

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ
МУНОСАБАТЛАР**

Дарслик

ТОШКЕНТ- 2016

Хўжалик жамиятининг барча жабҳаларида интеграция ва глобаллашув жараёнлари кучайиб бораётган бир даврда жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлардаги асосий ривожланиш тенденция ва йўналишларини аниқлаб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг умумий ривожланиш хусусияти ўзгариб бораётган бир даврда Ўзбекистон Республикаси ҳам жаҳон ҳамжамиятига кириб бормоқда. Хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, маданий ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликлар ривожланмоқда. Хусусан, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини ўрганиш, шунингдек бозор иқтисодиётининг ривожланишидаги ютуқ – камчиликлари, ривожланиш муаммоларини ҳал этишдаги тўғри ёндашувлар бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиб бораётган Республикамиз иқтисодиётини ривожланган давлатлар даражасига олиб чиқишда тажриба сифатидаги аҳамияти каттадир.

Дарслик олий таълим, коллеж ва лицей талабалари, аспирант, илмий ходим, магистрант, шунингдек жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар билан шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: академик Ғуломов С. С.

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган
фан арбоби, и.ф.д., проф. Абиркулов Қ.
и.ф.н., доц. Ханова И. М.

Тузувчилар: проф. Г.Ғ. Назарова, доц. Х. Халилов,
доц.А.А.Эштаев, катта ўқитувчилар Н. З.Хакимов,
Н.М. Салихова, Б.Р.Бобожонов

КИРИШ

Фанни ўрганишнинг долзарблиги. Республикамиз Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг иқтисодчи мутахассисларини тайёрлайдиган барча факультетларида фундаментал иқтисодий фанлардан бири ҳисобланган “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанини ўқитишнинг аҳамияти каттадир.

Хўш, фаннинг мақсади ва вазифалари, унинг ўқув жараёнида тутган ўрни нимадан иборат. Маълумки, жаҳонда Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 290 дан ортик давлатлар мавжуд бўлиб, бу давлатлар ўз иқтисодиётини ва халқаро иқтисодий муносабатларини ривожлантиришлари билан уч гуруҳга (ривожланган, ривожланаётган, паст ривожланган давлатларга) бўлинади. Улар ўзларининг бир неча асрлар давомидаги иқтисодий ривожланишида турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий босқичларни босиб ўтганлар.

Кишилиқ жамиятида синфий жамиятнинг вужудга келиши (бу жараён турли давлатларда турли даврларда рўй берган) билан боғлиқ ҳолда, бозор муносабатлари ҳам турлича шаклланиб борди. Бозор муносабатлари дастлаб XVII- XIX асрларда Ғарбий Европанинг бир қатор давлатларида (Голландия, Англия, Франция, Германия, АҚШ) тез ривожланиб борган бўлса, ушбу мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси давлатлари (Ҳиндистон, Туркия, араб давлатлари, Мексика ва бошқалар) иқтисодиёти эса ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ниҳоятда тушкунликка тушиб қолган эди. Шундай қилиб, бозор муносабатлари бу даврда жаҳоннинг деярли барча давлатларида ҳукмрон бўлгани билан унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий оқибатлари турлича бўлган эди.

Маълумки, иқтисодий ривожланиш жаҳоннинг барча давлатлари учун умумий табиий қонуниятлари асосида боради, яъни, айтмоқчимизки бозор муносабатларининг алоҳида ажратиб олинган кўриниши ёки миллий либоси йўқ, аммо ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари, йўллари мавжуд бўлиб, улар жаҳоннинг у ёки бу мамлакатларини жуғрофий ўрни, табиий шароити, иқлими, табиий ресурслари, аҳолиси, иқтисодий ривожланиш даражаси ва муносабатларининг кўпгина бошқа сабабларига кўра турлича бўлади. Шунинг учун ҳам жаҳондаги баъзи бир давлатлар юқори даражада, айримлари ўртача ва паст (қолоқ) ривожланган бўлади. Бу давлатларнинг (айниқса, АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония, Голландия) иқтисодий ютуқларини атрофлича таҳлил этиш, уларнинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий ривожланиш йўлларида ўрнатилган ҳақиқатларни ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. “Ўзбекистон жаҳондаги йирик, халқаро майдонда етакчи ўрин тутадиган давлатлар - АҚШ, Россия, Япония, Хитой, Германия, Франция ва Европа Иттифоқининг бошқа мамлакатлари билан ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ва мустақамкамлашга алоҳида эътибор беради”¹ - деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.

Хуллас, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Университет ва институтларини иқтисодий йўналишидаги барча факультетларида “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанини ўқитиш муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг жаҳоннинг кўплаб (160 дан ортик) мамлакатлари билан савдо-иқтисодий, сиёсий-дипломатик ва маданий ҳамкорлик қилмоқда. Шу сабабли жаҳон мамлакатлари билан халқаро иқтисодий муносабатларни тўғри олиб бориши учун ҳам бошқа бир қатор давлатларнинг (айниқса, ривожланган етакчи давлатлар билан бир қаторда ривожланаётган давлатларни ҳам) иқтисодий ривожланиш йўллари (моделларини) кенг, ҳар томонлама ўрганиши ва хулосалар чиқариш зарур ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг XIII сессиясида Республика Президенти И.А. Каримов, - “Бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз республиканинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитларини ва хусусиятларини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланган. Айни пайтда жаҳон мамлакатлари

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. Ўзбекистон, 1996

амалиёти тўплаган, иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлар қаторига ўтган мамлакатлар орттирган ижобий тажрибаларни ҳам ҳисобга олади”, - деб кўрсатган эди.

Дарслик Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг профессор-ўқитувчилари, Олий таълимнинг бизнес соҳасидаги барча иқтисодий йўналишлар талабалари, илмий ходим ва магистрантлари, шунингдек жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар билан шуғулланувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. Дарсликни тайёрлашда ўзларининг қимматли маслаҳатларини ва фикрларини берган профессор-ўқитувчиларга, шунингдек ишнинг техник жиҳатларини тайёрлашда яқиндан ёрдам берган ТДИУ “Халқаро иқтисодий муносабатлар” факультетининг 3 – курс талабалари Отабек Алтиев, Аъзам Парсаевларга муаллифлар ўз миннатдорчилигини билдиради.

Фан бўйича ўқув адабиётларнинг қиёсий таҳлили. “Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанидан дарсликни тайёрлашда Е.Ф. Авдокушин, А.С. Булатов, И. Дюмулен, А. Киреев, П. Кругман, Н. Ливенцев, В. Ломакин, Г.Ф. Назарова, Х. Халилов, А. Эштаев, Р.Х.Шодиев, Н.Т.Ҳайдаров каби хорижий ва маҳаллий олимларнинг илмий ишларидан, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, Давлат статистика қўмитаси, Интернет ахборот материалларидан кенг фойдаланилди. Бундан ташқари ушбу дарсликни тайёрлашда қуйидаги талабаларнинг битирув малакавий ишларидан ва шунингдек магистрлик диссертацияларидан фойдаланилди: Фармонов М.Ж “Ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида хорижий сармояларни жалб қилиш муаммолари”, Мадисаков Б.Ш “Трансмиллий корпорациялар жаҳон иқтисодиёти глобаллашувининг асосий омили сифатида”, Муродов О.О. “Жаҳон иқтисодиётида халқаро интеграция ва унинг иқтисодиётда тутган ўрни”, Салимов Х.У. “Жаҳон хўжалигида интеграцион жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари”.

Дарсликнинг кириш, 1, 2, 5, 7, 8, 11-боблари и.ф.д., профессор Г.Ф. Назарова, и.ф.н., доцентлар Х.Халилов, А.А. Эштаев, 3, 4, 6, 9, 10-боблари эса катта ўқитувчилар Н.З.Хакимов, Н.М. Салихова, Б.Р.Бобожоновлар томонидан тайёрланди.

1-боб. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар: асосий кўринишлари ва хусусиятлари

§ 1.1. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанинг предмети

XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон хўжалигини фаолиятининг ўзига хос томонларидан бири халқаро иқтисодий муносабатларнинг жадал равишда ривожланиб боришидир. Жаҳон хўжалигида давлатлар гуруҳлари ва иқтисодий гуруҳлар, алоҳида фирма ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тобора кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. Бу жараёнлар халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва хўжалик ҳаётининг байналминаллашувида, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва яқинлашувида, минтақавий халқаро тизимларнинг ривожланиши ва мустақамланишида намоён бўлмоқда.

Шуниси характерлики, ўзаро ҳамкорлик ва яқинлашиш жараёнлари қарама-қарши, диалектик характерга эга. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг диалектикаси шундаки, айрим мамлакатларнинг иқтисодий мустақилликка, миллий хўжаликни мустақамлашга интилиши, оқибат натижада жаҳон хўжалигини янада кўпроқ байналминаллашувига, миллий иқтисодиётнинг очиқлигига, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади.

Халқаро иқтисодий муносабатлар предмети икки асосий қисмдан, яъни, халқаро иқтисодий муносабатларнинг ўзи ва уни амалга ошириш механизмидан иборатдир. Халқаро иқтисодий муносабатлар ўз ичига алоҳида мамлакатларни, уларнинг минтақавий бирлашмаларини, шунингдек алоҳида корхоналарнинг (трансмиллий, кўпмиллий корпорацияларни) жаҳон хўжалиги тизимидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган иқтисодий муносабатларининг мажмуини олади. Халқаро иқтисодий муносабатлар механизми эса ўз ичига ҳуқуқий меъёрларни ва уларни амалга ошириш воситаларини (халқаро иқтисодий шартномалар, келишувлар, “кодекслар”, ҳартиялар ва ҳ.к.), халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадида амалга оширишга йўналтирилган халқаро иқтисодий ташкилотларнинг фаолиятини олади. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ХИМ) тизимида куйидагилар киради:

- 1 Халқаро меҳнат тақсимоти.
- 2 Халқаро товар ва хизматлар савдоси.
- 3 Халқаро капитал ва хорижий инвестициялар ҳаракати.
- 4 Халқаро ишчи кучи миграцияси
- 5 Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлари.
- 6 Халқаро иқтисодий интеграция.

Халқаро иқтисодий муносабатлар (асосан савдо) жаҳон хўжалиги вужудга келмасдан олдин ҳам мавжуд бўлган. Масалан: Европа давлатлари ўртасидаги ХИМ, минтақалар (Европа-Шимолий Африка, Европа-Яқин Шарқ ва ҳ.к.) ўртасидаги халқаро иқтисодий муносабатлар. Бу муносабатлар минтақавий характерга эга бўлган. Жаҳон хўжалигининг вужудга келиши (XVIII аср охири ва XIX аср бошлари) ва ривожланиши билан халқаро иқтисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга бўлди.

Замонавий жаҳон хўжалиги бу - бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсинувчи, ўзаро боғлиқ бўлган миллий иқтисодиётлар бирлашмаси, глобал иқтисодий организмдир.

§ 1.2. Жаҳон хўжалигини ривожланиш босқичлари ва тенденциялари

Жаҳон хўжалиги ўзининг вужудга келиши ва ривожланишида узоқ ва қийин йўл босиб ўтди. Айрим тадқиқотчилар унинг вужудга келишини Рим империяси даври билан боғлашади (эр.авв.ги II ва эрамизнинг I асрлари). Бунда улар Рим империясини ўша вақтдаги бутунжаҳон хўжалик тизими деб баҳолайдилар. Бошқа олимлар жаҳон хўжалигини фаолият кўрсата бошлаган даврни XV-XVI асрлар, яъни буюк жуғрофий кашфиётлар даври билан боғлайдилар. Айнан шу кашфиётлар қимматбаҳо тошлар, металлар, ширинликлар ва қуллар

билан халқаро савдонинг тез ривожланишига сабаб бўлди. Аммо бу даврдаги жаҳон хўжалиги чекланган бўлиб, фақат савдогарларнинг сармоялари ишлайдиган соҳа бўлган эди халос.

Замонавий жаҳон хўжалиги саноат инқилобидан кейин, капиталнинг монопол босқичига ўтиши давомида вужудга келди.

XXI аср бўсағасидаги жаҳон хўжалиги - ўз миқёсига кўра глобалдир; у тўлиқ равишда бозор иқтисодиётининг тамойиллари, халқаро меҳнат тақсимотининг объектив қонуниятларига, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига асосланади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўн йилликларда жаҳон хўжалигини ривожланиш етакчи тенденцияларидан бири, бу кўплаб давлатларнинг бирин-кетин ёпиқ миллий хўжалиқдан ташқи бозорга юз тутган иқтисодий очик типдаги хўжалиқка ўтишидир. Айнан ана шу даврда АҚШ олимлари “Очик савдо”, “Очик иқтисодиёт” деган тезислар билан чиқдилар. Бу аввало жаҳон бозорида ўз ҳукмронлигини ўтказиш билан боғлиқ эди. Иккинчи жаҳон урушидан ғолиб ва янада бойиб чиққан АҚШ ҳукумати томонидан янги иқтисодий тартиб қўлланмалари таклиф этилди. Бундай “эркин савдо” ва “очик иқтисодиёт” тезислари ҳукмрон иқтисодиётнинг камроқ ривожланган давлатларга қарши қаратилган қуроли, шунингдек америка корпорацияларининг тутиб бўлмас экспансияга интилишлари эди.

Аммо урушдан кейинги йилларда дунёда ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг ўзгара бориши билан боғлиқ ҳолда “Очик иқтисодиёт” ҳақидаги тезис америка экспансионизмининг манфаатларига йўналтирилганликни йўқота бориб, жаҳон хўжалик алоқаларининг байналминаллашуви маъносини ола бошлади.

§ 1.3. Очик иқтисодиётнинг моҳияти

Жаҳон иқтисодиётда очик иқтисодиётни шаклланишида давлат муҳим роль ўйнади. Давлат товар ва хизматлар олиб чиқишни рағбатлантириб, хорижий фирмалар билан кооперацияларга, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожланишига ёрдамлашиб, ўзига экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни рағбатлантириш функциясини олди. Чет элдан инвестициялар, технологиялар, ишчи кучи ва ахборот воситаларини оқиб келишини енгиллаштирувчи мустахкам ҳуқуқий асос яратилди.

Жаҳон иқтисодиётида ва ХИМда “Эркин савдо” ва “Очик иқтисодиёт” тушунчаларини фарқлаш лозим. “Эркин савдо” ҳақидаги концепция А.Смитнинг сиёсий иқтисодиётидан бошланиб у ва замонавий америка иқтисодчиларининг кашфиёти эмас. “Очик иқтисодиёт” тушунчаси аслида ишлаб чиқариш омиллари, ахборот, миллий валюталарнинг ўзаро алмашувининг эркин ҳаракатини ўз ичига олган товарлар савдоси кўринишида бўлиб, у “эркин савдо” тезисидан кенгрок тушунчадир.

Очик иқтисодиётни автаркия, ўз-ўзини таъминлаш иқтисодиёти, ҳаддан ташқари ўз кучига суянишнинг антиподи сифатида ҳам тушуниш лозим. Очик иқтисодиётнинг вужудга келиши - бу жаҳон ривожланишининг объектив тенденциясидир. Очик иқтисодиёт тамойилларига мос равишда ҳаракат қилиш бу – жаҳон бозори стандартларини тан олиш, унинг қонунлари асосида ҳаракат қилишдир.

Очик иқтисодиёт ички бозорнинг чет эл капитали, товарлари, технологиялари, ахборотлари, ишчи кучининг оқими учун ақлга тўғри келадиган даражада очиклигини назарда тутди.

Очик иқтисодиётнинг афзалликлари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқаришни ихтисослашуви ва кооперациялашувининг чуқурлашиши;
- ресурсларни мулоҳазакорлик билан самарадорлик даражасига қараб тақсимлаш;
- халқаро иқтисодий алоқалар тизими орқали жаҳон тажрибасининг тарқалиши;
- жаҳон бозоридаги рақобат томонидан рағбатлантириладиган миллий ишлаб чиқарувчилар орасида рақобатнинг кучайиши.

Шаклланиб бўлган очик иқтисодиёт ва очик иқтисодиётга ўтиш бир хил нарса эмас. Очик иқтисодиёт давлатнинг ташқи иқтисодий алоқаларида назоратсизлик ва ҳамма нарса

мумкин, чегаралар очик дегани эмас. Очик иқтисодиёт унинг ақлга сиғадиган даражада амалга ошириш механизмини шакллантиришда давлатнинг сезиларли аралашувини талаб қилади. Ҳеч бир мамлакатда иқтисодиётнинг мутлак (абсолют) очиклиги йўқ.

Очиклик миқдорининг биринчи даражали индикаторига экспорт ва импортнинг ялпи ички маҳсулотдаги (ЯИМ) улушини киритиш мумкин. Уларнинг комбинацияси алоҳида миллий иқтисодиётларнинг жаҳон бозори билан алоқаларининг миқёси ҳақида тушунча беради. Шундай қилиб, экспортнинг ЯИМга муносабати экспорт квотаси сифатида аниқланади:

$$Эк = Э/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда *Эк* - экспорт квотаси, *Э* - экспорт ҳажми.

Агар *Эк* 10% бўлса, иқтисодиётнинг очиклиги мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Иқтисодиёт очиклигининг бошқа кўрсаткичи импорт билан ЯИМ муносабатидан келиб чиқувчи импорт квотаси кўрсаткичидир:

$$Ик = И/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда *Ик* - импорт квотаси, *И* - импорт ҳажми.

Очикликнинг комплекс кўрсаткичларидан бири деб одатда ташқи савдо квотаси кўрсатилади:

$$ТСк = ТС/ЯИМ \times 100\%,$$

бу ерда *ТСк* - ташқи савдо квотаси, *ТС* - ташқи савдо айланмасининг ҳажми.

Бу кўрсаткичнинг камчилиги унда капитал экспорти катталигининг ҳисобга олинмаганлигидир.

Шуни таъкидлаш лозимки, кўрсатиб берилган коэффицент ва кўрсаткичлар ҳар доим ҳам иқтисодиёт Очиклигининг ҳолатини тўлиқ кўрсата олмайди. Масалан, ташқи савдо квотаси маълум маънода иқтисодиёт очиклигини намоён қилса ҳам, унинг синтетик кўрсаткичи бўла олмайди. Ташқи савдо квотаси асосан давлатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги иштирокини кўрсатади. Бу эса очик иқтисодиёт тушунчасининг бир қисми холос. Иқтисодиёт очиклиги кўрсаткичи эса мураккаброк комплекс кўрсаткичдир.

§ 1.4. Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш хусусиятлари

Интенсив давлатлараро иқтисодий алоқаларнинг ҳозирги даражаси қуйидагиларни кўрсатади:

- жаҳон хўжалигида халқаро меҳнат тақсимоти даражасининг чуқурлигини;
- анъанавий халқаро тайёр маҳсулотлар савдоси миқёсларининг кенгайиши ва характерининг ўзгарганлигини (у кўп жиҳатдан миллий ишлаб чиқариш жараёнларига тўғридан-тўғри хизмат қила бошлайди);
- капитал миграциясининг интенсивлашганлигини;
- илмий-техник билимлар алмашувининг тезлашганлиги ва шунингдек хизматлар соҳасининг ривожланганлигини;
- ишчи кучи миграциясининг сезиларли даражада ўсганлигини (халқаро ишчи кучи миграцияси халқаро хўжаликнинг байналминаллашувининг муҳим қисми бўлиб қолмоқда);
- давлатлар ва минтақалар ўртасидаги иқтисодий интеграциялашув жараёнларининг тезлашиши ва кенгайишини. Саноти ривожланган давлатларнинг савдо, ишлаб чиқариш ва кредит-молия соҳасида эришилган ютуқлар даражаси жаҳон хўжалигининг шаклланишини кўриниши бўлиб хизмат қилади. Унинг иштирокчилари давлат чегараларининг мавжудлигига қарамай умумий хўжалик тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатадилар. Хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви тушунчаси ортида алоҳида давлатларни глобал жаҳон мажмуига бирлаштирувчи кўп даражали жаҳон хўжалик алоқалари тизимининг самарали ишлаши туради.

Байналминаллашув алоҳида миллий иқтисодий тизимларнинг ўсиб бораётган ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлигини характерлайди. XX асрда айирбошлашнинг

байналминаллашуви капитал ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига айланади, ИТИ таъсирида ривожланишда сезиларли туртки олади (XX аср 50-йилларининг ўрталари). Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси кескин ўсди. Йирик миқёсдаги ихтисослашган ишлаб чиқариш учун ички бозорлар доираси торлик қила бошлаб, у объектив равишда миллий чегаралардан чиқа бошлайди.

ИТИ таъсирида ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви шундай ҳолатни юзага келтирадики, у ҳар қандай мамлакат учун “шахсий ишлаб чиқаришга” эга бўлиш фойдасиз бўлиб алоҳида миллий иқтисодиётлар эса янада кўпроқ жаҳон хўжалигига интеграциялашадилар. Ишчи кучи ҳаракати, кадрлар тайёрлаш, мутахассислар билан алмашиш янада байналминал характерга эга бўлади.

Ушбу алоқалар ва ривожланишининг истиқболи шаклланиш қонуниятларини текшириш шуни кўрсатмоқдаки, жаҳон хўжалигини ривожланишининг асосий тенденцияси бўлиб капитал, товар ва хизматларнинг ягона планетар бозорини ташкил қилиш ва алоҳида давлатларни ягона жаҳон хўжалиги мажмуига бирлаштиришга бўлган ҳаракат ҳисобланади. Бу эса глобал иқтисодиёт масалаларини халқаро иқтисодиёт муносабатлар тизими мажмуи сифатида ўрганиш заруриятини келтириб чиқаради. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача қилиб айтганда юқорирок даражасидир.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда глобализация феноменини икки томонлама, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражада кўриб чиқиш мумкин. Макроиқтисодий даражада глобализация – бу, давлатлар ва алоҳида минтақаларнинг чегараларидан ташқарида иқтисодий фаолият кўрсатишга бўлган умумий интилишлари тушинилади. Бундай интилишларнинг кўринишлари - либерализация, савдо ва инвестицион тўсиқларнинг олиб ташланиши, эркин тадбиркорлик зоналари ташкил этиш ва ҳ.к.лар ҳисобланади. Микроиқтисодий даражадаги глобализация эса корхона фаолиятининг ички бозор чегараларидан ташқарида кенгайиши тушинилади. Тадбиркорлик фаолиятининг миллатлараро ёки кўпмиллий йўналганлигидан фарқли равишда глобализация жаҳон бозори ёки “жаҳон учлиги” (Шимолий Америка, ғарбий Европа, Япония) бозорларини ўзлаштиришда ягона ёндашишни тушинилади.

Таянч иборалар: жаҳон хўжалиги, халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро иқтисодий муносабатларни амалга ошириш механизми, “очиқ иқтисодиёт”, автаркия, ташқи савдо квотаси, байналминаллашув, глобаллашув.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон хўжалиги фаолиятининг ўзига хос тамонларидан бири халқаро иқтисодий муносабатларнинг интенсив ривожланиб боришидир. Жаҳон хўжалигида давлат гуруҳлари, шунингдек иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар кенгайиб, ривожланиб бормоқда. Ушбу жараёнлар халқаро меҳнат тақсмотини чўқурлашуви ва хўжалик ҳаётнинг байналминаллашувида, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва яқинлашувида, минтақавий халқаро тизимларнинг ривожланиши ва мустақамланишида намоён бўлмоқда.

Замонавий жаҳон хўжалиги вужудга келмасдан олдин ҳам халқаро иқтисодий муносабатлар (асосан савдо кўринишда) мавжуд бўлиб, унинг ривожланиши саноат инқилоби билан чанбарчас боғлиқдир. Ана шу даврда халқаро иқтисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга бўлди. Замонавий жаҳон хўжалиги – бу бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсунувчи, ўзора боғлиқ бўлган миллий иқтисодиётлар бирлашмаси, глобал иқтисодий организмдир.

Назорат учун саволлар:

1. Жаҳон хўжалиги нима?
2. ХИМ тизимига нималар киради?
3. Жаҳон хўжалигини ривожланишининг босқичларини тавсифлаб беринг.
4. “Автаркия” нима?

5. Мамлакатларни “очиқлиги” қандай кўрсаткичлар бўйича белгиланади.
6. “Очиқ иқтисодиётнинг” мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Глобаллашув нимани англатади?
8. Ташқи савдо квотаси нимани англатади

Адабиётлар:

- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон,. 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
- Спиридонов.И.А. Мировая экономика . Учебное пособие . М., 2002
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003 .
- Булатов А.С. Мировая экономика.М ., Учебник. 2003
- Киреев А. Международная экономика. Часть 1.М ., 2004 .
- Киреев А. Международная экономика. Часть 2. М ., 2004 .
- Кругман П..Международная экономика. 5-е изд. Питер, 2004.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М.,1998,2002, 2004 .
- Шодиев Р.Х. Жаҳон иқтисодиёти . Т., 2004
- Назарова Г.Ғ.,Халилов.Х. ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиёти.Ўқув қўлланма. Т., 2005
- Назарова Г.Ғ., Ҳайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. Т., 2005

2-боб. Жаҳон хўжалигида инсон ресурслари ва халқаро меҳнат тақсимоти

§ 2.1. Жаҳон хўжалигида инсон ресурслари. Бандлик ва ишсизлик

Жаҳон иқтисодиётида демография – аҳоли сонининг ҳаракати ва меҳнат ресурслари билан шуғулланувчи фан бўлиб, у ижтимоий, иқтисодий, биологик ва географик омиллар асосида аҳоли таркибини, динамикасини, шунингдек, жойлашуви ва кўчишининг умумий қонуниятларини ўрганади. Шулар асосида турли мамлакат ва минтақаларда аҳоли сонининг ўзгаришлари, истиқбол даври учун тахминлар ишлаб чиқилади. Демографик статистикада туғилиш коэффициенти (ҳар 1000 кишига туғилганлар сони), ўлим коэффициенти (ҳар 1000 кишига ўлганлар сони), никоҳ коэффициенти, табиий ўсиш коэффициенти, яъни туғилиш ва ўлим коэффициенти ўртасидаги фарқлар каби кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади.

Туғилиш ва ўлим натижасида аҳолининг узлуксиз янгиланиш жараёни давом этади ва у аҳолини такрор ишлаб чиқариш деб номланади. Бу жараён эса икки тушунча билан, яъни аҳолининг табиий қўшимча ўсиши ва авлодлар алмашуви билан боғлиқдир. У ёки бу аҳоли динамикасини ўрганишнинг энг оддий усули - бу унинг йиллик қўшимча ўсишини аниқлашдан иборат. Йиллик қўшимча ўсиш коэффициенти - бу мазкур йил давомида (яъни икки кетма-кет 1 январь орасида) аҳолининг ўртача арифметик қўшимча ўсишидир.

Йиллик қўшимча ўсиш коэффициенти

$$Рк = Рк \times Рм$$

Бу ерда $Рк$ - йил давомида қўшимча ўсиш; $Рм$ - аҳолининг ўртача йиллик сони.

Авлодлар алмашинуви қанчалик таъминланганлигини билиш учун айрим олинган авлодни туғилган вақтидан бошлаб то насл яратишгача бўлган даврини кузатиш зарур бўлади. Агар маълум бир авлоднинг 1000 кишиси 1000та фарзандни дунёга келтирган бўлса, демак авлод алмашинуви тўла таъминланган бўлади.

Аҳоли динамикасини таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, кўпгина Европа мамлакатларида ва шунингдек Шимолий Америка давлатларида XIX ва XX асрларда аҳоли ўртасида ўлим даражаси камайганлигини кўришимиз мумкин. Дунёнинг бошқа мамлакатларида эса ўлимнинг камайиши асосан Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда колониал империяларни тугатилишидан кейин бошланди. Ўлимнинг камайиши қуйидаги сабабларга асосланади:

- ◆ аҳоли турмуш даражасининг ўсиши;
- ◆ медицина хизматининг яхшиланиши;
- ◆ юқумли ва бошқа касалликлар олдини олувчи чора-тадбирларнинг ўтказилиши ва ҳ.к.лар.

Шундай қилиб, аҳоли ўртасида ўлимнинг камайиши аҳолининг кескин ўсиш жараёнини келтириб чиқарган омиллардан бири бўлди. 2000 йилга келиб Ер шари аҳолиси сони 6 млрд.кишига етиб, 2030 йилларга бориб эса 10 млрд. кишига етиши кутилмоқда. Аҳоли ўзгаришини ўрганиш динамикасининг таҳлили асосида кўрсатилган демографик коэффициентлар натижасида қуйидаги ўзига хос босқичлар ёки популяцион цикллари ажратиш мумкин:

1. Дастлабки популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- юқори даражада туғилиш;
- юқори ўлим ва бунинг натижасида аҳоли ўсишининг секин бориши;

Бундай хусусиятлар кам ривожланиб бораётган мамлакатларга, жумладан, Африканинг бир қатор тропик давлатлари (Габон, Нигерия) ва баъзи бир Жанубий-Шарқий Осиё (камрок даражада) мамлакатларига хосдир.

2. Иккинчи популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- юқори даражада туғилиш;
- ўлимнинг пасайиши ва натижада аҳолининг кескин ўсиши;

Бундай хусусиятлар Африка ва Яқин Шарқ мамлакатларига, Шарқий Осиёнинг кўпгина давлатларига, нисбатан ривожланган баъзи бир Лотин Америкаси давлатларига

(Парагвай ва Аргентина) хосдир.

3. Учинчи ўзига хос популяцион циклга қуйидагилар хос:

- Туғилишнинг пасайиши;
- ўлимнинг қисқариши;

Бундай популяцион характерда туғилиш ўлимга нисбатан (унча катта бўлмаган ҳолда) юқорироқ бўлиши сақлансада, аҳолининг ўсиш даражаси доимо пасайиб бориши кузатилади. (Масалан, Замонавий АҚШ).

4. Тўртинчи популяцион характердаги циклга қуйидагилар хос:

- Туғилишнинг пастлиги;
- ўлимнинг камлиги ва натижада нисбатан барқарорлашув ёки аҳоли ўсиш динамикасининг минимал ривожланиши. Буларга кўплаб Европа давлатларини кўрсатса бўлади.

Шу билан бир қаторда баъзан демографияда ўзига хос кўринишга эга бўлган популяцион характердаги цикллار ҳам намоён бўлмоқда. Яъни ўлим туғилишга нисбатан ошиб бориши билан аҳолининг табиий характерда минус белгисига эга бўлган коэффициент пайдо бўлади (депопуляция, яъни мамлакатларда аҳолининг табиий қисқариши юз беради). Бундай тенденция ҳозирги кунда Россияда аниқ кўринмоқда.

Ер шари аҳолисининг ўсиш даражаси борган сари давом этиб, XXI асрнинг охириги йилларига келиб тахминан 10,5 млрд. кишига етиши ва барқарорлашуви кутилмоқда. Хуллас, дунё аҳолисининг ўсиш даражаси пасайиб бораётган бўлсада, абсолют миқдорда унинг ўртача йиллик ўсиши 80 млн. кишидан ортиқроқни ташкил этмоқда (Буни биз асосан Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги баъзи мамлакатлар мисолида кўришимиз мумкин).

Маълумки, халқаро статистикада “иқтисодий фаол аҳоли” ва “иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли” категориялари кенг қўлланилади. Халқаро меҳнат ташкилоти тавсияномасига биноан иқтисодий фаол аҳолига товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда қатнашувчи барча кишилар киради. Булар қаторига ёлланма меҳнат кишилари - ишчилар ва хизматчилар, мустақил ишчилар, оиланинг ҳақ тўланмайдиган аъзолари, мавсумий ва тасодифий ишчилар, объектив сабабларга кўра (касаллик, таътил) вақтинча ишламаётган кишилар, тўлиқсиз иш вақти режимида ишлаб ўқишни давом эттираётган ўқувчилар, стипендия ёки иш ҳақи олиб ишлаб чиқаришда касб ўрганаётган шогирдлар киради.

Ҳозирги вақтда бозор иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли - ишчи кучи деб юритилади. Иқтисодий фаол аҳолининг меҳнат статуси миқдорий жиҳатдан маълум муддат (1 йил) ичида ишлаган ҳафта ёки кунлари сони билан аниқланади. Шунга кўра иқтисодий фаол аҳоли - бандлар, ишсизлар ва қисман бандларга бўлинади.

Иқтисодий фаол бўлмаган аҳолига ёшидан қатъий назар иқтисодий фаол аҳоли категориясига кирмайдиган кишилар таалуқлидир. Бундай аҳоли таркибига кундузги бўлим талабалари, уй бекалари, қарилик ва ногиронлик бўйича нафақахўрлар, ижтимоий ташкилотлар ва хусусий шахслардан моддий ёрдам олувчи кишилар ва бошқалар киради. Иқтисодий фаол бўлмаган аҳолига шунингдек бир қанча алоҳида функционал гуруҳлар киради. Ҳақ тўланмайдиган ижтимоий иш билан машғул кишилар, ихтиёрий текин хизматлар кўрсатувчи кишилар, субъектив ва объектив сабабларга кўра иш қидирмаётган меҳнатга яроқли ёшдаги кишилар ҳам киради.

Меҳнатга яроқли аҳолининг ижтимоий маҳсулот яратишдаги фаолияти бандлик дейилади. Бундан ташқари ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳоли тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, уларга ишсизлар ва мажбурий банд бўлмаган кишилар киради.

XX асрнинг 70-йилларида саноати ривожланган мамлакатларда иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисми (30-45 %) саноат ва қурилишларда банд бўлган эди. Аммо кейинчалик бу муносабат нисбатан ўзгариб бориши билан боғлиқ ҳолда бу тармоқларда аҳоли сонининг аввал нисбий, кейинчалик абсолют бандлиги кескин камайиб бораётганлиги кўзга ташланмоқда. Шу билан бир қаторда аҳолининг иқтисодий фаоллигини пасайиши кишлоқ хўжалигида ҳам кузатилмоқда.

Халқаро Меҳнат ташкилотининг таърифига кўра ишсизлар деб - охириги 4 ҳафта ичида

иш қидираётган ва ишга эга бўлмаган ёки ишга жойлашиб хали ишга киришмаган кишиларга айтилади. Бу категория турли мамлакатларда турлича талқин этилади. Турли мамлакатларда ишсизлар сонини аниқлашда икки хил ёндашув мавжуд. Биринчиси - 1 ҳафталик текширишда ишсизлар статусига жавоб берувчи кишилар сонини аниқлайди, бу усул АҚШ, Японияда ишлатилади. Буюк Британияда бу усул қиммат ҳисобланиб, ишсизлар сони давлат бандлик хизматларига ишсизлик нафақасини олишга топширилган талабномалар асосида ҳисобланади.

Ишсизларнинг асосий қисмини иш стажига эга ишдан бўшатирилган кишилар ташкил қилади. Бу категорияга иқтисодий ва ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришлар натижасида корхоналарнинг бекилиши, янги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши, ишлаб чиқаришнинг модернизациялашуви натижасида ишини йўқотган ишчилар киради. Бола тарбияси билан машғул аёллар, ўқишни тугатиб иш қидираётган ёшлар ишсизлар сафига киритилмайди.

Замонавий саноати ривожланган мамлакатлар учун характерли тенденциялардан бири ишсизликнинг ўсиб боришидир, 2004 йилда улар иқтисодий фаол аҳолининг 8-10% ни ташкил этган.

Ривожланаётган мамлакатларда ишсизлар сонини аниқлаш ҳозирги кунда энг қийин муаммолардан бири бўлиб турибди. Халқаро Меҳнат ташкилотининг берган маълумотига кўра, 2003 йилда саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ишсизларнинг умумий сони 600 млн. кишидан ортиб, бу Ер шари аҳолисининг 10дан бир қисмини ташкил қилган.

§ 2.2. Халқаро ишчи кучи миграцияси

Аҳолининг оммавий миграцияси жаҳон ҳамжамиятининг XX аср иккинчи ярмидаги ҳаётининг энг характерли ҳолатига айланганди. Аҳоли миграцияси деганда маълум ҳудудларда инсонларнинг доимий яшаш жойини алмаштириши ёки унга қайтиш билан кўчиб ўтиши тушунилади.

Жаҳон иқтисодий ва ХИМда халқаро (ташқи) миграциянинг турли шакллари – меҳнат, оилавий, рекреацион, туристик ва бошқа турдаги шакллари мавжуд. Халқаро ишчи кучи миграциясида биз асосан халқаро меҳнат миграцияси, халқаро ишчи кучи бозори муаммоларига эътиборни қаратамиз. Халқаро ишчи кучи бозори миллий чегараларни кесиб ўтувчи турли-туман меҳнат ресурслари оқимини қамраб олади. Халқаро меҳнат бозори ишчи кучининг миллий ва минтақавий бозорларини бирлаштиради. Халқаро меҳнат бозори эса меҳнат миграцияси шаклида мавжуд бўлади. Жаҳон бўйича 1960 йилда 3,2 млн., 2004 йилда эса 35 млн.дан ортиқроқ меҳнаткаш мигрант мавжуд бўлган. Агар ҳар бир меҳнаткаш мигрант қарамоғида уч киши бор деб ҳисобласак, у ҳолда XXI асрнинг дастлабки йилларида миграциядаги аҳоли сони 100 млн.дан ортиқни ташкил этиши мумкин.

Жаҳон иқтисодий ва ХИМда ишчи кучи халқаро бозори бошқа жаҳон бозорлари билан масалан, товар ва хизматлар, капитал бозорлари билан биргаликда мавжуд бўлади. Ишчи кучи миграциясига ҳам иқтисодий, ҳам ноиқтисодий характердаги омиллар сабаб бўлади. Ноиқтисодий характердаги сабабларга – сиёсий, миллий, диний, ирқий, оилавий ва бошқаларни айтиш мумкин. Иқтисодий характердаги сабаблар алоҳида давлатларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини турличалигига бориб тақалади. Ишчи кучи асосан турмуш даражаси паст бўлган давлатлардан турмуш даражаси баланд бўлган давлатларга кўчади.

Ишчи кучи миграциясини белгиловчи муҳим иқтисодий омил айрим давлатларда, авваламбор кам ривожланган давлатларда органик ишсизликнинг мавжудлигидир. Халқаро меҳнат миграциясининг муҳим омилни биз капитал олиб чиқиш ва халқаро корпорацияларнинг фаолиятида кўришимиз мумкин. Трансмиллий корпорациялар ишчи кучи билан капитал ҳаракатини амалга оширишлари орқали ёки уз капиталларини ишчи кучи орқича бўлган минтақаларга кўчириш орқали ишчи кучининг капитал билан кўшилишига имкон яратадилар.

Транспорт алоқа воситаларининг ривожланиши ҳам ўз навбатида халқаро меҳнат миграциясининг сезиларли ривожланишига имкон яратади. Миграцион оқимларни асосан ишчилар, қисман хизматчилар ташкил этади. Жаҳон иқтисодиётида халқаро ишчи кучи миграциясининг 5та йўналишини ажратиш мумкин:

- 1.Ривожланаётган давлатлардан саноати ривожланган давлатларга миграция.
- 2.Саноати ривожланган давлатлар доирасидаги миграция.
- 3.Ривожланаётган давлатлар орасидаги миграция.
- 4.Собиқ социалистик давлатлардан саноати ривожланган мамлакатларга миграция.
- 5.Илмий ходимлар, малакали мутахассисларнинг саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларга миграцияси.

Саноати ривожланган давлатлар учун хорижий ишчи кучи нормал ишлаб чиқариш жараёни учун, баъзида эса нормал кундалик ҳаёт учун зарур бўлган соҳаларни ва шунингдек, инфраструктуравий хизматларни ишчилар билан таъминлашни англатади. Масалан, Францияда эмигрантлар қурилишда банд бўлган ишчиларнинг 25%ини, автомобилсозликда эса 3 дан 1 қисмини ташкил этади. Бельгияда тоғ-кон саноати ишчиларининг ярмини, Швейцарияда банд бўлган қурувчиларнинг 40% ни эмигрантлар ташкил этади.

Саноати ривожланган давлатлар доирасида мавжуд бўлган халқаро ишчи кучи миграцияси иқтисодий омилларга нисбатан кўпроқ ноиқтисодий омилларга боғлиқдир. Аммо саноати ривожланган давлатлар учун ҳам “ақллиларни кетиши” характерлидир, масалан, Европадан АҚШга кетиши.

Европа Итифоқи (ЕИ) доирасидаги халқаро ишчи кучи миграциясини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. ЕИда “ЕИХ ишчиларининг ижтимоий ҳуқуқлари Хартияси” қабул қилинган (1989 йил 9 декабрда имзоланган) бўлиб, “Хартиянинг” биринчи бўлимида шундай деб ёзиб кўйилган: 1) “ЕИХнинг ҳар бир ишчиси жамият тартиби, хавфсизлиги ва соғлиги билан боғлиқ бўлган барча қоида ва чеклашларга бўйсунган ҳолда ҳамжамият ҳудуди ичида эркин кўчиб юриш ҳуқуқига эгадирлар”. 2) “Кўчиш эркинлиги ҳар бир ишчига ЕИХда қабул қилувчи давлатдаги ишга жойлашиш, шунингдек меҳнат шароитлари ва ижтимоий ҳимояга таалуқли тенглик тамойиллари асосида иш ёки касб танлаш ҳуқуқини бермоғи лозим”. Бундан ташқари “Хартияда” ягона иқтисодий ҳудуднинг қурилиши ижтимоий таъминот билан ҳам мустаҳкамланиши кўриб ўтилган.

XX-XXI асрлар бўсағасида ривожланаётган давлатлар ўртасида ҳам ишчи кучи миграцияси кучайиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Бундай ҳолни асосан бир томондан “Янги индустриал давлатлар” ва араб амирликлари, ОПЕКка аъзо-давлатлар ўртасида ва шунингдек, иккинчи томондан бошқа ривожланаётган давлатлар ўртасидаги миграциядир. Масалан, урушдан кейинги йилларда (60-80-йилларда) Хитой, Вьетнам ва Жанубий-Шарқий Осиёнинг бошқа давлатларидан Гонконгга миграция оқими айниқса сезиларли бўлган эди. Сингапур ҳам ишчи кучини фаол импорт қилган. Масалан, Қувайт ва Саудия Арабистонида Яманлик 1 млн.га яқин ишчи ишлаган. Бу миграциянинг асосий иқтисодий сабаблари - ишчи кучини импорт қилувчи давлатларда иқтисодий ҳаётнинг, иш ҳақининг юқори даражадалиги билан боғлиқдир. Бундан ташқари Осиёнинг “Янги индустриал давлатларида”, ва шунингдек Форс кўрфазининг бой давлатларида доимий равишда паст малакали ишчи кучи етишмаслигидир.

Саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларга ишчи кучи миграцияси ҳам мавжуд. Бундай ҳолни биз асосан Европа ва Шимолий Америка давлатларидан ривожланаётган давлатларга келаётган малакали кадрлар оқимида кўришимиз мумкин, бу миграциянинг сабабларини биз иқтисодий (ўқув юртларида ўқитувчилик қилиш, инженерлик, инструкторлар ва бошқаларнинг юқори маошлари, масалан, ОПЕК давлатларида) ва шунингдек кундалик сабабларда (дунёни кўриш ва ўзини синаб кўриш ва ҳ.к.ларда) кўришимиз мумкин.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда ишчи кучини олаётган давлатлар қуйидаги афзалликларга эга бўладилар:

- хорижий ишчи кучининг арзонлиги туфайли ишлаб чиқариш харажатларининг камайиши орқали мамлакатлар томонидан ишлаб чиқарилаётган товарларнинг рақобатбардошлиги ошади;

- хорижий ишчилар борган давлатларда товар ва хизматларга қўшимча талаб туғилиб, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ва қўшимча бандликни вужудга келтиради;

- қабул қилувчи давлат малакали кадрларни импорт қилиб таълим ва профессионал тайёргарлик соҳаларида маблағини тежайди;

- хорижий ишчилар мамлакатда инқироз ва ишсизлик рўй берганда маълум амортизатор ролини ўйнайди, улар биринчи навбатда ишдан бўшатилиши мумкин;

- хорижий ишчилар нафақа билан таъминланмайди ва турли ижтимоий дастурларни амалга оширишда эътиборга олинмайди.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) иммигрантлар қариликдан қийналаётган ривожланган давлатларда демографик аҳволни яхшилайти, деб ҳисоблайди. Ҳозирги кунда Франция, Германия, Швецияда янги туғилганларнинг 10-12%, Швейцарияда- 24-25%, Люксембургда-қарийб 36-38% кўчиб келганларнинг оиласида туғилади.

Ишчи кучи импорти билан боғлиқ бўлган салбий ҳолатларни ҳам биз айтиб ўтишимиз зарур. Уларга жамиятда ижтимоий кескинлик элементлари, миллатлараро келишмовчиликлар ва бошқаларнинг пайдо бўлишини киритиш мумкин (маҳаллий ишчилар ишлайдиган иш жойлари банд бўлганда).

Ишчи кучини экспорт қилувчи давлатлар ҳам ўз навбатида бир қатор афзалликларга эга бўлиб, уларнинг асосийлари куйидагилардан иборатдир.

1. Ишчи кучи экспорти давлатга конвертирланган валюта олиб келувчи муҳим манба ҳисобланади. ХВФнинг маълумотларига қараганда фойданинг ўртача миқдори товар экспортида 20%ни, хизматлар соҳасида эса-50%ни ташкил этади. Ишчи кучи экспортида эса бу анча юқори кўрсаткичдир. Масалан, собиқ Югославия 80-йилларда йилига товар ва хизматлар экспортидан 10 млрд. долл. фойда кўриб, унинг 2,5 млрд. соф фойдани ташкил этган. Ишчи кучи экспортидан давлат биргина пул кўчиришлар йўли орқали 3,5 млрд. долл. фойда кўрган. Ишчилар уйларига қайтганларидан сўнг эса яна шунча фойда олишган. Хуллас, ишчи кучи экспорти амалда Югославия учун валютанинг асосий манбаси ҳисобланган.

90-йилларда ишчи кучи экспортидан фойда олиш ривожланаётган давлатларда тез суръатларда ривожлана бориб йилига 10% ни ташкил этган. Ушбу манбадан йилига сезиларли маблағ олаётган кўплаб ривожланаётган давлатлар меҳнат хизматларига ихтисослаша бошладилар. Ишчи кучи экспорти ушбу мамлакатлар учун муҳим валюта манбаига айланган эди. Масалан, Миср Араб Республикаси 90-йилларнинг охирида Сувайш каналидан йилига 970 млн. долл., туризмдан – 600 млн. долл., эмигрантларнинг пул кўчиришларидан эса – 3 млрд. долл.га яқин фойда кўриб турган. Яманда эса эмигрантларнинг пул кўчиришлари айрим йилларда экспорт тушумларидан 30 марта кўпроқ бўлган. 90-йилларнинг охиридаги маълумотларга қараганда, жаҳоннинг 40га яқин мамлакати мигрантлардан камида 100 млн. долл., 10га энг йирик давлатлари эса 1млрд. долл. фойда кўришган.

2. Ишчи кучи миграцияси давлатда ортиқча иш кучининг босимини камайтиради ва натижада давлатдаги ижтимоий кескинликни камайтиради.

3. Экспортёр давлат учун ишчиларни бепул янги профессионал тажрибаларга ўргатиш, меҳнатни ташкил қилишнинг илғор усуллари билан таништириш.

Айни бир пайтда ишчи кучи экспортёрлари баъзан салбий ҳолатларга ҳам дуч келадилар. Энг асосийси - “ақллиларнинг кетиши”, миллий иқтисодиётга жуда керак бўлган малакали, ташаббускор кадрларнинг кетиб қолишидир.

Жаҳон иқтисодиётида ҳозирги кунда иккита ишчи кучларини ўзига тортувчи марказлар бўлиб, улар анъанавий равишда АҚШ ва Ғарбий Европадир. АҚШнинг меҳнат ресурслари доимо иммигрантлар ҳисобидан тўлдирилган. 50-йиллардан бери АҚШ ўзига юқори малакали кадрларни жалб қилиш сиёсатини юргизиб келмоқда. Ҳозирги кунда ҳам

АҚШ юкори профессионал ишчи кучини ўзига тортувчи марказ бўлиб қолмоқда. Кам ва ўртача малакали ишчилар ҳам кўп жалб қилиб (айниқса, Мексикадан), булар ҳозирги кунда АҚШдаги иммигрантларнинг асосий қисмини ташкил этмоқда.

Ўзига ишчи кучини тортувчи бошқа бир анъанавий марказ бу Ғарбий Европадир. ЕИда ҳозирги кунда 13 млн.дан ортиқ (мигрант оила аъзолари билан мавжуд. 80-90-йилларда ЕИ да хорижий ишчиларнинг бандлиги структурасида баъзи бир ўзгаришлар рўй берган бўлсада, аммо ЕИ давлатларига мигрантлар оқимини келиши деярли тўхтамаган эди.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда 60-90-йилларда ривожланган капитализмнинг янги марказлари вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда янги ишчи кучларини ўзига тортувчи марказлар ҳам шаклланди. Бундай марказлар қаторига Яқин ва Ўрта Шарқдаги нефть қазиб олувчи давлатларни - Бирлашган Араб Амирликлари, Саудия Арабистони, Қатар, Қувайт, ва бошқаларни киритиш мумкин. Масалан, 90-йилларнинг ўрталарида фақат Саудия Арабистонининг ўзида бутун дунёдан келган 4 млн.га яқин меҳнат мигрантлари фаолият кўрсатган эди. Улар нефть қазиб олувчи ушбу бой давлатда ишлаб чиқариш, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида банд бўлган эдилар. Осиёнинг Яқин ва Ўрта Шарқ минтақасига Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё, шунингдек баъзи бир араб давлатларидан кўплаб мигрантлар келмоқдалар. Ушбу минтақада Миср асосий ишчи кучи экспортёри бўлиб ҳисобланади. Араб давлатларининг бошқалари эса бир вақтнинг ўзида ҳам ишчи кучи импортёри ҳам экспортёри ҳисобланади. Бундай давлатлар қаторига Яман, Ироқ, Ливияни киритиш мумкин. Австралия ҳам муҳим ишчи кучини ўзига тортувчи марказ бўлиб ҳисобланади. Мамлакат 200 мингга яқин хорижий ишчи кучидан фойдаланади.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларда Жанубий Африка ишчи кучини ўзига тортувчи асосий марказлардан бирига айланиб бормоқда. Жаҳон иқтисодиётида Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари, айниса, “Янги индустриал давлатлар” янги ишчи кучини ўзига тортиш марказлари сифатида кучга кирмоқдалар. Тайвань матбуотининг берган маълумотида қараганда 90-йилларнинг охирида бу мамлакатга 100 мингга яқин ишчи ва 20 мингга яқин инженер ва техник хизматчилар керак бўлган. 60-йилларда Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам ишчи кучини ўзига тортувчи марказлар шакллана бошланди (асосан Аргентина ва Венесуэлада).

§ 2.3. Халқаро меҳнат тақсимотининг мазмуни ва моҳияти. Ишлаб чиқаришда нисбий харажатлар назарияси

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг моҳияти, маъносини кўрсатувчи асосий кўрсаткичлардан бири халқаро меҳнат тақсимотидир. Дунёнинг барча мамлакатлари у ёки бу жиҳатдан халқаро меҳнат тақсимотида (ХМТ) қўшилган. Унинг чуқурлашуви илмий-техника инқилобининг (ИТИ)нинг таъсири остида бўлган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишидан келиб чиқади.

Халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш давлатларга қўшимча иқтисодий самара бериб, ўз эҳтиёжларини энг кам харажатлар билан тўлиқроқ қондириш имконини беради.

Меҳнат тақсимоти – бу тарихан белгиланган ижтимоий меҳнат тизимидир. У жамият ривожланиши жараёнида фаолиятнинг сифат жиҳатдан дифференциацияси натижасида келиб чиқади.

Меҳнат тақсимоти турли шаклларда намоён бўлади. Халқаро иқтисодий муносабатлар курсида халқаро меҳнат тақсимоти ўрганилади.

Халқаро меҳнат тақсимоти моҳияти ишлаб чиқариш жараёнининг меҳнат фаолиятини турли шаклларининг ихтисослашуви ва уларнинг кооперациялашувида, ўзаро ҳамкорлигида намоён бўлади. Меҳнат тақсимотини фақат ажратиш жараёни сифатида эмас, балки, жаҳон миқёсида меҳнатни бирлаштириш йўли сифатида ҳам кўриш мумкин.

Халқаро меҳнат тақсимоли давлатлар ўртасида меҳнатнинг ижтимоий-худудий тақсимолининг даражаси ҳисобланади. У алоҳида бир давлатлар ишлаб чиқаришларининг ихтисослашувига асосланади.

Халқаро меҳнат тақсимоли назарияси сиёсий иқтисод классиклари А.Смит ва Д.Рикардо ишларида асослаб берилди ва ривожлантирилди. Адам Смит “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари” китобида (1776 й.) халқаро меҳнат тақсимолини таҳлил қилиб, савдо ва тадбиркорлик эркинлиги зарурлигини исботлайди. Унинг фикрича, савдо эркинлигини чеклашлар алоҳида минтақалар ва бутун бир давлатлар ўртасида рўй бераётган меҳнат тақсимолини чуқурлаштиришига ҳалақит беради. Тўсиқларнинг йўқотилиши ва халқаро алмашинув майдонининг кенгайиши миллий иқтисодиётни ихтисослашувига ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини оширишга, умуман хўжалигининг юзага келишига олиб келиши керак. А.Смит кейинчалик жаҳон иқтисодиётида жуда машҳур бўлиб кетган эркин савдо ширини олға сурган эди (laissez-faire). А.Смит ғояларини кейинчалик инглиз иқтисодчилари Давид Рикардо, Р. Торренс ва Жон Стюарт Милл ва бошқалар ўз ишларида ривожлантиришди.

Классикларнинг халқаро меҳнат тақсимоли тўғрисидаги илмий назариясининг асосий ютуқларидан бири бўлиб, ишлаб чиқаришнинг нисбий ҳаражатлари назариясидир. Бу назария халқаро савдо ҳақидаги иқтисодий таълимотнинг “классик” асоси ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг нисбий ҳаражатлари назариясининг асосида мамлакатлар орасида ишлаб чиқариш шароитларида фарқ мавжудлиги ҳақидаги ғоя ётади. Бунга кўра ҳар қандай мамлакатда ҳам ва шунингдек ҳар қандай табиий ва иқлимий шароитларда ҳам ҳар қандай товар ишлаб чиқаришни ташкил этиш мумкин деб ҳисобланади.

Нисбий ҳаражатлар назарияси бирон-бир товар ишлаб чиқаришда бир давлатнинг бошқа бир давлатдан абсолют устунлиги мавжудлигида эмас, балки бундай устунлик мавжуд бўлмаган ҳолатда ҳам ихтисослашув фойдали эканлиги исботланади. Агар халқаро даражадаги ҳаражатларга нисбатан кам ҳаражат билан товар ишлаб чиқаришнинг иложи бўлмаса, ҳаражатларнинг ўртача даражадан кўплиги қайсидир бир товарда энг кам бўлади. Бошқа товарларга нисбатан фойдалироқ бўлган шу товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш керак (бунда ихтисослашиш самара беради). Бунда тескари ҳолат ҳам назарда тутилган. Мамлакат бир неча товарлар бўйича устунликка эга бўлса, бу устунлик максимал бўлган товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш керак. Иқтисодий классикларининг ушбу ғоялари Э. Хекшер, П. Самуэльсон, Б. Олин, В. Леонтьев ва бошқа замонавий иқтисодчилар томонидан янада ривожлантирилди.

§ 2.4. Халқаро меҳнат тақсимолини ривожланишига таъсир қилувчи омиллар

Жаҳон хўжалигини ривожлантириш учун биринчи навбатда ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришда самарадорликни кўтариш, шунингдек ишлаб чиқаришда ҳаражатларни камайтиришга интилиш зарур. Халқаро меҳнат тақсимолини ривожланиши жараёнида асосий нарса, бу шу жараённинг ҳар бир иштирокчиси ўзининг ХМТдаги иштирокидан иқтисодий фойда қидириши ва топишидир.

Ҳар қандай давлатнинг халқаро алмашув жараёнида халқаро меҳнат тақсимолининг устунликларини амалга ошириши – биринчидан, экспорт қилинаётган товар ва хизматларнинг ташқи ва ички бозор нархларидаги фарқни олиш; иккинчидан, арзонроқ бўлган импортдан фойдаланиб, миллий ишлаб чиқаришдан воз кечган ҳолда ички ҳаражатларни камайтириш имконини беради.

Жаҳон хўжалигини тизим сифатида кўриб чиққанда ХМТни бу тизимни ташкил қилган бирлаштирувчи асос деб кўриш мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида саноати ривожланган давлатларнинг ишлаб чиқариши кўп ҳолатларда ташқи истеъмолчиларга, ички талаб эса импортга йўналган бўлади деб тахмин қилинса, ривожланаётган давлатларда эса ички бозорнинг нисбатан тез, лекин экстенсив кенгайиши тахмин қилинмоқда.

Хуллас, XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳонда мисли кўрилмаган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жараёнлар рўй берган бўлиб, улар албатта халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатган эди.

§ 2.5. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишининг замонавий ўзига хос томонлари. Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси

Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши асосий йўналишини биз халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперациясининг кенгайишида кўришимиз мумкин. Халқаро кооперация (ХК) ва халқаро ихтисослашув (ХИ) халқаро меҳнат тақсимотининг шакллари бўлиб, унинг моҳиятини намоён қилади.

Турли давлатларнинг корхоналарини маълум бир товарга ихтисослашуви замонавий ИТИ билан боғлиқдир. Ишлаб чиқаришнинг технологик тизимини мураккаблашиб бориши билан тайёр маҳсулотда ишлатиладиган деталлар сони кўпайди. Масалан: енгил автомобил саноатида 20 минггатача, прокат дастгоҳларида 100 минггатача, электровозларда эса 250 минггатача деталларнинг қисмлари ишлатилиши мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро ишлаб чиқаришни ихтисослашуви (ХИИ) иккита йўналиш бўйича – ишлаб чиқариш ва ҳудудий йўналишлар бўйича ривожланиб бормоқда. Ўз навбатида ишлаб чиқариш йўналиши:

а) соҳалараро;
б) давлатлар гуруҳи;
в) алоҳида корхоналарнинг ихтисослашувига бўлиниши мумкин. Бундан ташқари ҳудудий халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви эса:

а) алоҳида давлатлар;
б) давлатлар гуруҳи;
в) ҳудудларнинг жаҳон бозори учун маълум товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувига бўлинади.

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашувининг асосий турларига:

- предметли (маҳсулот ишлаб чиқариш);
- деталли (маҳсулотни ташкил қилувчиларни ишлаб чиқариш);
- технологик ёки босқичли (яъни, алоҳида технологик жараёнларни, масалан йиғиш, бўйлаш ва бошқаларни амалга ошириш) ихтисослашиш киради.

Халқаро меҳнат тақсимотининг бошқа бир шакли - халқаро ишлаб чиқариш кооперациясидир. Унинг объектив асоси бўлиб, ишлаб чиқариш кучларини ривожланишининг ўсиб бораётган даражаси, ҳамда мамлакат ичида ёки ташқарисида рўй беришидан қатъий назар мустақил корхоналар ўртасидаги барқарор ишлаб чиқариш жараёнларини бориши ҳисобланади. Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси ўзининг ривожланган шаклларида ҳамкорликнинг турли соҳаларини қамраб олади. Жумладан, биринчидан, ишлаб чиқаришда технологик ҳамкорлик. Ушбу ҳамкорликларга қуйидагилар киради:

а) лицензиялар бериш ва мулкчилик ҳуқуқларидан фойдаланиш;
б) лойиҳа конструкторлик ҳужжатларини, технологик жараёнларни, маҳсулотнинг техник даражаси ва сифатини, қурилиш ва монтаж ишлари замонавий, кооперациялашган корхоналарни ишлаб чиқиш ва мослаштириш;
в) ишлаб чиқаришни бошқариш, стандартлаштириш, унификациялаш, сертификациялашни такомиллаштириш, ишлаб чиқариш дастурларини тақсимлаш ва ҳ.к.лар.

2. Кооператив маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган савдо-иқтисодий жараёнлар.

3. Сотилган техникага хизмат кўрсатиш.

Жаҳон иқтисодиётида кооперация алоқаларини ўрнатишда фойдаланиладиган қуйидаги уч асосий усулга алоҳида эътибор берилади:

- Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш.
- Шартнома асосида ихтисослашиш.

- Қўшма корхоналар ташкил қилиш.

Ҳамкорликдаги дастурларни амалга ошириш ўз навбатида икки асосий шаклда. (пудратли ишлаб чиқариш кооперацияси ва ҳамкорликдаги ишлаб чиқариш) амалга оширилади. Шартнома асосида ихтисослашиш эса ишлаб чиқариш дастурларини ишлаб чиқариш кооперацияси иштирокчилари орасида тақсимланишини назарда тутати. Қўшма корхоналар бу интеграциялашган кооперациядир.

Таянч иборалар: демографик муаммолар, ишсизлик, урбанизация, миграция, меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ихтисослашуви, кооперация, илмий-техника инқилобининг таъсири.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон хўжалигини демографик асосда ўрганиш, яъни, меҳнат ресурсларининг, ижтимоий, иқтисодий, биологик ва географик омиллар асосида аҳоли таркибини ривожланиш динамикасини, жойлашуви ва миграциясининг умумий қонуниятларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Демографик статистикада туғилиш ва ўлим коэффициентларидан (ҳар 1000 кишига), табиий ўсиш ва никоҳ коэффициентлари каби кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади. Халқаро статистикада “иқтисодий фаол аҳоли” (товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда қатнашувчи барча кишилар) ва “иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли” (уй бекалари, нафақахўрлар ва талабалар) категориялари, бандлик, ишсизлик ва унинг ўсиб боришлик тенденцияси, халқаро ишчи кучи миграцияси ва унинг шакллари, йўналишлари, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ишчи кучи миграциясининг ўзига хос кўринишлари, халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар ва ривожланишнинг ўзига хос томонлари, халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперациясининг ўзига хос тамойилларини ўрганиш катта аҳамиятга эгадир.

Назорат учун саволлар:

1. Замонавий жаҳон иқтисодиётидаги демографик муаммолар ҳақида гапириб беринг.
2. Ишчи кучи миграциясининг асосий сабаблари нималардан иборат?
3. Ишчи кучи миграциясининг асосий йўналишларини тавсифлаб беринг.
4. Ишчи кучи миграцияси экспортёр ва импортёр давлатлар иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатади?
5. Халқаро меҳнат тақсимотининг моҳияти қайси олимларнинг назарияларида акс эттирилган?
6. Халқаро меҳнат тақсимотига таъсир кўрсатувчи асосий омилларни характерлаб беринг.
7. Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви нима?
8. Ишлаб чиқариш ихтисослашувининг шаклларини кўрсатинг.

Адабиётлар:

- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон, 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
- Спиридонов.И.А. Мировая экономика . Учебное пособие . М., 2002
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003 .
- Булатов А.С. Мировая экономика.М ., Учебник. 2003
- Киреев А. Международная экономика. Часть 1.М ., 2004 .
- Киреев А. Международная экономика. Часть 2 М ., 2004 .
- Кругман П..Международная экономика. 5-е изд. Питер, 2004.

- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М., 1998, 2002, 2004 .
- Шодиев Р.Х. Жаҳон иқтисодиёти . Т., 2004
- Назарова Г.Ғ., Халилов.Х. ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиёти.Ўқув қўлланма .Т., 2005
- Назарова Г.Ғ., Ҳайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма.Т.,2005

3-боб. Халқаро савдо. Ташқи савдо сиёсати

§ 3.1. Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида халқаро савдо. Халқаро савдо концепцияси

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг анъанавий ва энг ривожланган кўринишларидан бири ташқи савдо ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган халқаро иқтисодий муносабатлар умумий ҳажмининг 75-80%и ташқи савдонинг улушига тўғри келади.

Дунёда мавжуд бўлган ҳар қандай мамлакат учун ташқи савдонинг роли каттадир. Иқтисодчи олим Ж.Сакснинг фикрича “дунёдаги ҳар қандай давлатнинг иқтисодий муваффақияти ташқи савдода кўринади. Ҳозирги кунга қадар ҳеч бир мамлакат жаҳон иқтисодий тизимидан ажралган ҳолда соғлом иқтисодиётни ҳосил қила олгани йўқ”.

Халқаро савдода халқаро меҳнат тақсимоти асосида пайдо бўладиган турли давлатларни товар ишлаб чиқарувчилари ўртасидаги алоқаларнинг бир шакли бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро иқтисодий боғлиқликни намоён қилади.

Мамлакатлар иқтисодиётида ИТИ таъсири остида рўй бераётган тузилмавий ўзгаришлар, (саноат ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациялашуви) миллий хўжаликларнинг ўзаро ҳамкорлигини кучайтирмоқда. Бу эса халқаро савдони фаоллашувига имкон яратмоқда. Халқаро савдо ишлаб чиқаришга нисбатан тезроқ ўсмоқда. Ташқи савдо айланмасини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, жаҳонда ишлаб чиқариш 10%га кўпайган ҳолда жаҳон савдоси 16%га ўсмоқда.

“Ташқи савдо” деганда бир мамлакатнинг бошқа бир мамлакат билан ҳақ тўланадиган олиб кириши, яъни, импорт ва ҳақ тўланадиган олиб чиқиш, яъни, экспортдан иборат савдоси назарда тутилади. Дунёдаги барча мамлакатларнинг ҳақ тўланадиган товар айланмаси йиғиндиси халқаро савдо деб аталади. Халқаро савдо тушунчаси торроқ маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, саноати ривожланган давлатларда товар айланмасининг йиғиндиси, ривожланаётган давлатларда товар айланмасининг йиғиндиси ва х.к.

Жаҳоннинг барча давлатлари олдида ташқи савдо бўйича миллий сиёсат муаммоси ётиб, 200 йиллар мобайнида бу мавзуда қизғин тортишувлар бўлиб турибди.

Эркин савдо ёки протекционизм сиёсатини танлаш ёки уни қандай бўлса шу ҳолда сақлаш олдинги асрларнинг характери эди. Бизнинг давримизда бу икки йўналиш ўзаро боғлиқдир. Аммо кўп ҳолларда уни бу қарама-қарши бирлик эркин савдо тамойилининг бош вазифасини бажаради.

Жаҳон иқтисодиётида эркин савдо сиёсатига биринчи бўлиб Адам Смит ўз таърифини берган эди. Адам Смит “айирбошлаш ҳар бир мамлакат учун фойдали бўлиб, ҳар бир мамлакат бунда мутлоқ устунликка эга бўлишини” таъкидлаган эди. Адам Смитнинг таҳлиллари классик назариянинг асоси бўлган ва эркин савдо сиёсатининг ҳар қандай шакли учун асос бўлиб келган.

Давид Рикардо “Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши” (1817йил) номли асарида боши берк кўчадан классик назарияни келтириб чиқарди. У халқаро ихтисослашув мезонларини ажратган ҳолда, давлатлар учун қандай ҳолатларда давлатлараро айирбошлаш манфаатли эканини кўрсатиб берди. Ҳар бир давлат учун устунлик қилган ёки кучсизлиги нисбатан камроқ бўлган соҳага ихтисослашиш манфаат келтиради деган фикрни берди. Унинг қарашлар концепцияси таққосланиши назарияси ёки принципида ўз аксини топди.

Д. Рикардо ўз таълимотида халқаро айирбошлаш барча давлатлар учун мумкин ва манфаатлигини, айирбошлаш барча учун фойдали бўлган нарх зоналарини аниқлаб берган бўлса, Джон Стюарт Милль ўзининг “Сиёсий иқтисод асослари”(1848йил) номли асарида қандай нархда айирбошлашни амалга оширилишини фойдали эканлигини кўрсатган эди. Стюарт Милльнинг таълимоти бўйича айирбошлаш нархи талаб ва таклиф қонунига кўра, ҳар бир давлатнинг ялпи экспорт миқдори ялпи импорт миқдорини қоплайдиган даража билан белгиланади. Джон Стюарт Милльнинг муҳим хизматларидан бири унинг халқаро

нарх қонуни ёки “ҳалқаро нарх назарияси”дир. Ҳалқаро нарх қонунида таъкидланишича, шундай нарх мавжудки у давлатлар орасидаги товар айирбошлашни оптималлаштиради. Бу бозор нархи бўлиб, у талаб ва таклифга боғлиқдир.

Классик сиёсий иқтисодчиларнинг назариясини ривожлантириб Готфрид Хаберлер ўз қарашлар концепциясини нафақат меҳнатга, балки ишлаб чиқаришнинг барча омилларига эътиборни қаратган эди.

Ҳалқаро савдо оқимини нима билан аниқланиши ва унинг таркибини Эли Хекшер ва Бертиль Олинлар ўзларининг замонавий қарашларида акс эттирдилар. Улар нисбий устунлик тушунасини изоҳлаб у ёки бу давлатнинг маълум бир товарларга ихтисослашишини уларнинг ишлаб чиқариш омиларига эгалик даражасига боғлиқдир дейилган эди. Э.Хекшер ва Б.Олин “нархларнинг ишлаб чиқариш омилларига тенглаштириш” назариясини илгари сурдилар.

1948 йилда Америкалик иқтисодчилар П. Самуэльсон ва В. Столпер ўз назарияларини киритиб Хекшер-Олин таълимотининг исботини янада мукамаллаштириб, ишлаб чиқариш омилларидан бири, техника асосан бир мукамал рақобат ва товарларнинг тўла ҳаракатчанлиги мавжуд бўлганда ҳалқаро айирбошлаш ишлаб чиқариш омилларининг давлатлар орасидаги нархини тенглаштиради деган эди.

Ташқи савдо назарияси Америка иқтисодчиси В. Леонтьевнинг “Леонтьев парадокси” номли ишида янада ривожлантирилди. Парадокс шундаки В. Леонтьев Хекшер-Олин таълимотидан фойдаланиб, Америка иқтисодий урушдан кейинги даврда капиталга нисбатан меҳнатни кўпроқ талаб қиладиган ишлаб чиқаришга ихтисослашганлигини кўрсатиб берган эди. Бошқача айтганда, АҚШ экспорти импортига нисбатан кўпроқ меҳнатталаб ва камроқ капиталталабдир. Ушбу хулоса АҚШ иқтисодиётидаги олдинги барча фикрларга тамоман тесқаридир. Умумий фикрга кўра, АҚШ иқтисодиётида доимо капитал ортиқча эди ва Хекшер-Олин таълимотига кўра АҚШ капиталталаб товарларни импорт эмас, экспорт қилишлари керак эди.

Кейинги йилларда В. Леонтьев ихтироси кенг резонанс олди. Турли давлатларнинг кўплаб иқтисодчи олимлари “Леонтьев парадоксини” тушунтириб бу мавзуда тортишдилар. Натижада нисбий устунлик назарияси янада ривожланди. Ушбу назария техник ривожланиш ва уни тақсимланишининг тенг эмаслиги, маблағларни фирмадан ташқарида иқтисод қилиш, давлатлардаги иш ҳақининг фарқи ва бошқа тушунчалар ҳам киритилди.

§ 3.2. Ҳалқаро савдо динамикаси ва ўзгаришларининг хусусиятлари

XX асрнинг 50-йилларидан сўнг жоҳон иқтисодиёти ҳалқаро савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. 1950-2000 йиллар орасидаги даврда ҳалқаро савдода товар айланмаси 14-15 баробар ўсди. Ғарб мутахассисларининг фикрича 1950 ва 1970 йиллар оралигидаги даврни ҳалқаро савдонинг “олтин асри” деб айтиш мумкин. Айнан ана шу даврда жоҳон экспорти йилига ўртача 6-7%га ўсди. Аммо, 70-йилларда у 5.5% га тушиб 80-йилларда яна камайган эди. 80-йилларнинг охирида ва 90-йилларда жоҳон экспорти сезиларли равишда жонланганлигини кўришимиз мумкин (90-йилларнинг ўртасида 8-9% ни ташкил этган). Бу даврда ҳалқаро савдонинг барқарор ўсишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатган бўлиб, улар қуйидагилардир:

- ҳалқаро меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувининг ривожланиши;
- илмий-техника инқилоби (ИТИ);
- жоҳон бозорида трансмиллий корпорацияларнинг фаолияти;
- ҳалқаро савдонинг Тариф ва Савдо Бош Битими (ТСББ) фаолияти орқали тартибга солиниши (эркинлаштирилиши);
- ҳалқаро савдонинг эркинлаштирилиши, кўплаб давлатларнинг импортни сон жиҳатдан чеклашни бекор қилувчи ва божларни кескин қисқартирувчи режимга ўтишлари, эркин савдо ҳудудларининг ташкил топиши;

- савдо-иқтисодий интеграция жараёнларининг ривожланиши. Минтақавий тўсиқларнинг олиб ташланиши, умумий бозорлар, эркин савдо худудларининг ташкил этилиши;

- собиқ мустамлака давлатларнинг мустақилликка эришишлари. Улар орасидан ташқи бозорга йўналтирилган иқтисодиёт моделини танлаган “Янги индустриал давлатларнинг” ажралиши ва ҳ.к.

XX асрнинг 50-йилларидан сўнг жоҳон иқтисодиётида ташқи савдо динамикасининг нотекислиги намоён бўла бошлади. Бу эса ўз навбатида жоҳон бозоридаги давлатлар ўртасидаги кучлар нисбатига таъсир кўрсатди. Жоҳон иқтисодиёти ва ХИМ да АҚШнинг ҳукмронлиги пасая бошлади. Масалан, 1950 йилда АҚШнинг улушига жоҳон экспортининг 1/3 қисми тўғри келган бўлса, 2000 йилга келиб фақат 1/8 қисми тўғри келган эди. Ўз навбатида Германия экспорти Американикига яқинлашиб ва ҳатто айрим йилларда ундан ҳам ошиб кетди. Германиядан ташқари бошқа ғарбий Европа давлатларининг экспорти ҳам ўсди. 90-йилларда Ғарбий Европа - халқаро савдонинг асосий марказларидан бирига айланди. Унинг экспорти АҚШникига нисбатан қарийб 4 баробарга ўсди.

XX асрнинг 80-йилларга келиб халқаро савдо соҳасида Япония катта ўсишга эришди. 1983 йилда у биринчи марта машина ва экспорти бўйича биринчи ўринга чиқди. Япония жоҳонда енгил ва юк автомобилларини, кундалик электротехника асбоб-ускуналар ва бошқаларни олиб чиқиш бўйича бошқа давлатлардан анча олдинлаб кетди. Япония экспортининг 1/3 қисми АҚШга тўғри келади. АҚШнинг Япония билан бўладиган савдодаги дефицити 90-йилларда 50-60 млрд. долл.ни ташкил этди.

80-йилларнинг охирига келиб Япония рақобатбардошлик омиллари бўйича илғор давлатлардан бири бўлиб қолди. Бу даврда унга нинг “Янги индустриал давлатлари” - Сингапур, Гонконг, Тайвань қўшилди. Аммо 90-йилларнинг ўрталарига келиб АҚШ яна рақобатбардошлик омиллари бўйича олдинги ўринларга чиқиб олди. Ундан кейин Сингапур, Гонконг, Япония бормоқда. Франция рақобатбардошлик омиллари бўйича-17, Хитой-34, Туркия-40, Россия-48 ўринда бормоқда. Рўйхатнинг энг охирида эса Греция, Мексика, Польша, Венгрия ва Венесуэла туради.

Ривожланаётган давлатлар ҳозирча ривожланган давлатлар учун асосан хом-ашё етказиб берувчи бўлиб қолмоқда. Жоҳон иқтисодиётида саноати ривожланган давлатлар жоҳон озиқ-овқат ва хом-ашё (нефтдан ташқари) экспортидаги улушини йилдан-йилга ошиб бормоқда. Ривожланаётган давлатларнинг товарлар экспортидаги улуши эса 40%дан (1960й.) 28%га (2000 й.) қисқарди.

Ривожланаётган давлатлар ўз экспортларини саноат товарлари ҳисобига диверсификация қилишга ўринишлари саноати ривожланган давлатларнинг у ёки бу шаклдаги қаршилигига дуч келмоқда. Шу билан бирга баъзи бир ривожланаётган давлатлар, айниқса, “янги индустриал давлатлар” ўз экспортларининг реструктуралаштиришда анча муваффақиятга эришиб, унда тайёр маҳсулотлар, саноат маҳсулотларни, шу жумладан машина ва ускуналарнинг улушини кўпайтирмоқда. Масалан, ривожланаётган мамлакатларнинг жоҳон саноат экспортидаги улуши 90-йилларда 16-17%ни ташкил этди.

Бошқа ривожланаётган мамлакатлардан фарқли равишда “янги индустриал давлатлар”, айниқса, Осиёнинг тўрт “кичик аждарҳоси” (Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур) ўз экспортларини тез суъратларда кўпайтириб бормоқда. Уларнинг жоҳон экспортидаги улуши 90-йилларнинг ўрталарида 10-11%ни ташкил қилган эди. Охириги ўн йилликларда тез ривожланаётган ХХРнинг 2-3%ни, АҚШнинг жоҳон экспортидаги улуши 12,3%ни, Ғарбий Европанинг экспортидаги улуши 43%ни, Япониянинг улуши 9,5 ни ташкил этган эди.

Жоҳон савдосининг энг динамик ва интенсив ривожланаётган соҳаси илмталаб товарлар билан савдодир. Жоҳон иқтисодиётида илмталаб маҳсулотлар экспорти йилига 500 млрд. долл.ни ташкил қилади. Юқори технологияли маҳсулотларнинг саноати ривожланган давлатлар экспортидаги улуши 40%га яқин.

Машина ва ускуналар билан савдонинг роли сезиларли равишда ўсди. 1980 йилдан

2000 йилгача машина ва ускуналарнинг саноати ривожланган давлатлардан экспорти уч марта усди. Энг тез суръатлар билан электротехника ва электрон ускуналар экспорти ўсмоқда. Уларнинг улушига машина-техника маҳсулотлари экспортининг 25%и тўғри келади.

Халқаро савдонинг тез ривожланаётган соҳаларидан бири химия маҳсулотлари билан савдодир.

Жаҳон савдосининг XX асрнинг биринчи ярмидаги (2-жаҳон урушига қадар) ва кейинги йиллардаги структурасини ўрганишда сезиларли ўзгаришларни куриш мумкин. XX асрнинг биринчи ярмида жаҳон товар айланмасининг 2/3 қисми озиқ--овқат, хом-ашё ва ёқилғига тўғри келган бўлса, 90-йилларнинг охирида уларнинг улуши 1/4 қисмини ташкил этди. Қайта ишлаш саноати маҳсулотлари билан савдо қилишнинг улуши 1/3 дан 3/4 гача ошганлигини кўришимиз мумкин.

Халқаро ташкилотларнинг (БМТ, ХВФ) берган маълумотларига қараганда 1981 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда халқаро савдо йилига ўрта ҳисобда 5,2%га ўсган, аммо 1990 йилдан бошлаб унинг ўсиши бир текис бўлмай секинлашиш тенденциясига ҳам эга бўлган. Масалан, 1989 йилда у 8,2% ни ташкил этган бўлса, 1993 йилда 4%ни ташкил килди. Айни бир пайтда Осиё-Тинч океан минтақасининг “Янги индустриал давлатларининг” ташқи савдосининг ўсиш суръатлари 10-11% ни ташкил этган.

1994 йилда халқаро савдо ҳажми 9,5%га усди. Бу эса БСТ экспертлари фикрича 90-йиллар бошидаги камайиш тенденциясидан чиқишни билдирарди. 1995 йилда халқаро савдо ҳажмининг яна ошиши бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлади.

90-йилларнинг ўрталари ва 2000 йилларнинг бошларида жаҳон савдосининг тез ўсиши асосан АҚШ, Италия, Канада, Испания импортининг кескин ўсиши билан ва шунингдек саноати ривожланган давлатларнинг (Япониядан ташқари) Узоқ Шарқ мамлакатлари ва Лотин Америкасида конъюктураларининг яхшиланиши билан боғлиқдир.

Жаҳон иқтисодиёти алоҳида давлатларнинг дунё савдоси тараккиётида аҳамиятини куриб чиқар эканмиз, 1990- йилларнинг ўрталарида дунёдаги энг катта импорт ва экспорт қилган давлат АҚШ бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Бу давлатнинг ташқи савдо ҳажми 1-1.5 млрд. долларни ташкил қилиб, бу бутун дунё умум савдо ҳажмининг 28-29% ни ташкил қилган эди. АҚШ кетидан Германия (802 млрд доллар – 18,8%) Япония (672 млрд доллар – 15,8%) турган. Ҳозирги кунда дунёнинг ўнта энг йирик савдо мамлакатларига – Франция, Буюк Британия, Италия, Канада, Голландия, Гонконг, Бельгия (Люксембург билан биргаликда) киритиш мумкин. Экспортнинг энг юқори ўсиш суръатларини Хитой, Сингапур, Чили ва Финляндияда кузатишимиз мумкин. Марказий ва Шарқий Европа, бир худуд сифатида, Осиёдан кейин экспортнинг ўсиш суръатлари бўйича иккинчи ўринни эгаллаб турубди (1998 й).

§ 3.3. Халқаро савдони ривожланишида халқаро ташкилотларнинг роли

Халқаро савдодаги содир бўлётган жараёнларни таҳлил қилар эканмиз эркинлаштириш унинг энг асосий йўналиши эканлигини таъкидлаб ўтиш лозимдир. Бож тўловларида сезиларли камайтиришлар юз берди, кўпгина чеклашлар, квоталар ва бошқа тўсиқлар йўқ қилинди. Бироқ халқаро савдода бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларнинг энг асосийси – протекционизм сиёсатининг кўп нарсаларда, жумладан иқтисодий гуруҳлар ва мамлакатларнинг савдо-иқтисодий блоклари миқёсида ривож топишидир.

Савдо-иқтисодий блокларнинг пайдо бўлишидаги биринчи қадам бу эркин савдо худудларининг яратилишидир. Халқаро банкнинг ахборотларига қараганда 90-йилларнинг ўрталарида дунё савдосининг 42-45% худди шундай худудларда олиб борилган. Жаҳонда энг машхур эркин савдо худудлар бу Европанинг эркин савдо ассоциацияси (ЕАСТ), Европа Иттифоқи (ЕИ), Шимолий Америка эркин савдо зонаси (НАФТА), Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (АТЭС) ва бошқалардир.

Жаҳон хўжалиги ва ХИМда халқаро худудий савдо блокларнинг энг йирик 9 сининг таркиби қуйидагилар бўлган :

1 Европа Иттифоқи (ЕИ) - Австрия, Германия, Буюк Британия, Италия, Ирландия, Франция, Испания, Португалия, Финляндия, Швеция, Дания, Бельгия, Люксембург, Нидерландлар, Греция. Бундан ташқари ушбу иттифоқа 2004 йилнинг биринчи майидан Польша, Чехия, Эстония, Литва, Латвия, Словения, Словакия, Венгрия, Кипр, Мальта каби давлатлар аъзо бўлиб киришди.

2 Шимолий Америка эркин савдо ҳақидаги келишуви (НАФТА) - АҚШ, Канада, Мексика.

3 Европа Эркин Савдо Ассоциацияси (ЕАСТ) - Исландия, Норвегия, Швейцария, Лихтенштейн.

4 Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги (АТЭС) Австралия, Бруней, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Янги Зеландия, Папуа-Янги Гвинея, Индонезия, Филиппин, Тайвань, Гонконг, Япония, Жанубий Корея, Хитой, Канада, АҚШ, Мексика, Чили, Россия, Перу, Эквадор.

5 “Меркосур” - Бразилия, Аргентина, Парагвай, Уругвай.

6 Жанубий Африка Тараққиёт қўмитаси (САДК) - Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозамбик Маврикий, Намибия, ЖАР, Свазиленд, Танзания, Зимбабве.

7 Ғарбий Африка иқтисодий ва валюта иттифоқи(ЮЭМОА)- Кот-д`Ивуар, Буркина-Фасо, Нигерия, Того, Сенегал, Бенин, Мали.

8 Жанубий Осиё худудий ҳамкорлик ассоциацияси (СААРК)-Ҳиндистон, Покистон, Шри-Ланка, Бангладеш, Мальдив ороллари, Бутан, Непал.

9 Анд пакти давлатлари Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия.

Бундай блокларнинг тузилишига сиёсий, иқтисодий ва тарихий характерга эга бўлган объектив жараёнлар сабаб бўлган эди. Бир томондан бундай жараёнларнинг кучайиши халқаро савдони кучайтирса(иқтисодий зона, блок ва иқтисодий худудлар миқёсида), бошқа бир тарафдан эса ҳар қандай ёпик тузилма учун хос бўлган баъзи бир тўсиқлар яратилди. Ягона, глобал савдо базори йўлида савдо-иқтисодий гуруҳларнинг бир-бирлари билан алоқаси натижасида вужудга келиши мумкин бўлган кўплаб тўсиқ ва қарама-қаршиликлар мавжуд.

Халқаро савдони бошқариш, унинг тараққиётига бўлган тўсиқларни йўқ қилиш ва эркинлаштиришида халқаро иқтисодий ташкилотлар муҳим аҳамият касб этади. Бундай ташкилотларнинг энг асосийларидан бири Тарифлар ва савдо бош битимидир (ГАТТ). 1947 йилда ГАТТ ташкилотини тузилиши ҳақидаги келишув 23 мамлакат тарафидан имзоланди ва 1948 йилда кучга кирди. 1994 йилнинг 31 декабрида ГАТТ ўз фаолиятини тугатди ва унинг ўрнига Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) барпо қилинди.

ГАТТ – бу кўп томонлама халқаро келишув бўлиб, у аъзо мамлакатларнинг ўзаро савдосига алоқадор кўпгина принциплар, ҳуқуқий нормаларни, шунингдек савдони олиб

бориш ва давлат бошқарувига оид қоидаларни уз ичига олади. Жаҳон иқтисодиётида ГАТТ энг йирик халқаро иқтисодий ташкилотлардан бири бўлиб, унинг фаолият доираси дунё савдосининг 94-95%ни қамраб олган ГАТТнинг ҳуқуқий механизми бир қатор қонун-қоидаларга асосланган:

- савдода ҳуқуқий бузилишни олдини олиш учун биринчидан, экспорт, импорт ва транзит операцияларни, улар билан боғлиқ бўлган бож ва тўловлар борасида энг қулай шарт-шароит яратиш, иккинчидан, импорт ва миллий моллар орасида ички солиқ ва тўловлар борасида, шунингдек ички савдони бошқарадиган қонун-қоидалар борасида тенг ҳуқуқликни таъминлайдиган миллий тартиблар яратилади;

- энг қулай шарт-шароит, яъни келишувга киришаётган тарафлар орасида улар тарафидан учинчи давлатларга берилаётган(ёки берилижак) барча имтиёз ва устунликлардан фойдаланиш ҳуқуқини яратиш. Бу қоида товарларнинг олиб кирилиши ва олиб чиқилиши, бож тўсиқ тўловлари, ишлаб чиқариш, денгизчилик юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий аҳволига таъаллуқлидир;

- миллий бозорни ҳимоя қилишда кўпроқ тариф қуролларидан фойдаланиш, импорт ва бошқа нотариф чеклашлардан воз кечиш;

- кўп томонлама музоқаралар олиб бориш йўли билан бож тарифларини пасайтирилиши;

- ривожланаётган мамлакатлар билан савдода преференциалтизимни (имтиёз бериш) ўрнатиш;

- савдо борасида пайдо бўлган келишмовчиликларни музоқаралар йўли билан ҳал қилиш;

- бир-бирига савдо-сиёсий ён босишда ҳамкорлик қилиш.

ГАТТнинг фаолияти раундларга бирлашган кўп томонламали музоқаралар йўли билан олиб борилган. ГАТТ ўз фаолиятини бошлаганидан бери 8 раунд ўтказилган бўлиб, бунинг натижасида ўртача бож миқдори ўн баробар камайган. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги дастлабки йилларда 40%ни ташкил қилган бўлса, 2000-чи йилларнинг бошларида улар тахминан 4%ни ташкил қилган.

1996 йилнинг ўртасида ГАТТга 130 мамлакат аъзо бўлган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, 1996 йилнинг январиди ГАТТнинг ўрнини Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) эгаллади. Уни 81 мамлакат таъсис этди. ЖСТни ташкил топишига 7 йиллик “уругвай раунди” музоқаралари сабаб бўлди. 2005 йилга келиб ЖСТга аъзо давлатлар сони 150 тага етди. Ушбу ташкилотга МДХга аъзо бўлган мамлакатлар - Қирғизистон, Арманистон, Озарбайжон, Грузия ва Молдова давлатлари ҳам аъзо бўлиб кирган. Ўзбекистон Республикаси эса 1994 йилдан бери ЖСТда кузатувчи сифатида иштирок этиб келмоқда. Ҳозирги кунда ҳам ЖСТга аъзо бўлиш жараёнлари давом этмоқда.

Таянч иборалар: ташқи савдо, халқаро савдо, экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт, мутлоқ устунлик, нисбий устунлик, ташқи савдо айланмаси, ГАТТ, ЖСТ.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг ривожланган кўринишларидан бири бу ташқи савдо ҳисобланади. Иқтисодчи олимларнинг (Ж.Сакс ва бошқалар) фикрига қараганда дунёдаги ҳар қандай давлатнинг иқтисодий мувофақияти ташқи савдода кўринади. Ҳозирги кунга қадар ҳеч бир мамлакат жаҳон иқтисодий тизимидан ажралган ҳолда соғлом иқтисодиётни ҳосил қила олгани йўқ.

Халқаро савдо ХМТ асосида пайдо бўлган турли давлатларнинг товар ишлаб чиқарувчилари ўртасидаги олақаларининг бир шакли, бўлиб улар ўртасидаги ўзаро иқтисодий боғлиқни намоён қилади.

Илмий-техника инқилоби таъсирида жаҳон ҳўжалигида рўй бераётган структуравий ўзгаришлар миллий ҳўжаликларни ўзаро ҳамкорлигини кучайишига, халқаро ташқи савдони фаоллашувига имкон яратмоқда. Халқаро савдонинг ривожланишида фаолият курсаётган

савдо–иқтисодий ташкилотларнинг (ЖСТ, ЕИ, НАФТА, АСЕАН ва бошқалар) аҳамияти катта бўлмоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Ташқи савдо деганда нимани тушунаси?
2. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб халқаро савдонинг жадал ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатган?
3. Сизнинг фикрингизча, XXI асрда ташқи савдонинг ривожланишига асосан қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Минтақавий интеграцион жараёнларнинг кучайиши халқаро савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатмоқда?
5. Мутлоқ устунлик назариясини тушунтириб беринг.
6. Нисбий устунлик назариясини тушунтириб беринг.
7. ГАТТ ва ЖСТ ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
8. Халқаро савдони ривожланишида ЖСТ нинг аҳамиятини тушунтириб беринг.

Адабиётлар:

- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон,. 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
- Киреев А. Международная экономика. Часть 1.М ., 2004 .
- Киреев А. Международная экономика. Часть 2 М ., 2004 .
- Кругман П..Международная экономика. 5-е изд. Питер, 2004.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М.,1998,2002, 2004 .
- Шодиев Р.Х. Жаҳон иқтисодиёти . Т.,2004
- Назарова Г.Ғ.,Халилов.Х. ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиёти.Ўқув қўлланма .Т., 2005
- Назарова Г.Ғ., Ҳайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма.Т., 2005

4-боб. Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдоси ва уни бошқарув механизми

§ 4.1. Республика ташқи савдосининг ҳозирги аҳволи

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликни қўлга киритишига қадар, мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолияти собиқ СССРнинг тегишли вазирликлари ихтиёрида бўлган эди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон бир қатор хорижий мамлакатлар билан бевосита иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйишга киришди. Бу масала республика ривожининг устивор, давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири сифатида белгиланди.

Бу йўналишда дастлаб 1992 йилнинг 12 февralида Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган СССР Ташқи савдо ва хорижий алоқалар давлат комитети Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига айлантирилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш ва тартибга солиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1994 йил 17-ноябрида қабул қилинган “ташқи иқтисодий фаолиятининг асосий йўналишлари ва янги стратегияси” қарорига мувофиқ Ташқи иқтисодий алоқалар Вазирлигини иши қайта ташкил этилди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ ушбу вазирлик Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигига (21 июль 2005 й.) айлантирилди.

Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизмати ташкил топди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасида, Вазирлик ва идораларда, корпорация, концерн ва уюшмаларда, шунингдек маҳаллий бошқарув идораларда тегишли ташқи иқтисодий бўлинмалар тузилди. Хорижий ҳамкорлар иштирокида республикада халқаро савдо-сотиқ маркази ташкил топган. Дунёнинг бир қатор мамлакатларида савдо уйлари очилди. Ўзбекистон билан АҚШ, Буюк Британия, Германия ўртасида ва шунингдек манфаатдор бўлган бошқа мамлакатлар ўртасида савдо-саноат палаталари барпо этилди. Ислохот амалга оширила бошланган кундан буён ташқи иқтисодий алоқалар қатнашчиларини таркиби ва тузилмаси тубдан ўзгарди. Республиканинг 2000 дан ортиқ хўжалик субъектлари ташқи бозорга чиқиш ҳуқуқини олди.

Республикамизнинг экспорт қувватини бутун чоралар билан ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланиш иқтисодиётни мустахкамлашнинг муҳим шартидир. Ўтказилган иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичини асосий вазифаси жаҳон ҳамжамиятида қатъий ўринга эга бўлиш, ишончли шерик эканлигимизни кўрсатиш ва шунингдек ғоят кенг ташқи иқтисодий алоқаларни ўрнатишдан иборат бўлади. Бунинг учун эса:

- ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолиятни амалга оширадиган ихтисослашган ташкилий структураларни вужудга келтириш, тегишли кадрларни тайёрлашни йўлга қўйиш лозим;

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш бўйича аниқ мақсадни кўзловчи сиёсатни ўтказиш, чет эллик шериклар билан тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатишда корхоналар ва фуқароларга кўпроқ эркинлик бериш лозим;

- товарларни экспорт ва импорт қилишнинг имтиёзли тартибини жорий этиш, квота белгилаш ва лицензия олиниши керак бўлган товарлар рўйхатини босқичма-босқич қисқартириб бериш зарур;

- экспорт ва импорт таркибини такомиллаштириш. Анъанавий маҳсулот турларини (пахта ва ундан олинган маҳсулотлар, рангли металллар, минерал угитлар ва бошқалар)ни экспорт қилиш билан бир қаторда чет элга техникавий жиҳатдан мураккаб тайёр товарлар ва буюмларни етказиб беришни кенгайтириш. Турли хизматлар соҳасига- транспорт, туризм, валюта-кредит хизматлари кўрсатиш;

- имтиёзлар тизимини вужудга келтириш, қўшма корхоналар ташкил этиш, чет эллик инвесторлар ҳуқуқлари ва манфаатларининг химоя қилинишини таъминлаш воситасида корхоналарнинг экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш соҳасидаги инвестиция фаолиятини рағбатлантириш;

- чет элдан олинаётган кредитларни, биринчи навбатда, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларнинг энг муҳим турлари, дори-дармон билан таъминлашга сарфлаш, чет эл

инвестицияларини халқ хўжалигининг асосий тармоқларига - кончилик, ёкилги-энергетика саноатига, қишлоқ хўжалик хом- ашёсини саноат усулида қайта ишлашга, шунингдек, иқтисодийнинг давлатга қарашли бўлмаган секторини ривожлантиришга жалб қилиш;

- ташқи иқтисодий фаолият инфраструктурасини, яъни - ташқи иқтисодий алоқаларнинг шартларига мос келадиган коммуникация тизимини (ташқи савдо, лизинг, консалтинг ва суғурта фирмалар, транспорт ва алоқа) ҳамда, ривожлантириш учун чет элда ўз ваколатхоналаримизни очилишини талаб этиш.

1994 йилнинг июнь ойида Ўзбекистон Тарифлар ва Савдо бўйича Бош битим (ГАТТ)да кузатувчи мақомини олди. Бу ташкилот жаҳон савдосининг ҳозирги тизимини бошқаришда марказий ўринни эгаллаб турибди. Республикамиз ГАТТга тўла ҳуқуқли аъзо бўлиб қўшилганимиздан сўнг мазкур битимнинг тўла ҳуқуқли иштирокчилари бўлмиш 110 дан ортиқ мамлакатлари билан савдо-сотик қилиш учун мустахкам ҳуқуқий асосларга ва имтиёзларга эга бўлиши мумкин. ГАТТ ташкилоти 1995 йилнинг январиди ўз номини ўзгартирди ва Жаҳон Савдо Ташкилотига (ЖСТ) айлантирилди. Ҳозирги кунда ушбу ташкилотга 150дан ортиқ давлатлар аъзодир.

§ 4.2. Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиши

Мустақил Республиканинг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги сиёсати жаҳондаги жуда кўп мамлакатлар билан ҳар томонлама алоқаларни кенгайтиришда узифодасини топмоқда. Чет эл давлатлари билан ўзаро муносабатларда республика миллий манфаатларини амалга оширишнинг асосий механизмларидан бири бўлиб, савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича икки томонлама ҳуқуқатлараро комиссиялар фаолияти ҳисобланади. Ҳозирда бундай комиссиялар 30 дан ортиқ мамлакатларда асосий шерикларимиз билан ташкил этилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон 140 дан ортиқ мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқаларни ўрнатган. Уларнинг орасида Жанубий Корея, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Швейцария, Туркия, Франция, Япония, Эрон, Голландия, МДХ мамлакатлари – Россия, Украина, Қозоғистон, Туркменистоннинг билан савдо алоқалари кенг йўлга қўйилди. Ўзбекистоннинг асосий ташқи савдо кўрсаткичлари куйидаги 1-жадвалда кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси экспорти тузилмасида хом-ашё товарлари асосий ўринни эгаллайди. Ўзбекистон пахта толаси экспорти бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирида туради. 2003 йилнинг 9 ойида пахта толаси экспорти 450,5 млн. АҚШ долларини (24,8 %га кўпайган), энергия ташувчилар экспорти - 254,2 млн. АҚШ долл.ни (49,7 %га кўпайган), қора ва рангли металллар - 177,3 млн. АҚШ долл.ни (20,0 %га кўпайган), кимёвий маҳсулотлар ва пластмасса - 76,0 млн. АҚШ долларни (19,1 %га кўпайган) ташкил этган. Шу даврда машина ва асбоб-ускуналарни четга чиқариш 160,9 млн. АҚШ долл.ни (113,7 %га кўпайган), озиқ-овқат маҳсулотлари - 68,7 млн. АҚШ долл.ни (11,1 %га камайган) ташкил этди.

1-жадвал

2001-2002 йилларда Ўзбекистоннинг асосий ташқи савдо кўрсаткичлари

Кўрсаткич	2001	2002	Ўтган йилга нисбатан	
			2001	2002
Жами ташқи савдо айланмаси, млн. АҚШ долларда.	6307,3	5700,4	101,5	90,4
МДХ мамлакатлари	2258,7	1823,8	98,3	80,7
Хорижий давлатлар	4048,6	3876,6	103,4	95,8
Жами экспорт, млн. АҚШ долларда.	3170,4	2988,4	97,1	94,3
МДХ мамлакатлари	1090,6	823,5	93,0	75,5
Хорижий давлатлар	2079,8	2164,9	99,4	104,1
Жами импорт, млн. АҚШ долларда.	3136,9	2712,0	106,4	86,5
МДХ мамлакатлари	1168,1	1000,3	103,8	85,6

Хорижий давлатлар	1968,8	1711,7	108,0	86,9
Савдо баланси, млн. АҚШ долларда.	33,5	276,4	X	X
МДХ мамлакатлари	-77,5	-176,8	X	X
Хорижий давлатлар	111,0	453,2	X	X
Ташқи савдо айланмаси % ҳисобида	100,0	100,0	X	X
МДХ мамлакатлари	35,8	31,9	X	X
Хорижий давлатлар	64,2	68,1	X	X

Манба: “Ўзбекистан в цифрах 2002 г.” Статсборник ГСК РУз. Т.:2003.

Бошқа бандларга нисбатан нодир металллар (31,7%) ва хизматлар (14,9%) экспорти катта улушга эга бўлди. 2003 йилнинг 9 ойида экспортда хомашё товарлар улуши 65,8 %ни (ўтган йилнинг шу даврида-67,0%). Табиий ресурслар улуши эса 48,2 %ни (ўтган йилнинг шу даврида-49,3%) ташкил этди. Шунинг таъкидлаш зарурки, жаҳон амалиётида қабул қилинган энг юқори чегаравий миқдордан (7-10%) ортиб кетиши табиий ресурслар потенциалининг камайиб кетишига ва иқтисодийнинг хом-ашёвий ихтисослашувига, тўлов балансининг жаҳон бозорлари конъюктурасига боғлиқлигини кучайишига олиб келиши мумкин. Кўрилатган даврда пахта толаси экспорти улуши 17,2 %ни (ўтган йилнинг шу даврида-17,0%) ташкил этди. Бу эса анча юқори кўрсаткичдир. (2-жадвал)

2-жадвал

Экспорт тузилишининг ўзгариши

Товарлар гуруҳи	Экспорт умумий ҳажмида улуши, % ҳисобида.	
	2001	2002
Пахта толаси	22,0	22,4
Озиқ-овқат маҳсулотлари	3,9	3,5
Кимёвий маҳсулотлар, пластмасса ва ундан тайёрланган буюмлар	2,7	3,0
Энергия ташувчилар	10,2	8,1
Қора ва рангли металллар	7,0	6,4
Машина ва асбоб-ускуналар	3,9	3,9
Хизматлар	14,6	15,9
Бошқалар	35,7	36,8
Жами	100	100

Манба: “Ўзбекистан в цифрах 2002 .” Статсборник ГСК РУз. Т.:2003.

Ўзбекистонга 30 дан ортиқ маҳсулот тури четдан келтирилади. Жумладан, буғдой, гўшт, сут ва сут маҳсулотлари, сариеғ, шакар, мойли ўсимликлар уруғи ва мевалар, чой, кофе ва ширинликлар, картошка, фармацевтика маҳсулотлари, кийим-кечак ва трикотаж маҳсулотлари, чарм ва пойабзал маҳсулотлари, автомобиллар, қора ва рангли металллар ҳамда улардан тайёрланган маҳсулотлар, телерадиоаппаратура, машина ва уларнинг ускуна-жиҳозлари импортнинг асосий бандларини ташкил этади.

2003 йилнинг 9 ойида импорт тузилишида машина ва асбоб-ускуналар улуши 44,1 %ни (ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 7,1%га ўсиб 929,2 млн. АҚШ долл. ни) ташкил этди. Ушбу кўрсаткич мамлакат иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик мақсадларига мос келади. Қора ва рангли металллар - 8,2% (1,8%га ўсиб, 172,6 млн. АҚШ долл. ни), энергия

ташувчилар - 2,3% (56,0%га ўсиб, 47,9 млн. АҚШ долл.ни)ташқил этди. Ушбу даврда хизматлар импорти 8,6%га ўсди (208,8 млн. АҚШ долл.). Бошқа моддалар бўйича ўсиш 22%ни (258,5 млн. АҚШ долл.) ташқил этди. Шу билан бирга озиқ-овқат маҳсулотлари импорти 11,6%га қисқариб 212,6 млн. АҚШ долл.ни (умумий импорт ҳажмида 10,1%), кимё маҳсулотлари ва пластмасса -15,4%га камайиб 274,9 млн. АҚШ долл.ни(13,1%) ташқил этди (3-жадвал).

3-жадвал

Импорт тузилишининг ўзгариши

Товарлар гуруҳи	Импорт умумий ҳажмида улуши, % ҳисобида		
	2001	2002	2003
Озиқ-овқат маҳсулотлари	10,8	12,5	11,6
Кимё маҳсулотлари, пластмасса ва ундан тайёрланган буюмлар	12,7	15,1	15,4
Энергия ташувчилар	1,9	1,3	2,3
қора ва рангли металлар	10,9	8,0	8,2
Машина ва асбоб-ускуналар	41,2	41,4	44,1
Хизматлар	10,3	10,6	8,6
Бошқалар	12,2	11,1	22
Жами	100	100	100

Манба: “Ўзбекистон в цифрах 2002 .” Статсборник ГСК РУз. Т.:2003.

Ўзбекистон Европа Иттифоқининг (ЕИ) Марказий Осиёдаги энг йирик савдо-иқтисодий шериги ҳисобланади. 1994 йилнинг октябрида Ўзбекистон билан ЕИ ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди ва Брюсселда, ЕИ ҳузурида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонаси ишлай бошлади. 1995 йилда ЕИ билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида битим тузилди. Бу битим ЕИга аъзо-мамлакатлар ва Ўзбекистон ўртасида иқтисодий, савдо, илмий-техникавий, маданий-маърифий алоқалар учун кенг имкониятлар очиб бермоқда. Ўзбекистон ва ЕИ ўртасида тўқимачилик маҳсулотлари савдоси бўйича ҳам битим тузилган. Республикада Европа Иттифоқининг “ТАСИС” техникавий кўмаклашиш дастури муваффақиятли ривожланмоқда.

Ўзбекистон ҳукуматининг қишлоқ чўжалиги соҳасида кўрган чора-тадбирлар натижасида республикада ғалла етиштириш кескин кўпайди, жумла- дан , ғалла импорти 2 марта, гуруч импорти эса 10 марта кўпайиб умуман озиқ-овқат маҳсулотлари импорти анча қисқарди. Аҳоли жон бошига экспортнинг миқдори жиҳатидан Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида олдинги ўринлардан бирида турибди. Ўзбекистоннинг ташқи савдо баланси актив сальдога эгадир.

Республика хўжалик юритувчи субъектлари экспорт салоҳиятининг кенгайиши 2004 йилда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатига эришига ёрдам берди. Маҳаллий маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш ва экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчиларни доимий қўллаб-қувватлаш, шунингдек, замонавий технологиялар импортини рағбатлантириш натижасида 2004 йилда ташқи савдо айланмаси 2003 йилга нисбатан 29,6 фоиз ошди ва 8669,0 миллион АҚШ долларини ташқил этди. Экспортнинг умумий ҳажми 30,3 фоиз ўсиб, 4853,0 миллион АҚШ долларини ташқил қилди, бунда тайёр маҳсулотлар экспортининг ўсиши 52,6 фоизни ташқил этди.

Ташқи савдода эришилган ижобий сальдо 1037,0 миллион АҚШ доллариға етди, бу 2003 йилга нисбатан 276,2 миллион АҚШ доллари кўп демакдир. Хуллас, 2004 йилда қуйидаги маҳсулотларнинг экспорт ҳажми кўпайган эди: кимё маҳсулотлари (2 марта), энергия манбалари (1,7 марта), рангли ва қора металлар (1,7 марта), машинасозлик маҳсулотлари (1,6 марта). Озиқ-овқат маҳсулотларининг экспорти эса 1,6 марта ошди.

§ 4.3. Ташқи савдо сиёсати соҳасида олиб борилаётган концепциялар

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ташқи алоқаларни кенгайтириш, республиканинг экспорт имкониятларини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш учун бир қатор ҳуқуқий негизларни яратиб берган асосий ҳужжатлар, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Булар аввало, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари ва хорижий сармоядорлар фаолиятларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар ҳамда бошқа қонуний ва меърий ҳужжатлар бўлиб, улар ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномаларни тўзиш ва уларни бажариш учун асосий шарт-шароитини яратишга имкон берди.

Ташқи савдо алоқаларини кенгайтиришни рағбатлантириш мақсадида бир талай имтиёзлар жорий этилди. Аввало, товарларни импорт қилиш учун божхона тўловлари анча камайтирилди, қўшма корхоналар маҳсулотини экспорт қилиш учун эса божхона тўловлари олинмайдиган бўлди. Валюта тушумидан солиқ олиш ўрнига унинг 30% дан иборат қисмини Республика Марказий банкига мажбурий сотиш жорий этилди. Корхоналарнинг экспортдан олинган валюта тушумларини моддий базани ва экспорт имкониятини кенгайтиришга сарфлашдан манфаатдорлигини ошириш учун кўпгина корхоналар валюта тушумининг бир қисмини мажбурий сотишдан озод этилди. Хорижий сармоя иштирокида корхоналар барпо этиш, ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш ва четга чиқариладиган маҳсулот учун рухсатнома (лицензия) бериш тартиблари анча соддалаштирилди. Бундай маҳсулотлар турларининг сони 1994 йилнинг ўзидаёқ 74 тадан 11 тагача камайтирилди. Кўрилган бундай чора-тадбирларнинг барчаси республика ташқи иқтисодий фаолиятни кучайтиришга, экспорт ва импорт таркибини яхшилашга ижобий таъсир қилди.

Марказий Осиё давлатларининг кўп томонлама алоқалари ва яқин ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга биринчи даражали аҳамият берилмоқда. Мазкур республикаларнинг иқтисодиёти бир-бири билан туташиб кетган ва улар бир-бирига таъсир ўтказиб турибди.

Вужудга келган шароитга асосланиб Қозоғистон Республикаси Президенти Н.Назарбаев билан 1994 йилнинг 10 январида Тошкентда бўлиб ўтган учрашувда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида шартнома имзоланди. Қайд этилган ушбу шартнома Ўзбекистон билан Қозоғистон ўртасида товарлар, хизматлар, капитал, иш кучининг эркин ҳаракатланишини, баҳамжихат кредитнинг ҳисоб-китоб, бюджет, солиқ, нарх, божхона ва валюта сиёсатини ўтказишни кўзда тутди. Бишкекдаги учрашувда Қирғизистоннинг ҳам бу шартномага қўшилганлиги Марказий Осиё минтақасидаги ўзаро яқинлашув жараёнларини чуқурлашувида янада кенг имкониятлар очди.

МДХ га кирган мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш ташқи сиёсатимизнинг устивор йўналишларидан биридир. Ўзбекистон ҳамдўстлик ғоясини қўллаб-қувватлади, унинг муассислари қаторига кириб, яқинлашув ва кооперация алоқаларини мустаҳкамлаш соҳасидаги ишларни жонбозлик билан амалга оширмоқда. Ўзбекистон Иқтисодий ҳамдўстлик муассасалари, Давлатлараро иқтисодий қўмита, давлатлараро банк ва бошқа муассасаларда иштирок этади. ҳамдўстлик доирасида Россия, Украина, Белорусия, Молдава ва МДХ даги бошқа мамлакатлар билан икки томонлама ташқи сиёсий, савдо-иқтисодий ва бошқа шартномалар ҳамда битимларни имзолаган.

МДХ мамлакатлари билан иқтисодий муносабатларнинг таркиби ва шакли тубдан ўзгариб бормоқда. МДХ даги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир. 1998 йилнинг март ойидан 2004 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги стратегияси қуйидагиларни ўз ичига олган эди:

- экспорт-импорт операцияларини марказлаштирмаслик;
- давлат эҳтиёжлари учун зарур товарларнинг экспорти ва импорти устидан назоратни

кучайтириш;

давлат учун стратегик муҳим бўлмаган товарлар экспортини осонлаштириш;

экспортнинг хом-ашёвий йўналишини бартараф этиш;

хорижий инвестициялар оқимининг кенгайишига кўмаклашиш.

Ҳозирги вақтда экспортни ошириш ва уни диверсификацияланган тузилмасини шакллантиришга муҳим аҳамият берилмоқда. Бу жиҳатдан республиканинг катта экспорт салоҳиятига эга ҳудудлари ва вилоятларини ташқи иқтисодий фаолият тизимига фаол жалб қилиш зарур. Минерал ва қишлоқ хўжалик хом - ашёсига ишлов берувчи, рақобатбардош тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи, тугалланган технологик циклга эга бўлган ишлаб чиқаришлар иқтисодиётда муҳим ўринларни эгаллаши керак.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг эркинлаштирилиши ва Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий алоқаларининг стратегик йўналишлари. ҳозирги вақтда ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни республика иқтисодий тизимни унумли ислоҳ қилиш жараёнининг ажралмас қисми сифатида изчил ва мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда экспорт фаолияти бутунлай эркинлаштирилган. Республикада барча товар ва хизматлар учун экспорт божлари, экспортни лицензиялаш ва квоталаш тизими бекор қилинган. Импорт режими ҳам жиддий эркинлаштирилган. Ўзбекистонда импорт учун чекловлар йўқ. Ҳозирги кунда ташқи иқтисодий комплекснинг қуйидаги стратегик ва долзарб масалаларини ҳал қилиш бўйича Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигида ишлар амалга оширилмоқда:

- маркетингни кучайтириш, сифатни ошириш, халқаро стандартларга мослашиш йўли билан миллий экспорт таркибида хом-ашё ва табиий ресурслар улушини қисқартириш мақсадида тайёр маҳсулотлар экспорти ҳажмини ошириш;

- Ўзбекистонда рақобат афзалликларига эга бўлган пахта толасини қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилишини ташкил этишини рағбатлантириш;

- республикада ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш мумкин бўлган энг муҳим маҳсулотлар импортига иқтисодиётнинг кескин боғланиб қолишига йўл қўймаслик;

- обрўйли халқаро молиявий институтлар ва иқтисодий ташкилотлар (ХВФ, ЖБ, ЕТТБ, ОРБ ва бошқалар) билан ҳамкорликни фаоллаштириш ва самарадорлигини кўтариш;

- етакчи иқтисодий мамлакатлар (АҚШ, Япония, ЕИ, Россия) билан ҳамкорликни кенгайтириш;

- йирик компаниялар ва банклар ўзларининг тўғри инвестицияларини қайта ишлаш, хусусан агросаноат комплекси маҳсулотини қайта ишлаш соҳаларига, шу жумладан маблағларни кичик бизнес вв тадбиркорликни ривожлантиришига йўналтириш билан жалб қилиш;

- мавжуд транспорт коридорларини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш, муқобил транспорт магистралларини барпо этиш;

- экспорт сиёсатини юритиш ва республика экспорт ҳажмини ошириш мақсадида потенциал сотиш бозорларини ўрганиш ва кузатиш;

- республиканинг жами товар айланмаси таркибида хизматлар (ахборот маҳсулотлари, ишлов бериш бўйича хизматлар - толлинг, ишчи ресурслари экспорти ва бошқалар) ҳиссасини кўпайтириш;

- республиканинг чет элдаги ташқи савдо инфраструктураси фаолияти самарадорликни кўтариш;

- Ўзбекистонда ахборот технологияларини ривожлантириш дастурини амалга оширилишини фаоллаштириш ва ҳ. к.лар.

Таянч иборалар: ташқи савдо ҳажми, экспорт, импорт ҳажми, ташқи савдода саноат маҳсулотларининг улуши, ЖСТ билан ҳамкорлик, ривожланган мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик, ташқи иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий мустақиллигини қўлга киритишга қадар, мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолияти собиқ СССРнинг тегишли ва вазирликлари ихтиёрида бўлган эди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон 160 дан ортиқ ҳорижий мамлакатлар билан савдо–иқтисодий алоқаларни йўлга қўйди. Ўзбекистон 1994 йилнинг июнида ЖСТ нинг кузатувчи мақомини олди. Республикамиз МДХ, ЕИ, Шанхай гуруҳи каби ўнлаб минтикавий давлатлар билан савдо-иқтисодий муносабатларни кенгайтириб, ривожлантириб бормоқда. Ушбу жараёнларни боришида республикада ташкил топган ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизматини ташкил топиши ва шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида ва унинг идора- ташкилотларида тегишли ташқи иқтисодий фаолият бўлимларининг фаолият кўрсатиши муҳим аҳамият касб этмоқда. Жаҳоннинг бир қатор мамлакатларида (РФ, АҚШ, Буюк Британия, ГФР ва бошқалар) Ўзбекистоннинг савдо- саноат палаталари фаолият кўрсатиб турибди.

Назорат учун саволлар:

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида ташқи савдонинг туган ўрни ва аҳамиятини гапириб беринг.
- Ўзбекистон Республикаси ташқи савдосининг 2003-2004 йиллардаги кўрсаткичларини гапириб беринг.
- Ташқи савдо структурасида қандай ўзгаришлар рўй бермоқда?
- Республикамиз қайси халқаро ташкилотлар билан ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантириб бормоқда?
- Ташқи савдони эркинлаштириш деганда нимани тушунаси?
- Ўзбекистон Республикасининг ЖСТга аъзо бўлиш истикболларини характерлаб беринг?
- Кейинги йилларда ташқи савдо соҳасида рўй бераётган ўзгаришларни кўрсатиб беринг.
- Республикамизнинг экспортга йўналтирилган иқтисодий ривожланиш моделини танлаши ташқи савдони ривожланишига қандай таъсир кўрсатишини тавсифлаб беринг?

Адабиётлар:

- “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 25.04.1996.
- “Хорижий инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 30.04.1998.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодиё ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.Ўзбекистон, 1996.
- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон,. 1999.
- Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик узгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги маъруза, 2002 йил 29 август.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
- Халилов Х. ,Ли Д. М. Развитие внешне экономеских связей республики Узбекистан. ГНК РУз.2000.
- Шодиев Р.Х. Жоҳон иқтисодиёти . Т.,2004.
- Назарова Г.Ф.,Халилов.Х. ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиёти.Ўқув қўлланма .Т.,2005.
- Назарова Г.Ф., Ҳайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма.Т.,2005.

5- боб. Халқаро капитал миграцияси

§ 5.1. Капитал экспорти - халқаро иқтисодий муносабатларнинг илғор шакли сифатида

Капитални хорижга чиқариш, унинг давлатлар орасида фаол миграцияси замонавий жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим ажратиб турувчи томонига айланди.

Капитал олиб чиқиш жаҳон хўжалигининг чуқур ривожланиши даврида товар олиб чиқиш монополиясини синдирди. Товар олиб чиқишни тўлдирувчиси ва унинг воситачиси бўлиб, капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида аниқловчи омилга айланиб бормоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг (ИХРТ) баҳолашига қараганда, 80-йиллардан бошлаб тўғридан-тўғри йўнатирилган инвестицияларнинг йиллик ўсиши тахминан 34-35% ни ташкил этиб, халқаро савдо ўсишидан қарийб 5 марта кўпроқдир.

Капитал олиб чиқиш маълум бир миллий давлат ўз айланмасидан бир қисм капитални олиб, уни бошқа бир давлатнинг ишлаб чиқариш жараёнига ва айланмасига товар ёки пул формасида жойлаштиришида намоён бўлади. Дастлабки йилларда капитал олиб чиқиш жаҳон хўжалиги перифериясига капитални экспорт қиладиган кам сонли саноати ривожланган давлатларга хос бўлган холос эди. Жаҳон хўжалигининг ривожланиши эса бу жараён доирасини сезиларли равишда кенгайтди, натижада капитал чиқариш ҳар қандай муваффақиятли, динамик ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётнинг функцияси бўлиб қолди. Ҳозирги кунда капитални илғор саноати ривожланган давлатлар ҳам, ўртача ривожланган давлатлар ҳам, ривожланаётган, айниқса “янги индустриал” давлатлар ҳам чиқармоқдалар.

Капитал олиб чиқишнинг асосий сабаби унинг маълум бир давлатларда “нисбатан” ортиқча бўлиб қолишлигидир. Ишбилармонлик фойдаси ёки фойза олиш мақсадида капитал чет элга чиқарилади. Капитал экспорти ички инвестиция учун капитал етишмаган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин. 90-йилларда умумжаҳон бўйича ортиқча капитал 180-200 млрд. долларга тенг деб баҳоланган эди. XX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг четга капитал чиқариш тинимсиз ўсиб борди. Капитал экспорти ҳозирги кунда ўсиш суръатлари бўйича товар экспортини ҳам, саноати ривожланган давлатларда яппи ички маҳсулотнинг ўсиш даражасини ҳам орқада қолдирмоқда. Капитал олиб чиқиш масштабининг кескин кенгайиши халқаро миграциянинг кучайишига олиб келмоқда.

Халқаро капитал миграцияси- капитал эгаси учун фойда келтирувчи, давлатлар орасидаги қарама-қарши ҳаракатдир. Ҳар бир давлат бир вақтнинг ўзида капиталнинг импортёри ва экспортёри бўлиб ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида катта фойда учун капитал олиб чиқишнинг энг муҳим сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

- капитал олиб чиқиладиган давлатда унинг ортиқча тўпланганлиги;
- жаҳон хўжалигининг турли звеноларида капитал талаби ва таклифининг мос келмаслиги;
- маҳаллий бозорни монополизация қилиш имконияти мавжудлиги;
- капитал экспорт қилинадиган давлатда арзонроқ хом-ашё ва ишчи кучининг мавжудлиги;
- барқарор сиёсий ҳолат ва умуман қулай инвестицион муҳитнинг мавжудлиги.

Амалий ҳаётда инвестиция қилиш зарурияти ўзида инвестицион муҳитнинг барча қисмларини мужассамлаштирган сабаблар комплекси ва шунингдек айрим бозорларнинг нисбий устунлиги тамойиллари билан белгиланади. Капитал олиб чиқишга сабаб бўлувчи ва уни рағбатлантирувчи омиллар қуйидагилардир:

1. Капитал олиб чиқишни фаоллаштирувчи, ҳаракатлантирувчи куч бўлиб миллий иқтисодиётларнинг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлиги ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг байналминналашуви халқаро капитал ҳаракатига катта таъсир кўрсатади. Капитал экспортининг бош омил бўлиб, тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар ишлаб чиқаришни халқаро ишлаб чиқаришга айланиши ва шунингдек халқаро маҳсулот яратишидир. Халқаро маҳсулот-глобал халқаро бозорда сотиладиган маҳсулотдир. У

унификация қилинган ва географик жойлашиши, миллий ёки бошқа ўзига хосликлардан қатъий назар сотилади (автомобиллар, самолётлар, радиоэлектроника, компьютерлар, асбоб-ускуналар ва ҳ.к.лар).

2. Халқаро саноат кооперацияси, трансмиллий корпорацияларнинг шўъба корхоналарига қўйиладиган қўйилмалари.
3. Саноати ривожланган давлатларнинг иқтисодий ўсиш суръатларини ушлаб туриш, саноатнинг илғор соҳаларини ривожлантириш, бандлик даражасини сақлаш учун сезиларли ҳажмда капитал жалб қилишга йўналтирилган иқтисодий сиёсати.
4. Хорижий капитал жалб қилиш ёрдамида ўз иқтисодий ривожини учун сезиларли туртки бериш, “камбағаллик доирасидан” чиқиб кетишга ҳаракат қилаётган ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ўз-ўзини тўтиши.
5. Экология омиллари сезиларли таъсир кўрсатади. Халқаро корпорациялар қаттиқлашаётган экологик нормалар туфайли ишлаб чиқаришни саноати ривожланган давлатлардан ривожланаётган мамлакатларга кўчириши.
6. Капитал оқимини йўналтирувчи ва тартибга солувчи халқаро молиявий ташкилотлар муҳим рол ўйнаши.

§ 5.2. Капитал экспортнинг асосий шакллари ва унинг ўзига хос томонлари

Жаҳон ҳўжалигида капитал олиб чиқиш асосан қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- саноат, савдо ва бошқа корхоналарга тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар;
- портфель инвестициялар (хорижий облигациялар, акция, қимматбаҳо қоғозлар);
- ссуда капиталнинг саноат ва савдо корпорациялари, банк ва бошқа молиявий ташкилотларига ўрта ва узоқ муддатли кредитлари ёки заёмлари;
- иқтисодий ёрдам- текинга ва имтиёзли кредитлар шаклида (фоизсиз, кам фоизли).

Жаҳон иқтисодиётида капитал кўчиши ва хорижий инвестициялар ўртасида аниқ фарқ белгиланган. Капитал кўчиши қуйидагиларни ўз ичига олади: хорижий ҳамкорлар билан операциялар бўйича тўловлар, заёмлар бериш (5 йилдан ортиқ бўлмаган мудатда), фақат капитал жойлаштириш мақсадида хорижий компанияларнинг акция, облигация ва қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиш, қимматбаҳо қоғозлар портфелини диверсификация қилиш ва ҳ.к.лар.

Хорижий инвестициялар бу капитал қабул қилувчи давлатда компания устидан назорат ўрнатиш ва уни бошқаришда иштирок этиш мақсадида капитал кўчиришдир. Тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар шаклида капитал олиб чиқиш бу капитал қабул қилувчи давлат худудида капитал экспортёри томонидан ишлаб чиқаришни ташкил этишини билдиради. Бу шунингдек, кадрларни тайёрлаш ва ўқитиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга рақобатчилик таъсиридир.

Тўғридан-тўғри инвестициялар халқаро корпорацияларнинг жаҳон ҳўжалигидаги хукмронлигининг асосини ташкил қилади. Улар корпорацияларнинг хорижий корхоналарига тўлиқ эгаллик қилиши ёки акционерлик капиталнинг амалда эгаллик қилишига имконият беради. Одатда, бу шундай инвестицияларки бунда хорижий инвестор компаниянинг акционерлик капиталнинг 25% дан кам бўлмаган миқдорига эгаллик қилади. АҚШ, ГФР, Япониянинг статистика бошқармалари акционерлик капиталнинг 10% и ва ундан кўпроғини ўзига олган инвестицияларни Тўғридан-тўғри инвестициялар деб ҳисоблайди. П.Х.Линдертнинг фикрича, “Тўғридан-тўғри инвестициялар ва портфель инвестициялари орасидаги фарқ авваламбор капитал қўйиладиган фирма устидан назорат қилиш муаммосига бориб тақалади”.

Портфель инвестициялари йирик корпорациялар, марказий ва хусусий банклар томонидан чиқариладиган облигация заёмларини молиялаштириш учун хорижий капитални

жалб қилувчи муҳим манбадир. Хорижий портфель инвестицияларини жалб қилишда одатда йирик инвестицион банклар воситачилик қилади. Портфель инвестицияларнинг ҳаракатига кўп жиҳатдан алоҳида давлатларда облигациялар учун тўланадиган фоиз ставкаларидаги фарқ таъсир қилади.

Жаҳон иқтисодиётида 50-йиллардан кейинги даврда капитал экспорти структурасида сезиларли ўзгаришлар рўй бериб жаҳон хўжалиги ривожланишининг ўзига хос томонларини намоён қилди. Улардан энг муҳими 70-80-йилларда халқаро кредитларнинг ўсиши ва капиталнинг кредит-молия соҳасини пайдо бўлганлигидир. Иқтисодиётда ссуда капиталининг роли кескин ошди.

Халқаро ссуда капитали бозори: а) пул бозори; б) капитал бозорига бўлинади. **Пул бозори** – бу асосан қисқа муддатли кредитлар (1 йилгача) бозоридир. Бундай кредитлар одатда айланма маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун ишлатилади. **Капитал бозори** эса ўзида банк кредитлари ва узоқ муддатли кредитларни намоён қилади. Улар асосан облигациялар чиқариш ва сотиб олишда намоён бўладилар.

Саноати ривожланган давлатлар томонидан текин ёки имтиёзли кредитлар шаклида кўрсатиладиган иқтисодий ёрдамни биз жаҳон давлатларига ёрдам бериш бўйича дунёда иккинчи ўринда (Япониядан кейин) турадиган АҚШ мисолида кўриб чиқишимиз мумкин. Масалан, “Хорижий давлатларга ёрдам ҳақидаги” қонунга мувофиқ, АҚШ 1998 молиявий йилда ёрдам учун 13 млрд. доллардан ортиқ ассигнация қилган эди (унинг 76% иқтисодий ва 24% ҳарбий мақсадларга ажратилган). Бу даврда кредит олувчилар рўйхатида биринчи ўринда Исроил (3 млрд. долл.) турган бўлса, иккинчи ўринда Миср (2,1 млрд.долл.) турган. Кўрсатилган ушбу ёрдамнинг 65% ни текин ва 35% ни имтиёзли кўринишдаги кредитлар). Хорижий мамлакатларга иқтисодий ёрдамнинг кўрсатишдан мақсад АҚШ миллий хавсизлигини таъминлаш, давлатларга очиқ бозор иқтисодиёти тизимини ўрнатиш ва шунингдек демократияни ривожланишига ёрдам беришдир.

Жаҳон иқтисодида капитал олиб чиқиш асосан саноати ривожланган давлатлардан олиб чиқилади. Саноати ривожланган давлатлар ўртасида ҳам капиталнинг фаол миграцияси рўй бермоқда. Саноати ривожланган давлатлар доирасида рўй бераётган капитал миграциясини бир неча ҳолатларида кўриб чиқишимиз лозим:

“Учлик” давлатлар ўртасидаги капитал миграцияси (АҚШ - Ғарбий Европа-Япония) ўртасида.

Алоҳида саноати ривожланган давлатлар ўртасидаги капитал миграцияси.

Саноати ривожланган давлатларнинг бир хил соҳалари ўртасида рўй бераётган капитал миграцияси.

Капитал миграция ўз субъектлари нуқтаи назаридан макро ва микро даражалар билан фарқланади. Макродаража- бу, капиталнинг давлатлараро оқими бўлиб, статистикада у давлатларнинг тўлов балансида тасвирланади. Микродаража – бу, капиталнинг халқаро монополиялар ичида корпорациялар ички каналлари орқали рўй бераётган ҳаракатидир. Жаҳон таснифида энг йирик капитал “донорлари” бўлиб Япония (53%), Швейцария ва Тайвань ҳисобланаса, энг йирик “заёмчилар” эса – АҚШ (27%), Буюк Британия, Мексика ва Саудия Арабистони ҳисобланади.

Капитал олиб чиқишнинг замонавий аломатлари орасида ишлаб чиқариш капитали экспортининг ўсиб бораётган аҳамиятини ажратиб кўрсатиш лозим. Ишбилармонлик фаолиятида портфель инвестициялар қатнашишдан тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларга ўтди. 50-йиллардан бошлаб тўғридан-тўғри йўналтирилган хорижий инвестицияларни қазиб чиқариш саноатидан қайта ишлаш саноатига, шунингдек ҳозирги кунда йиллик ҳажмининг 50%дан ортиғи тўғри келаётган хизмат соҳаларига йўналтирилиши рўй бермоқда. Тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг тенденциясида сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлади: 1990 йилда банк заёмлари суммаси 468 млрд. долл.ни ташкил этди, қимматли қоғозлар бозорига эса инвестициялар 756 млрд. долларни ташкил этиб, 1993 йил охирида бу нисбат хусусий капитал тўпланган фонд бозори ҳисобига кескин ўзгариб, 2.3 трлн. долл. капитал бозорини ташкил этди.

90-йилларда капитал бозорларини байналминаллашуви жараёнининг асосий хусусияти намоён бўлди. Агар 70-80- йилларда байналминаллашув жараёни асосан ривожланган бозор иқтисодиётидаги давлатларни қамраб олган бўлса, 90-йилларда у ривожланаётган давлатларни ҳам биринчи навбатда Осиё-Тинч океани минтақиси ва шунингдек, Лотин Америкаси давлатларига ҳам тарқалди. Бу эса албатта ушбу давлатларнинг молиявий салоҳияти, валюта аҳволининг мустақамланиши ва уларнинг кредитга лаёқатлигини ўсиши, миллий молиявий бозорларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган эди.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда 80-90 йилларнинг муҳим томонларидан бири ривожланаётган давлатлар ўртасида ва айниқса “янги индустриал давлатлар” ўртасида капитал миграциясининг фаоллашувидир. Капиталлар бозорида ҳамон нефть экспортёр - давлатлари ташкилоти (ОПЕК) фаолдир. Масалан, Қувайт хусусий секторининг хориждаги инвестициялари 1995-йилда 100 млрд. долл.ни ташкил этиб, ўз навбатида давлат қўйилмалари 30 млрд. долл.га етган. 90-йилларда тўғридан-тўғри йўналтираётган инвестицияларнинг ҳажмлари асосан ривожланаётган давлатларга тўғри келиб 1993-йилда 65 млрд. долл.ни, 1994 йилда 74 млрд. долл.ни ташкил этган. Бу 1991 йилга нисбатан икки баробар кўп демакдир. Инвестицияларнинг асосий қисми Осиё ва Лотин Америкасининг 10-15 та ривожланаётган давлатларида тўпланган. Хитой хорижий инвестицияларни жалб қилишда анча ютуқларга эришди. Бу кўрсаткич бўйича у АҚШдан кейинги иккинчи ўринни эгаллаб 1993 йилда 26 млрд. долл.ни (1991 йилга нисбатан 6 марта кўп) ташкил этди.

Хорижий капиталнинг аҳамиятини аввало биз Хитойнинг юқори иқтисодий суръатларда ўсиши билан таъминланганлигида ишончилигида ва шунингдек сиёсий барқарорлигида кўришимиз мумкин. Хитой ЯММнинг ўсиши 10-13% га тенг. Худди шундай ўсишлик даражасини биз баъзи бир Осиё “аждархо”лари давлатларида ва шунингдек баъзи бир Лотин Америкасининг “Янги индустриал давлатлари”да ҳам кўриш мумкин.

Айни бир пайтда камбағал давлатлар қаторига кирувчи баъзи бир ривожланаётган мамлакатлар экспертларнинг фикрича саноати ривожланган давлатларнинг инвесторлари учун озроқ қизиқиш уйғотмоқдалар. Бундай давлатлар қаторига тобора камайиб бораётган тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестициялар оқими тўғри келади. 90-йилларда кам ривожланган давлатлар қаторига хорижий инвестицияларнинг 5-6%ти тўғри келган эди холос.

Урушдан кейинги 50-йилларда капитал олиб чиқиш жараёнининг муҳим аломатларидан бири давлатнинг тартибга солувчи, назорат қилувчи, рағбатлантирувчи функциялар билан бу жараёнга фаол аралашувидир.

Саноати ривожланган давлатларнинг капитал миграциясига таъсири, миллий ва давлатлараро даражада капиталнинг экспорт ва импортини рағбатлантириш йўли билан амалга оширилади. Заём, портфель инвестициялари шаклидаги капитал кўчишиши асосан давлат сиёсатининг ҳаракати йўлидаги барча тўсиқларни олиб ташлаш асосида олиб борилмоқда. Давлат тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга нисбатан иқтисодиётда миллий манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилган ҳар қандай чекланишларни қўллаш ҳуқуқи сақлаб қолинган. Характерли томони шундаки капитални хорижга олиб чиқиш, хорижий капитални олиб киришдан кўра кўпроқ тартибга солинади. Давлат қуйидаги тартибга солиш чораларидан кенг фойдаланади:

1. Молиявий тартибга солиш усуллари. Ушбу усулларга тезлаштирилган амортизацияни, солиқ имтиёзларини, субсидия ва заёмлар беришни, кредитларни суғирталаш ва кафолатлашни киритиш мумкин.
2. Номолиявий усуллар. Ушбу усулларга ер майдонларини бериш, керакли инфраструктура билан таъминлаш, техник ёрдамларни кўрсатишни киритиш мумкин.

Хорижий капитал қўйилмаларни тартибга солишнинг муҳим амалий ҳужжати бўлиб Осиё-Тинч океани ҳамкорлик ташкилоти доирасида ишлаб чиқилган “Кўнгилли кодекс”дир (1994 йил Жакарта). Мутахассисларнинг фикрича истиқболда Жаҳон савдо ташкилоти томонидан фойдаланиладиган ушбу “Кодекс” да қуйидаги инвестицион тамойиллар белгилаб

берилган:

- донор давлатларга дискриминациясиз ёндашув;
- хорижий инвестициялар учун миллий режим;
- инвестицион рағбатлантиришлар соғлиқни сақлаш, хавфсизлик ва атроф-муҳит ҳимояси соҳаларидаги талабларнинг кучсизланишига йўл қўймаслиги керак;
- савдо ва капитал соҳалар чекловчи ва тартибга солувчи инвестицион талабларни минималлаштириш;
- етарли ва самарали компенсация тўлаш шарти билан ижтимоий жамият мақсадларига, миллий қонун ва халқаро ҳуқуқ тамойилларига мувофиқ дискриминациясиз инвестицияларни экспроприация қилишдан воз кечиш;
- рўйхатга олиш ва конвертация имкониятини таъминлаш;
- капитал олиб чиқишдан чеклашларни олиб ташлаш;
- хорижий инвесторни миллий инвесторлар билан тенг равишда давлат қонунларига, маъмурий қоида ва ҳолатларига риоя қилиниши;
- инвестицион лойиҳани амалга ошириш муносабати билан хорижий персоналга келиш ва вақтинчалик туришга руҳсат бериш;
- келишмовчиликларни консултатциялар ва музоқаралар ёки хўжалик судлари орқали ҳал қилиш.

Иқтисодий амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, инвестицияларни жалб қилишда рағбатлантириш сиёсати бозор омилларига нисбатан камроқ таъсир кўрсатади. Иқтисодий эркинлик, бозор механизмларининг тўсиқсиз ишлаши ташқи инвестицияларни жалб қилишда муҳим критерий ҳисобланади. Америка иқтисодчилари томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий эркинликнинг интеграл кўрсаткичи у ёки бу мамлакатда давлат хўжалик субъектларига нисбатан канчалик фаол аралашувининг 10 дан ортиқ турли кўринишдаги хусусий кўрсаткичларининг агрегация қилинган ҳарактеристикаси ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидаги соҳалардаги ҳолларда намоён бўлади:

- савдо сиёсати соҳасида;
- солиқ сиёсати соҳасида;
- монетар сиёсати соҳасида;
- банк тизимининг ишлаши соҳасида;
- хорижий инвестицияларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида;
- мулк ҳуқуқи соҳасида;
- мамлакатда ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар соҳасининг умумий ҳажмида давлат истеъмолининг улуши;
- иқтисодий рағбатлантириш сиёсати соҳасида;
- давлатда мавжуд “қора бозор”нинг миқёси;
- нархнинг ташкил топиши ва иш ҳақини тартибга солиш соҳасида ва бошқалар.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бири бўйича давлат 1 дан 5 баллгача олиши мумкин (давлатнинг иқтисодиётга энг кам ва энг кўп аралашувига мувофиқ). Тадқиқотлар натижасига кўра 1995 йилда энг эркин (банк иши ва монетар сиёсатдан бошқа барча кўрсаткичлар бўйича бир бал олган) Гонконг иқтисодиёти тан олинди. Айна бир пайтда Хитой юқоридаги диаграммада охириги ўринни эгаллайди. Аммо бу Хитойга ҳар йили миллиардлаб хорижий инвестицияларни жалб қилишига ҳалакит бермайди.

§ 5.3. Жаҳон хўжалигида трансмиллий корпорациялар

БМТ экспертларининг фикрича трансмиллий корпорациялар (ТМК) “жаҳон мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишидаги асосий двигателлари” дан бири бўлиб ҳисобланади. 90-йилларнинг ўрталарига келиб жаҳон хўжалигида 40 мингдан ортиқ ТМКлар мавжуд бўлиб, улар ўз давлатларидан ташқарида фаолият кўрсатиб келаётган 250 мингга яқин шўъба корхоналарни ҳам назорат қилиб туришган. ТМКларнинг сони охириги йигирма йиллар мобайнида 5 баробар кўпайган эди (1970 йилда 7 мингта бундай фирмалар рўйхатга

олинган). Ҳозирги кунда жаҳон хўжалигида мавжуд бўлган 100 та энг йирик халқаро компанияларнинг 40% мулки (шу жумладан молиявий мулки ҳам) бошқа давлатлар ҳудудига тўғри келади.

Жаҳон иқтисодиётида трансмиллий корпорацияларнинг асосий қисми АҚШ, ЕИ давлатлари ва Японияда жойлашгандир. ТМК жаҳон хўжалигида ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг 40% ни халқаро савдони эса 50 – 55%и устидан ўз назоратини ўрнатган. ТМКнинг корхоналарида ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларнинг йиллик миқдори 1 трлн. АҚШ долларидан ошиқроқни ташкил этиб, уларда 73 млн.дан ортиқроқ киши ишлайди (яъни жаҳонда иш билан банд аҳолининг 1/10 қисмини ташкил этади).

Хўш, жаҳон иқтисодиётида трансмиллий корпорациялар нима, уларга қандай компаниялар киради? БМТ анъанавий халқаро корпорациялар фаолиятини ўрганиб, ТМКлар таркибига уларга йиллик айланмаси 100 млн. АҚШ долларидан ошувчи ва камида 6 давлатда филиали бўлган фирмаларни кўшарди. Кейинги йилларда ушбу кўрсаткич таркибига резидент-давлатдан ташқарида сотилган маҳсулотлар миқдорини кўрсаткичи ҳам киритилади. Бу кўрсаткич бўйича жаҳонда Швейцариянинг “Нестле” фирмаси (98%) илғорлардан бири саналади.

БМТ методологияси бўйича халқаро корпорацияни унинг структурасига қараб ҳам аниқлаш мумкин. Трансмиллий корпорациялар ичида энг кўп хорижий активга (молия сектори-трансмиллий банклардан ташқари) Англия-Голландия концерни “Рояль-Датч Шелл” кирса ундан кейинги ўринда эса АҚШнинг 4та фирмаси - “Форд”, “Женерал моторс”, “Эксон Мобиль” ва “Ай-Би-Эм” туради.

Ғарб давлатларининг иқтисодий адабиётларида халқаро монополияларнинг кўплаб турларини (кўпмиллий корпорациялар, байналминал корпорациялар, Трансмиллий корпорациялар, глобал корпорациялар ва х.к) учратиш мумкин. Ф.Котлер ташкилий тамойиллар асосида айнан ана шундай халқаро компанияларни кўрсатиб ўтган эди.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, қуйидаги таърифларни берадилар: трансмиллий корпорациялар - бу хорижий активга эга бўлган миллий монополиялардир. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо-сотик фаолиятлари бир давлат чегарасидан чиқиб кетади.

АҚШ иқтисодиётида ҳиссадорлик жамиятларни ҳам “корпорация” деб айтишади. Жаҳон хўжалигида замонавий трансмиллий корпорацияларнинг кўпчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги туфайли бу термин кириб келган. Ҳозирги кунда трансмиллий корпорацияларнинг ҳуқуқий филиаллари ва шўба корхоналари жаҳоннинг турли давлатларида фаолият юритиб келмоқда. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлиб, ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий тадқиқот ва истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш каби ишларни бажаради. Умуман улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этиб, бу мажмуада ҳиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгалик қилади. Шу билан бирга ТМКларнинг филиал ва шўба корхоналари аралаш корхоналар кўринишида ҳам бўлиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши ҳам мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида кўпмиллий корпорациялар (КМК) - ишлаб чиқариш ва илмий тадқиқотчилик асосида бир неча давлатларнинг миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациялардир. Бунга 1907 йилдан буён мавжуд бўлган Англия – Голландиянинг “Рояль-Датч шелл” компаниясини, кимё-технология концерни “Юнилевер” ни, машинасозлик электрон инженерлик соҳаларига ихтисослашган Европанинг машҳур Швейцария-Швеция АВВ (Asea Brown Boverg) компаниясини ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Жаҳон хўжалигида трансмиллий ва кўпмиллий корпорациялар қаторига халқаро компаниялар ичида ажралиб турувчи глобал корпорацияларни (ГК) ҳам киритиш мумкин. Ушбу компаниялар XX асрнинг 80-йилларида вужудга келган бўлиб, ҳозирги кунда кучайиб бормоқда. Глобал корпорациялар замонавий жаҳон молия капиталининг бутун кудратини намоён қилади. Жаҳон иқтисодиётида глобализация жараёнлари ҳозирги кунда кўпроқ химия, электротехника ва электрон соҳаларда нефть ва автомобиль соҳаларида ахборот, банк

ва бошқа бир неча соҳаларда рўй бермоқда.

Хўш, трансмиллий корпорацияларни пайдо бўлишига сабаб нима? ТМКлар пайдо бўлишининг асосий сабаби миллий-давлат чегараларидан чиқиб кетган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши асосида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувидир. Ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви йирик компаниялар томонидан хорижий мамлакатларда ўз бўлимларини ташкил этиб, миллий корпорацияларнинг ТМКга айланиши орқали экспансия характериға эға бўлади. Жаҳон иқтисодиётида капитал олиб чиқиш халқаро корпорацияларнинг шаклланиши ва ривожланишининг энг муҳим омилларидан биридир.

Трансмиллий корпорациялар вужудға келишининг сабабларидан яна бири ҳаддан ташқари фойда олишға бўлган интилишидир. Ўз навбатида, кучли рақобат бу курашда ғалаба қозониш зарурияти, халқаро миқёсда ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрацияси ҳам ТМКларнинг пайдо бўлишиға олиб келди.

Жаҳон хўжалигида рўй бераётган иқтисодий жараёнларнинг объектив натижасиға кўра вужудға келган трансмиллий корпорациялар ўзига хос хусусиятға эға. Жаҳон иқтисодиётида ТМКлар халқаро меҳнат тақсимотининг фаол иштирокчиси бўлиб, унинг ривожланишиға ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Трансмиллий корпорацияларда капиталининг ҳаракати, одатда, корпорация жойлашган давлатда бўлаётган жараёнлардан мустақил равишда содир бўлади.

Жаҳон иқтисодиётида трансмиллий корпорациялар йирик инвестиция ва юқори малакали мутахасисларни талаб қилувчи юқори технологияли, илмталаб соҳаларға кириб боради. Ушбу соҳаларни трансмиллий корпорациялар томонидан монополия қилиш тенденцияси рўй бермоқда. Ҳозирги кунда 500 дан ортиқ энг кучли трансмиллий корпорациялардан 90 га яқини хорижий мамлакатлардаги инвестицияларнинг 70-75% и устидан ўз назоратини ўрнатган бўлиб, бу 500 дан ортиқ гигант ТМКлар ҳиссасиға жаҳон бозорларига чиқарилаётган электроника ва химия саноатининг 80-82% и, фармацевтиканинг 93-95%, машинасозликнинг 76-80% саноат маҳсулотлари тўғри келмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида кучли ишлаб чиқариш базасиға эға бўлган трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқаришни, товар бозорларини самарали режалаштиришни таъминловчи ишлаб чиқариш-савдо сиёсатини юргизадилар. Режалаштириш бош компания доирасида амалға оширилади ва шўьба корхоналарига тарқатилади.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро корпорацияларни вужудға келиши ва ривожланишиға мисол қилиб, ўз қўлида жаҳон кундалик электр жиҳозлари ва саноат ускуналари бозорининг 25% ини ушлаб турган “Электролюкс” ТМКни кўрсатиш мумкин. 1912 йилда икки швед компанияларининг бирлашиши натижасида вужудға келган “Электролюкс” 20-йиллардаёқ Австралия ва Янги Зеландия бозорига чиқиб, у ерда ишлаб чиқаришини ташкил қилган эди. Охирги ўн йилликларда “Электролюкс” АҚШда учинчи ўринда турувчи, “Вестингауз”, “Гибсон” ва бошқа маркалар остида кундалик техника ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи “Уайт Консолидейтед” компаниясини, Италия ва бутун жанубий Европада энг йирик электр товарлари ишлаб чиқарувчи “Занусси” фирмаси ва шунингдек ГФРда асосий электр товарлари ишлаб чиқарувчи “АЭГ” фирмасини акцияларини сотиб олган эди. Хуллас, бу уч фирмани кушиб олганидан кейин Шведларнинг “Электролюкс” компанияси жаҳоннинг 75 мамлақатида кундалик электротехника буюмларини ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш бўйича ривожланган тизимға эға бўлган лидер компанияға айланди.

90-йилларнинг ўрталарида ушбу трансмиллий корпорациянинг корхоналарида 110мингдан ортиқ киши ишлаб, унинг йиллик айланмаси ўртача 16 млрд. АҚШ долларни ташкил этган эди.

Жаҳон иқтисодиётида ўз экспансиясини кенгайтира бориб, трансмиллий корпорациялар жаҳон бозорини ўзлаштиришнинг турли шаклларида фойдаланадилар. Бу шакллар кўп жиҳатдан шартномаға асосланади ва ҳиссадорлик капиталида бошқа фирмаларнинг қатнашишиға боғлиқ бўлмайди. ТМК иқтисодиётининг бундай шакллариға кўпинча қуйидагилар киритилади:

- лицензия бериш;
- франчайзинг;
- бошқарув шартномалари;
- техник ва маркетинг хизматларни кўрсатиш;
- корхоналарни “калит остида” топшириш;
- вақт бўйича чекланган қўшма корхоналар тузиш ҳақидаги шартномалар ва алоҳида операцияларни амалга ошириш бўйича келишувлар ва бошқалар.

Лицензион келишув юридик шартнома бўлиб, унга кўра лицензиар лицензиантга бир канча муддатга маълум тўлов эвазига маълум ҳуқуқлар беради. Лицензия бериш трансмиллий корпорациянинг ички фирма шартномалари бўйича ҳам, технология беришнинг ташқи каналлари бўйича ҳам амалга оширилади.

Франчайзинг – узоқ муддатга мўлжалланган лицензион келишувдир. Бунда франчайзер клиент-фирмага маълум ҳуқуқлар беради. Бу ҳуқуқлар ўз ичига маълум тўлов эвазига савдо маркаси ёки фирма номидан фойдаланиш, шунингдек техник ёрдам кўрсатиш, ишчи кучи малакасини ошириш, савдо ва бошқариш бўйича хизмат кўрсатиш соҳаларини олади.

80-йиллардан сўнг жаҳон иқтисодиётида охиридан бошқарув ва маркетинг хизматларини кўрсатиш каби трансмиллий корпорациялар экспансиясини шакли кенг тарқалди. Бошқарув хизматларини кўрсатиш бўйича шартномага кўра, корхонани оператив назорат қилиш маълум тўловлар эвазига бошқа корхонага берилади. Техник хизмат кўрсатиш ҳақидаги шартномага кўра трансмиллий корпорациялар ушбу фирма фаолиятининг қандайдир махсус томонига боғлиқ бўлган техник хизматларни амалга оширадилар. Кўпинча бундай шартномалар машина ва ускуналарни ремонт қилиш, “ноу-хау” дан фойдаланиш бўйича маслаҳатлар, аварияларни тугатиш ва сифатни назорат қилиш билан боғлиқ бўлади.

Жаҳон иқтисодиётида заводларни “калит остида” топшириш ҳақидаги шартномалар кенг тарқалди. Бунда трансмиллий корпорациялар маълум объектни режалаштириб кўриш учун зарур бўлган барча (асосий ишни) фаолиятни амалга ошириш жавобгарлигини бўйнига оладилар.

Трансмиллий корпорациялар томонидан халқаро бозорларни эгаллашнинг энг муҳим шаклларида бири хорижда махсус инвестицион компаниялар ташкил қилишдир. Бу компанияларнинг вазифаси ТМКнинг шўъба ва ҳамкорликдаги корхоналарининг маҳсулотларини минтақавий бозорларга чиқаришни рағбатлантириш учун уларни инвестициялашдир. Бундай усулдан ҳозирги кунда алкоғолсиз ичимликларни сотиш бўйича энг йирик халқаро компаниялар “Пепси-кола” ва “Кока-кола” Африкада фойдаланишмоқда.

Маълумки, трансмиллий корпорациялар замонавий жаҳон хўжалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқда. Саноати ривожланган давлатлар учун айнан ТМКларининг хориждаги фаолияти уларнинг ташқи иқтисодий алоқаларинг характерини белгилаб беради. Бу давлатлар экспортида миллий компанияларнинг узларининг хориждаги филиалларига товар етказиб беришлари ва хизмат кўрсатишларининг улуши каттадир. 80-йилларнинг иккинчи ярмида бундай фирма ичидаги савдонинг улушига АҚШ экспортининг 14-20% и, Япония экспортининг 23-29% и ва ГФР экспортининг 24-28% и тўғри келган эди. ТМК жаҳондаги хусусий ишлаб чиқариш капиталининг 1/3 қисми устидан, хориждаги тўғридан-тўғри инвестицияларнинг эса 90% ини назорат қиладилар.

Трансмиллий корпорацияларнинг соҳавий структураси ҳам турли тумандир. Халқаро корпорацияларнинг 60% и ишлаб чиқариш соҳасида, 37% и хизмат кўрсатиш соҳасида 3% и қазиб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги соҳасида банддир. Американинг “Форчун” журнали маълумотларига қараганда жаҳоннинг энг йирик 500 дан ортиқ корпорацияси ичида 4та мажмуа - электроника, нефтни қайта ишлаш, химия ва автомобилсозлик саноат тармоқлар асосий рол ўйнайди. Улар жаҳон иқтисодиётида ТМКларнинг олиб бораётган ташқи савдо фаолиятининг 80%ти ана шу тармоқларга тўғри келади.

Трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий

муносабатлар тизимидаги фаолиятининг яхши томонларини айтганда, уларнинг фаолият кўрсатаётган давлатлар иқтисодиётига салбий таъсирини ҳам айтиб ўтиш лозим бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- ТМК фаолият кўрсатадиган давлатларнинг иқтисодий сиёсатини амалга оширишга халақит бериши;
- давлат қонунларини бузиши;
- монопол нархлар ўрнатиши, ривожланаётган давлатларнинг ҳуқуқини чекловчи шартларга мажбур этиши ва бошқалар.

Хуллас, жаҳон иқтисодиётида ТМКлар хўжаликлараро алоқаларнинг ривожига доимо эътибор бериб, ўрганиш ва етарли даражада халқаро назорат талаб қилувчи мураккаб ва доимий равишда ривожланиб бораётган феномендир.

§ 5.4. Эркин иқтисодий ҳудудлар

XX асрнинг иккинчи ярмида “эркин (махсус) иқтисодий ҳудудлар” жаҳон хўжалигининг сезиларли ҳолатига айланди. Эркин иқтисодий ҳудудлар (ЭИХ) дунёнинг кўплаб давлатларида кенг ёйилди. 90-йилларнинг ўрталарида дунёда турли хилдаги 4 мингдан ортиқ ЭИХ мавжуд бўлган. Халқаро корпорациялар ўз фаолиятлари учун имтиёзли шароитларни қидириб, ЭИХлардан фойда олиш мумкин бўлган жой сифатида фойдаланишади. Йирик халқаро корпорациялар эркин иқтисодий ҳудудларни ўз ишлаб чиқаришларини ташкил қилишнинг муҳим йўналиши деб ҳисоблайдилар.

Эркин иқтисодий ҳудудлар мамлакатнинг бошқа қисмларида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатларнинг ўзига хос тизими қўлланиладиган миллий иқтисодий ҳудуднинг бир қисмидир. Одатда ЭИХ жуғрофий жиҳатдан у ёки бу даражада алоҳида ажратиб олинган ҳудуддир.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилувчилар очик иқтисодиёт тамойилларини амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида кўришди. Уларнинг фаолият кўрсатиши ташқи иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш ва эркинлаштириш билан боғлиқдир. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодиётининг ташқи дунёга очиклигидаги аҳамияти каттадир. Божхона, солиқ ва инвестицион режими эса ташқи ва ички инвестициялар учун қулайдир. Амалда эркин иқтисодий ҳудудлар жаҳон капитал хўжалиги миқёсида миграция қилиб юрган капитал учун қопқон ҳисобланади.

Мамлакат ичидаги иқтисодий жараёнларни фаоллаштиришда фойдаланиш учун хорижий капитални жалб қилишдан ташқари саноатда эркин иқтисодий ҳудудларнинг яна учта вазифаси кўрсатиб ўтилади:

- саноат экспортини рағбатлантириш ва шу орқали валюта маблағларини жалб қилиш;
- бандлик даражасини ошириш;
- ҳудудларни хўжалик юритишнинг янги усулларини синаш майдонига, миллий хўжалик ривожланишининг марказига айланттириш;

Жаҳон иқтисодиётида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилишнинг муҳим сабабларидан бири шундаки, кўпинча давлат иқтисодиётини капитал оқими учун тўлиқ очишни, ўзига хос инвестицион оқимни ҳамма жойда ишлатишни истамайди. Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилишда жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдики, жаҳон бозори билан интеграцияни чуқурлаштириш, халқаро иқтисодий алоқаларни рағбатлантириш мақсадида тузилган ҳудудлар (эркин савдо ҳудуди, экспорт ишлаб чиқарилиши, божхона ва бошқа ҳудудлар) билан бирга маълум бир фаолият шакли ва ишлаб чиқариш соҳасини рағбатлантириш учун ташкил қилинган алоҳида режимли махсус зоналар ҳам мавжуд бўлади. Масалан, қолоқ туманларни ривожлантиришни, қолоқ туманларни саноатлаштиришни рағбатлантирувчи махсус ҳудудларни кўрсатишимиз мумкин. Шунинг учун эркин иқтисодий ҳудудларнинг ташкил қилишнинг сабаблари ва мақсадлари ҳам ўзгача бўлиб, бир-бирига ўхшамаслиги мумкин. Масалан, АҚШ, Буюк Британия каби саноати ривожланган давлатларда эркин иқтисодий ҳудудлар депрессияга учраган туманларда кичик

ва ўрта бизнесни ривожлантиришга йўналтирилган минтақавий сиёсатни амалга оширишга қаратилган. Ушбу мақсадда тадбиркорларга (кичик ва ўрта) мамлакатнинг бошқа туманларидагига нисбатан кўпроқ фаолият эркинлиги ва шунингдек, сезиларли молиявий имтиёзлар берилади. Худди шу мақсадда ривожланаётган давлатларда ҳам эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил топади. Бу эса қолоқ ривожланмаган туманларни динамик равишда ривожланаётган туманларга айлантириш имкониятини беради. (Саноати ривожланган давлатлардан фарқли равишда бу мамлакатларда кўпроқ хорижий капитални жалб қилишга ҳаракат қилинади).

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг ташкилий, ҳуқуқий тизими турли-тумандир. Айрим ҳолларда у ёки бу эркин иқтисодий ҳудудни аниқ классификациялаш қийин, чунки улар кўплаб ҳудудларнинг хусусиятларига эга. Россиялик мутахассислар хўжалик ихтисослашувини ҳудудда фаолият кўрсатаётган асосий кўпчилик фирмаларнинг ихтисослашуви бўйича классификациясини ишлаб чиқишган. Эркин иқтисодий ҳудудлар классификациясидаги марказий ўрин саноатда қайта ишлаш ҳудудларига берилган.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил топишида иккита концептуал (худудий ва функционал) ёндашув қўлланилади. Биринчи ҳолатдаги ҳудудда барча резидент корхоналар хўжалик фаолиятида имтиёзлардан кенг фойдаланадилар. Иккинчи ёндашув бўйича эса фирма мамлакатнинг қайси туманида жойлашишидан қатъий назар тадбиркорлик фаолиятининг маълум кўринишлари учун қўлланиладиган имтиёзли режимлардан фойдаланиши мумкин ҳолос. Биринчи ёндашувга мисол қилиб Хитойдаги эркин иқтисодий ҳудудларни, Бразилиядаги “Манас” худудини, ривожланаётган давлатлардаги экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудларини кўрсатиш мумкин. Иккинчи ёндашувга мисол қилиб, оффшор фирмаларни, “дьюти фри” магазинларини кўрсатиш мумкин (4-жадвал).

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг энг оддий кўринишларидан бири эркин божхона (божсиз) ҳудудлари (ЭБХ) ҳисобланади. Бу ҳудудлар эркин савдо ҳудудлари каби биринчи авлод ҳудудларига киради. Улар XVII-XVIII асрлардан буюн мавжуд. Бу ҳудудларда транзит ёки кассигнацион омборлар, экспортга мўлжалланган товарларни қадоқлаш ва кам миқдорда қайта ишлаш соҳалари киради. Бундай ҳудудлари кўпинча бонд омборлари ёки эркин божхона ҳудудларида ҳам деб аталади. Эркин божхона ҳудудлари товар олиб кириш ва олиб чиқишда бождан озод қилинади.

4 – жадвал

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг кўринишлари

I. Савдо	II. Саноат-ишлаб чиқариш	III. Техника киритиш	IV. Хизмат
1. Эркин божхона 2. Банд ҳудудлари омборлари 3. Эркин савдо портлар 4. Эркин савдо ҳудудлари	1. Импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар. 2. Экспортга ишлаб чиқарувчи маҳсулотлар. 3. Саноат боғлари 4. Илмий-саноат боғлари. 5. Макладорас (Мексика)	1. Технополис. 2. Технобоғ. 3. Янги ва илғор технологияларни ривожлантириш ҳудудлари.	1. Оффшор зоналар. 2. Молиявий марказлар. 3. Банк хизматлари ҳудуди. 4. Туризм хизматлари ҳудуди. 5. Экобоғлар
	V. Мажмуавий	VI. Халқаро	

Эркин савдо ҳудудлари (ЭСХ) ҳам дунёда кенг тарқалган бўлиб, 1934 йилдаги махсус қонун қоидалар асосида фаолият кўрсатиб келмоқда. Эркин савдо ҳудудлари АҚШда энг кўп ривож топган. ЭСХларнинг мақсади халқаро савдони рағбатлантириш, савдо операцияларни тезлаштириш, савдо ҳаражатларни камайитиришдан иборатдир. АҚШ қонунчилигида ташқи иқтисодий фаолиятда нисбатан имтиёзлар ўрнатилган. Қонунда ҳар бир расмий порт қошида

камида битта эркин ташқи савдо ҳудуди ташкил қилиниши мумкинлиги белгилаб қўйилган. АҚШ қонунчилигига мувофиқ мамлакат ҳудудидаги эркин савдо ҳудудлари умумий ва махсус (субҳудуд) ҳудудларга бўлинади. Умумий ҳудудлар кичик ҳудудда (бир неча кв. км.) жойлашиб ва миллий бож ҳудудидан ташқарида бўлади. Уларда киритилган товарларни омборларга жойлаштириш ва қайта ишлаш ишлари амалга оширилади (қадоклаш, сортларга ажратиш ва х.к.).

Субҳудудлар фаолияти умумий ҳудуддан ташқарига чикувчи алоҳида йирик компаниялар учун ташкил қилинади. Субҳудудларда экспорт учун ёки импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқарилади. 90-йилларнинг ўрталарига келиб АҚШда 500дан ортиқ эркин савдо ҳудудлари фаолият кўрсатган эди.

Оддий эркин савдо ҳудудлари қаторига йирик халқаро аэропортлардаги махсус “дьюти фри” магазинларини ҳам киритиш мумкин. Сиёсий режим нуқтаи назаридан улар давлат чегараларидан ташқарида деб ҳисобланади. Эркин савдо ҳудудлари қаторига имтиёзли ҳолатга эга бўлган анъанавий эркин портларни ҳам киритиш мумкин.

Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари иккинчи авлод ҳудудлари бўлиб ҳисобланади. Улар эркин савдо ҳудудларига фақат товар эмас, капитал ҳам олиб кирилиши ва шунингдек уларда фақат савдо билан эмас, ишлаб чиқариш фаолияти билан ҳам шуғулланилиши оқибатида вужудга келган эди. Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари махсус бож режимига эга бўлган ҳудудларда ташкил қилинади. Уларда экспорт учун ёки импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқарилади. Бу ҳудудлар солиқ ва молиявий имтиёзларга эга бўлади.

Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари (ЭИЧХ) айниқса ривожланаётган давлатларда кенг тарқалган. Бундай ҳудудларнинг замонавий модели 1959 йилда Ирландиянинг Шеннон аэропортида ташкил қилинган ҳудудий тизимга асосланади. Бундай ҳудудлардан “янги индустриал давлатлар” энг катта самара кўрмоқда. Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларини ташкил топиши мантиқан олганда ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти билан чамбарчас боғлиқ. 50-60-йилларда ривожланаётган мамлакатларда саноат экспортини рағбатлантириш ва хорижий капитал оқими ёрдамида бандлик даражасини ошириш зарурияти туғилган эди.

Жаҳон иқтисодиётида техника киритиш ҳудудлари учинчи авлод ҳудудлари ҳисобланади (70-80-йиллар). Улар стихияли тарзда ёки махсус давлат ёрдамида йирик илмий марказлар атрофида ташкил топиши мумкин. Уларда ягона солиқ ва молиявий тизимдан фойдаланувчи миллий ва хорижий тадқиқотчилар, лойихачилар, илмий-ишлаб чиқариш фирмалари фаолият кўрсатади. Ҳозирги кунда техника киритиш ҳудудлари асосан, АҚШ, Япония, Хитойда фаолият кўрсатмоқда. АҚШда уларни технопарклар, Японияда-технополислар, Хитойда-янги ва илғор технологиялар ҳудуди деб юритилади.

Жаҳоннинг энг машҳур ва АҚШдаги энг йирик “Силикон Вэлли” номли технопарк жаҳонда ишлаб чиқарилаётган ҳисоблаш техникаси воситалари ва компьютерларни 20%ини бермоқда. АҚШда ҳозирги кунда 80дан ортиқ бундай ҳудудлар мавжуд. Японияда махсус ҳукумат дастурлари доирасида илғор илмий ташкилотлар асосида йигирмага яқин технополислар ташкил қилинган. ХХРда ҳам бундай ҳудудлар давлатнинг илмий – техникани ривожлантириш режаларини амалга ошириш пайтида ташкил топди. Хуллас, 90-йилларнинг ўрталарида Хитойда 50дан ортиқ янги ва илғор технологияларни ривожлантириш ҳудудлари фаолият кўрсата бошлаган эди.

Жаҳон иқтисодиётида турли молиявий, иқтисодий, суғурта ва бошқа соҳалар бўйича хизматлар кўрсатувчи фирма ва ташкилотлар учун тадбиркорлик фаолиятининг имтиёзли шароитлари яратиладиган ҳудудлар сервис ҳудудлар деб аталади. Сервис ҳудудлар қаторига оффшор ҳудудлар (ОХ) ва солиқ гаванлари (СГ) киради. ОХ ва СГлар тадбиркорларни қулай валюта-молия ва фискал шароитлар, банк ва тижорат сирларининг яхши сақланиши ва давлат бошқарувининг камлиги билан ўзига жалб қилади.

Оффшор ҳудудда рўйхатга олинган солиқ ва бошқа имтиёзларга бўлган компанияларга қўйиладиган асосий талаб - оффшор марказ жойлашган давлатнинг резиденти бўлмаслик ва бу давлатнинг ҳудудида даромад олмасликдир. Солиқ гаванларининг оффшор

худудлардан фарқи шундаки, у ердаги фирмалар (хорижий ва маҳаллий фирмалар ҳам) фаолиятнинг барча турлари ёки шуғулланишда имтиёзларга эга бўладилар. Ҳозирги кунда жаҳонда 300 дан ортиқ оффшор марказлар мавжуд бўлиб, улардан 70таси солиқ гаванлари ҳисобланади.

Оффшор компаниялар фаолият кўрсатаётган давлатлар қаторига Лихтенштейн, Панама, Нормандия ороллари, Мэн ороллари (Британия), Антил ороллари, Гонконг, Мадейра, Либерия, Ирландия, Швейцария ва бошқалар киради. Охириги ўн йилликларда Буларга Мальта, Маврикия, Ғарбий Самоа, Исроил, Малайзия (Лабуан ороли) ва бошқа давлатлар ҳам қўшилган эди.

Оффшор худудлардаги саноат, савдо, банк суғурта ва бошқа компаниялар умуман солиққа тортилмайди (Ирландия, Либерия) ёки кичик миқдордаги солиқлар тўлайди (Лихтенштейн, Антил ороллари, Панама, Мэн ороли ва бошқалар) ҳалос. Масалан, Швейцарияда оффшор бизнесга нисбатан кам солиқ миқдори белгиланган. Бу солиқ маълум ҳолатларда умуман тўланмаслиги ҳам мумкин. Шунингдек оффшор худудлар валюта чеклашларининг йўқлиги билан, даромадни олиб чиқиш эркинлиги билан, хорижий инвесторлар учун божларнинг йўқлиги билан ҳам ажралиб туради. Оффшор худудларни ташкил қилувчи давлатлар қўшимча хорижий капитал жалб қилиш, рўйхатга олинган корхонадан фойда олиш, маҳаллий мутахассислар учун қўшимча иш жойлари ташкил қилиниши орқали фойда кўрадилар.

Одатда, оффшор бизнес банк суғурта иши, денгиз кемачилиги, кўчмас мулк операциялари билан трест фаолияти, экспорт-импорт операциялари билан консалтингда жамланади. Маълумотларга кўра ҳозирги кунда оффшор бизнесда банд бўлган капитал 500 млрд.АҚШ долларини ташкил этиб, унда қарийб 2 млн. киши қатнашган. Ҳар йили бир неча минглаб янги оффшор бизнесга оид компаниялар рўйхатга олинади.

Мажмуавий худудлар алоҳида бир маъмурий районлар худудида хўжалик юритиш режимига нисбатан алоҳида, имтиёзли режим ўрнатиш йўли билан ташкил қилинади. Уларга Хитойнинг 5та маҳсус иқтисодий худудларини, Бразилиядаги “Манаус” худудини, Аргентинанинг “Оловли ер”ни, саноати ривожланган давлатларнинг кам ривожланган худудларидаги эркин тадбиркорлик худудларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Турли кўринишдаги эркин иқтисодий худудларнинг ўхшаш томонларидан бири тадбиркорлар учун молиявий ва божхона, солиқ имтиёзлари,шунингдек умумий режимга нисбатан устунликларга эга бўлган қулай инвестицион иқлимни мавжудлигидадир. Турли кўринишдаги ЭИХда имтиёз ва рағбатлантиришлар ўзларининг баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади. Бундай имтиёзларни тўртта асосий гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин:

- Ташқи савдо имтиёзлари. Бунга алоҳида божхона-тариф режими кириб (экспорт-импорт божларини камайтириш ёки бекор қилиш) унда ташқи савдо операцияларини амалга ошириш тартиб) лари соддалаштирилади.

- Солиқ имтиёзлари. Бунда фаолиятнинг маълум кўринишлари солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантирилади. Бу имтиёзлар солиқ базаси (даромад, мулк қиймати ва х.к.лар) ва шунингдек унинг таркибий қисмлари (амортизация ажратмалари, иш ҳақиға харажат,транспорт), солиққа тортилишдан доимий ёки вақтинчалик озод қилинади.

- Молиявий имтиёзлар. Ўз ичига турли шаклдаги субсидияларни олади. Уларга коммунал хизматларнинг арзонлиги, ер майдонлари ва ишлаб чиқариш бинолари учун ижара ҳақини камайтириш, имтиёзли кредитлар киради.

- Маъмурий имтиёзлар. Бунга корхоналарни рўйхатдан ўтказиш ва хорижий фуқароларни кириб-чиқишларини енгиллаштириш, шунингдек хизматлар кўрсатиш мақсадида маъмурият томонидан маҳсус худудларни ажратилиши киради.

Эркин иқтисодий худудлар ташкил қилишнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, уларнинг умумий ютуқлари ва хусусиятларини шунингдек ривожланишининг ўзига хос томонлари ҳақида маълум бир хулосалар чиқаришга имкон беради. Саноати ривожланган давлатлардаги эркин иқтисодий худудларнинг муваффақияти уларнинг яхши режалаштирилганлигига ва бошқарув тизимининг мослашувчанлигига боғлиқдир. Жаҳон

хўжалигидаги иқтисодий ҳолатларнинг ўзгариб туриши эркин иқтисодий ҳудудларни ривожланишига таъсир кўрсатиб, уларга мос жавоб қайтаришни талаб қилади.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилиниши ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан фойдалидир. Бу ҳудудлар кўплаб иш ўринлари ташкил қилишда, халқаро товар айирбошлашни жонлантиришда, ташқи савдо натижаларини яхшилади, илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Жаҳон иқтисодиётида ривожланаётган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар бир қатор ўхшашликларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат. Биринчидан, бу давлатларда экспорт учун ишлаб чиқариш ҳудудлари (ЭИЧХ) кенг тарқалган. Юқорида айтилганидек, ЭИЧХ ташкил қилишга қатор иқтисодий сабаблар, авваламбор, экспорт учун саноат товарлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакатга хорижий капитал, илғор фан ва техника, замонавий техник ахборотларни жалб қилиш зарурияти туртки беради. Иккинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлардаги хўжалик юритиш режими хорижий ишбилармонлар учун эркинроқ ва имтиёзли бўлади. Бу эркин иқтисодий ҳудудлар орасида халқаро рақобатнинг кучайиши билан боғлиқ бўлган жараёнлардан келиб чиқади. Учинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлар фаолиятида товар-саноат диверсификацияси рўй беради. Замонавий ИТИ янги ва юқори технологик ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган илмталаб ишлаб чиқариш жамланган эркин иқтисодий ҳудудларни илғор ўринларга олиб чиқади.

Ривожланаётган давлатлар орасида Хитойдаги эркин иқтисодий ҳудудлар ҳозирги кунда сезиларли ривожланиб бормоқда. 80-йилларнинг бошида махсус эркин иқтисодий ҳудудларга бирлашган кичик-кичик ҳудудлар Хитой ҳукуматини 90-йилларнинг бошларига келиб йирик эркин иқтисодий ҳудудларга айланган давлатлардан бири бўлиб қолишига сабаб бўлди. Мамлакатда ва хорижда машҳур бўлган эркин иқтисодий ҳудудлар “Шеньчжен”, “Чжухай”, “Сямень”, “Шаньтоу”, “Хайнань”дан ташқари техник-иқтисодий ҳудудлар (20 дан ортик) ва янги юқори техникани ривожлантириш ҳудудлари - технопарклар ҳам сезиларли ривожланган. Хитойдаги “Пудун” иқтисодий ривожланиш ҳудуди бир неча ўн йиллар мобайнида Шанхайни Осиё-Тинч океани минтақасидаги йирик савдо ва молиявий марказга айлантирган эди.

Хитойда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил топиши ҳукумат томонидан 70-йиллар охирида эълон қилинган Очик ташқи иқтисодий сиёсатнинг натижасидир. Эркин иқтисодий ҳудудларни ривожлантириш моделини танлашда Хитой раҳбарияти хорижий тажрибаларини эътиборга олди. Сингапур, Тайвань ва АҚШ тажрибаларига алоҳида эътибор берди. Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилишнинг бир неча вариантлари ишлаб чиқилди. Натижада экспортга ва шунингдек хорижий капитални жалб қилишга, ишлаб чиқариш технологиясини яхшилашга йўналтирилган ЭИХ модели танлаб олинди. Махсус иқтисодий ҳудудлар “Очик эшиклар” сиёсатини амалга оширган ҳолда, мамлакатнинг бошқа туманларини боғлаб турувчи ролни ўйнай бошлади.

90-йилларнинг бошида ХХРнинг денгиз порт шаҳарларида, махсус иқтисодий ҳудудлар – эркин божхона ҳудудлари (эркин (божсиз) савдо ҳудудлари) вужудга кела бошлади. Хитойлик мутахассисларни фикрича эркин божхона ҳудудлар бошқа хорижий давлатлардаги эркин божхона ҳудудлардаги моделлар бўйича ривожлантирилган. Хуллас, Хитойдаги махсус иқтисодий ҳудудлар ва шунингдек бошқа имтиёзли инвестицион иқлимдаги районлар фаолиятининг амалиёти шубҳасиз муваффақиятга эришди. Хитойлик ва хорижий мутахассислар ЭИХ лар эришган ютуқлар қаторига аввалом бор барқарор иқтисодий ўсиш суръати, ҳудудларга кўп миқдорда хорижий инвесторларни жалб қилинишини, меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада ўсишини ва ниҳоят, аҳолини турмуш тарзи даражасини ўсишини ва ҳ.к.лар киритишади.

Хитойдаги махсус эркин иқтисодий ҳудудлар умуман олганда давлат мулки устунлик қилган ҳолатдаги бозор муносабатларидан фойдаланиш бўйича тажрибадир. Маълумки, бирданига бозор иқтисодиётига ўтиш халқ учун ва миллий иқтисодиёт учун жиддий қийинчиликлар туғдириши мумкин шунинг учун ҳам Хитой ҳукумати томонидан қабул қилинмади. Хитойлик иқтисодчиларнинг айтишларича Хитойнинг махсус иқтисодий

худудлари XXI асрда Хитой яшаши лозим бўлган иқтисодий моделларни синаб кўриш полигони бўлиб фаолият кўрсатган.

Жаҳон иқтисодиёти эркин иқтисодий худудларлар турли давлатларнинг алоҳида районлари ижтимоий-иқтисодий, ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасининг ривожланиши учун хорижий капитал жалб қилиш ёки маҳаллий кичик ва ўрта бизнес фаолиятини жонлантиришдаги ролига асос бўлолмайди. Эркин иқтисодий худудларнинг фаолияти мамлакатнинг бошқа худудига таъсири жуда чекланган ҳолда қолмоқда. Саноати ривожланган мамлакатларда эса бундай масалаларга алоҳида эътибор берилмоқда.

Тадқиқотларга қараганда, эркин иқтисодий худудларга хорижий капитал жалб қилишга кетадиган ҳаражат ўрта ҳисобда 1 доллари хориж капиталининг 4 долларига тўғри келади. Масалан, 80-йилларнинг охиридаги ХХРнинг 4 та ЭИХларидаги хорижий капитал 4 млрд. долларни ташкил қилган бўлса, Хитойнинг ўзи киритган маблағлари эса 22 млрд. долларни ташкил қилган. Шундай қилиб амалда Хитойда ЭИХларнинг инфраструктураси марказий давлат маблағлари ҳисобига вужудга келтирган. Хуллас, эркин иқтисодий худудлар жаҳон иқтисодиётида нафақат муваффақият муваффақиятсизликка ҳам учраши мумкин. Масалан, Шри Ланка, Гватемала, Либерия, Сенегал ва бошқа давлатларда турли кўринишдаги эркин иқтисодий худудлар нафақат муваффақиятсизликка учраган эди, балки умуман ўз фаолиятини тўхтатган эди. Бунинг асосий сабаблари қилиб сиёсий, иқтисодий ва ташкилий сабабларни кўрсатиш мумкин. Сиёсий сабабларга мамлакатдаги умумий сиёсий беқарорлик фуқаролар ўртасидаги келишмовчиликлар ва бошқалар кирса, иқтисодий сабабларга энг авваломбор, эркин иқтисодий худудлардаги жуда мураккаб инвестицион режим ҳақидаги қонунчилик киради. ЭИХлардаги бюрократик башқарув ва шунингдек инвесторларни рўйхатга олишдаги бюрократик процедураларнинг мавжудлиги, рекламанинг сустиги ва ҳ.к.лар ҳам эркин иқтисодий худудлар тақдирига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин.

Таянч иборалар: капитал миграцияси, портфель инвестициялар, тўғри инвестициялар, ТМК, оффшор худудлар, “дьюти фри”, янги технологиялар киритиш худудлари.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Капитални хорижга чиқариш, унинг давлатлар орасида фаол миграцияси замонавий жаҳон ҳўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг энг муҳим кўринишларидан биридир. Капитал олиб чиқиш жаҳон ҳўжалигининг чўқур ривожланиши даврида ривож топиб келаётган тавор олиб чиқиш монополиясини инқирозга учратмоқда. Товар олиб чиқишни тўлдирувчиси ва унинг воситачиси бўлиб капитал олиб чиқиш халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида аниқловчи омилга айланиб бормоқда.

Жаҳон капитал бозорининг замонавий кўриниши асосан XIX асирнинг охири XX асирнинг бошларида шаклланди. Яъни, бу даврда капитални эчки муомаладан олиб (асосан ТМКлар орқали) максимал даражада фойда олиш мақсадида хорижга чиқариш учун шарт-шароит етилди. Жаҳон иқтисодиётида ривожланган капитал бозорларини молиявий ресурслар билан таъминлашда Жаҳон Банки ва унинг бўлимлари муҳим роль ўйнамоқда. Халқаро капитал миграциясини ривожда ЭИХ ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Назорат учун саволлар:

4. Капитал миграциясининг асосий сабабларини тавсифлаб беринг.
5. Капитал миграциясига таъсир кўрсатувчи омилларни кўрсатинг.
6. Халқаро капитал бозорларида рўй бераётган ўзгаришларни характерлаб беринг.
7. Трансмиллий корпорацияларни тавсифлаб беринг.
8. ТМКларни жаҳон бозорларига кириб бориш усулларини очиб беринг.
9. ЭИХларнинг қандай шакллари биласиз.
10. Эркин садо худудлари қаерларда ташкил қилиниши мумкин.
11. Ўзбекистон Республикаси худудида ЭИХ ташкил этиш истиқболларини

характерлаб беринг.

Адабиётлар:

- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон,. 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
- Спиридонов.И.А. Мировая экономика . Учебное пособие . М., 2002
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003 .
Бўлатов А.С. Мировая экономика.М ., Учебник. 2003
- Киреев А. Международная экономика. Часть 1.М ., 2004 .
- Киреев А. Международная экономика. Часть 2 М ., 2004 .
- Кругман П..Международная экономика. 5-е изд. Питер, 2004.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М.,1998,2002, 2004 .
- Шодиев Р.Х. Жоҳон иқтисодиёти . Т.,2004
- Назарова Г.Ғ.,Халилов.Х. ва бошқалар. Жоҳон иқтисодиёти.Ўқув қўлланма .Т.,2005
- Назарова Г.Ғ.Ҳайдаров .Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма.Т.,2005

6-боб. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида чет эл инвестицияларининг роли

§ 6.1. Ўзбекистон Республикасининг инвестицион муҳити

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича давлат сиёсати республика иқтисодиётининг устувор тармоқларида тузилмавий ўзгаришларнинг кучли курали бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон республикаси Президенти И.А.Каримов, -“Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривож, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлашнинг муҳим шарт бўлган хорижий инвестициялар, аввалобор, хусусий сармояларни жалб этиш, бунинг учун тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолатлар яратиш бу борада, айниқса, катта аҳамиятга эга” - деган эди. Сўнгги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётида чет эл инвестицияларининг ҳиссаси ошиб бормоқда. Агар 1993 йилда чет эл инвестициялар умумий капитал қўйилмалар ҳажмининг фақат 0,8 %ини ташкил этган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 20,3 %ни ташкил этган эди.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида қулай инвестицион муҳит яратилиб, хорижий инвесторлар учун кенг ҳуқуқий кафолатлар ва имтиёзлар тизими ишлаб чиқилган. Бундан ташқари чет эл инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантириш бўйича яхлит чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилган бўлиб, у ўз ичига қуйидагиларни олади:

- умумий чоралар, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Давлат инвестицион дастурига киритилган лойиҳалар учун имтиёзлар;
- хусусийлаштириш жараёнида хорижий инвесторлар иштирокини рағбатлантириш;
- техник – технологик қайта жиҳозлаш, халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқарилишини рағбатлантириш.

Ўзбекистон Республикасининг қулай инвестицион муҳити қабул қилинган бир қатор ҳуқуқий ҳужжатларга - “Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш кафолатлари ва чоралари тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантиришлар ва имтиёзлар тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар маҳсулоти экспортини рағбатлантириш бўйича қўшимча чоралар тўғрисида”ги Фармонлари ва қонунларига асосланади. Шунингдек ўтиш зарурки, “Хорижий инвесторларга кафолатлар тўғрисида”ги қонунда шунингдек чет эл инвестицияларини улар киритилган вақтдан бошлаб 10 йил мобайнида қонунчиликда инвестициялаш шароитларини ёмонлаштирувчи ўзгартиришлардан ҳимоялаш ишлари назарда тутилган.

Хорижий инвестор Ўзбекистон Республикасида қуйидаги йўллар билан инвестицион фаолиятни амалга ошириши мумкин:

- Ўзбекистон резидентлари - ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан биргаликда ташкил этилган компаниялар, банклар, трестлар, картеллар, бирлашмалар ва бошқа корхоналардаги улуши билан иштирок этиш йўли билан;
- 100%ли чет эл инвестициялар иштирокидаги корхоналар тузиш йўли билан;
- портфель инвестициялари - Ўзбекистон компаниялари томонидан чиқарилган акциялар, облигациялар, ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар сертификатларини харид қилиш йўли билан;
- ер ости ва ер усти фойдали қазилмаларидан фойдаланишга тегишли (концессия) ҳуқуқларини ўз ичига олувчи ер ва кўчмас мулкни тўла ёки қисман сотиб олиш йўли билан.

Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари фаолият кўрсатаётган корхоналар қуйидаги солиқ имтиёзларига эга:

- чет эл инвестициялари Давлат инвестицион дастуридаги лойиҳалар қаторида амалга оширилса - 7 йил муддатга даромад (фойда) солиғини тўлашдан озод этилади;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг 25%и болалар учун ишлаб чиқарилаган товарларни ташкил этса - ишлаб чиқариш йўлга қўйилган вақтдан бошлаб 5 йил

муддатга даромад (фойда) солиғидан озод этилади;

- низом жамғармасининг 50%дан кам бўлмаган қисми чет эл инвестицияларидан иборат ва шунингдек компания экспортга йўналтирилган ҳамда импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарса - ишлаб чиқариш йўлга қўйилган вақтдан бошлаб 2 йил муддатга даромад (фойда) солиғини тўлашдан озод этилади;

- компания ўз маҳсулотининг (ишлар, хизматлар) умумий ҳажмининг 30% дан кам бўлмаган қисмини экспорт қилса - даромад (фойда)га солиғи 50%га камайтиради;

- компания ўз маҳсулотининг (ишлар, хизматлар) умумий ҳажмини 15% дан 30% гача қисмини экспорт қилса - даромад (фойда) солиғини 30%га камайтиради;

- компания қишлоқ ҳудудида ташкил этилган бўлса - ишлаб чиқариш йўлга қўйилган вақтдан бошлаб 3 йил муддатга даромад (фойда)га солиқ тўлашдан озод этилади ва кейинги 2 йил мобайнида ушбу солиқ 50%га камайтиради;

- компания ўз маҳсулотини (ишлар, хизматлар) сотувидаги умумий ҳажмининг 50% дан кам бўлмаган қисмини экспорт қилса - мулк солиғидан озод этилади;

- компания ўз маҳсулотини (ишлар, хизматлар) сотувидаги умумий ҳажмининг 25%дан 50% гача қисмини экспорт қилса - мулк солиғи 50%га камайтиради;

- компания ўз маҳсулотини (ишлар, хизматлар) сотувидаги умумий ҳажмининг 15%дан 25% гача қисмини экспорт қилса - мулк солиғи 30%га камайтиради;

- ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланаётган чет эл инвестицияси иштирокидаги корхона ер солиғи тўлашдан 2 йилга озод этилади;

- иш ҳақи фондига чекловлардан озод қилинади;

қайта ташкил этилган корхоналар қайд этилган вақтдан бошлаб 2 йил мобайнида мулк солиғи тўлашдан озод этилади.

2002 йил учун даромад (фойда) солиғининг умумий ставкаси 24 % миқдоридан белгиланган. Ушбу ставка Республикада йилдан-йилга камайиб бормоқда. Ўзбекистонда низом жамғармасининг 50% ва ундан ортиқ қисмини чет эл инвестицияларидан иборат ишлаб чиқариш корхоналари учун даромад (фойда) солиғи ставкалари корхона низом жамғармасига қараб қуйидагича белгиланади:

- 300 минг АҚШ долларида 1 млн. АҚШ долларигача эквивалент миқдордан бошлаб 20% солиқ ставкаси;

- 1 млн. АҚШ долларида кам бўлмаган эквивалент миқдордан бошлаб 16%.

Бундан ташқари чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар даромаднинг 60%дан ортиқ қисмини ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизматлар сотишдан олса, у чет эл инвестициялари иштирокидаги ишлаб чиқариш корхонаси ҳисобланади. Бундай корхоналар турига солиқ, божхона ёки бошқа имтиёзлар берилмайди. Агар чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ишлаб чиқаришида камида 70% маҳаллий ускуна ва материаллардан фойдаланса, қуйидаги пасайиб борувчи даромад солиғи ставкаси коэффициентлари қўлланилади:

70%дан кам - 0,70;

70%-80% - 0,80;

80%-90% - 0,75;

90%дан юқори - 0,70.

Ўзбекистонда ер ости бойликларини ишлаб чиқариш ва қидириш ишларини амалга оширувчи чет эл компаниялари учун энг қулай шароитлар режими берилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- маълум ҳудудда қидириш ва разведка ишларини олиб бориш, аниқланган ҳар қандай фойдали қазилмаларни концессия ёки маҳсулотни бўлиш шартларида қўшма корхоналар тўзиш йўли билан қазиб чиқариш ҳуқуқи;

- саноат аҳамиятига эга ресурслар топилмаган тақдирда қидириш ва разведка ишларини давом эттириш учун янги ҳудудларни бериш ҳуқуқи;

- қўшма корхоналар таъсис ҳужжатлари ёки концессия шартномасида кўзда тутилган қазиб олинган углеводородлар, шунингдек улардан қайта ишланган маҳсулотлар бир

қисмига эгалик қилиш ва тўсиқсиз олиб чиқиш ҳуқуқи.

2005 йилнинг 11 апрелида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга мувофиқ Республикамиздаги ортиқча ишчи кучига эга бўлган, ҳамда узоқ қишлоқ аҳоли пунктларидаги хорижий инвестицияларни жалб қилган корхоналар учун 3 йилдан 7 йилгача турли солиқлардан озод қилиш бўйича имтиёзлар берилди.

§ 6.2. Миллий иқтисодиётда чет эл капиталининг аҳамияти

Чет эл инвестициялари – капитал экспорт қилувчи мамлакатларнинг импортёр мамлакатларнинг иқтисодий субъектлари ҳамда қўшма корхоналарнинг реал ва молиявий активларига киритган маблағлардир. Чет элдан инвестициялаш капитал оқимининг бир иқтисодиётдан бошқасига чиқиб кетишини билдиради, бойликларни янада фойдалирок шартларда жойлаштириш ва инвестициялар чет эллик капитал эгасига қайтишига қадар нисбатан узоқ вақт давомида маблағлар оқимини таъминлаш мақсадларини назарда тутди. Уларга оқиб ўтиш, қочиш, яъни мамлакатлараро кўчиб юриш ҳосдир.

Ҳуқуқий нуқтаи назардан улар ўзларининг миллий ҳуқуқий шароитларини қабул қилувчи мамлакатнинг ҳуқуқий шароитларига алмаштирадilar. Чет эл инвестициялари моҳият жиҳатидан ўз миллий инвестиция муҳитини ўзга муҳитга алмаштиради. Хавфсизлик, дароматдорлик, капиталлашувдан ташқари чет эл инвестицияларининг ўзига ҳос муҳим белгиси аниқ мақсадларни кўзлайди. Шу сабабли, ўзаро манфаатларнинг мос тушиши, ишончли муносабатлар, кириб бориш шароитларини ҳисобга олиш инвестицияларнинг бир мамлакатдан бошқасига кўчишининг асосини ташкил этади.

Чет эл инвестициялари ички инвестициялардан фарқли равишда мамлакат, валюта, миллийлаштириш, реквизиция каби қўшимча таваккалчиликка тўқнашиш эҳтимолига эга бўлади. Демак, чет эл инвестицияларининг риск доираси анча кенгдир.

Хорижий инвестициялар капитални қулайроқ жойлаштириш ҳамда узоқ муддат давомида ундан фойда кўриш мақсадида экспорт қилувчи мамлакатларнинг капитал қабул қилувчи мамлакатларнинг реал ва молиявий активларига қўйилишини билдирган ҳолда бир иқтисодиётдан иккинчисига ўтаётган капитал оқимидир.

Ўзбекистон учун бозор иқтисодиётига ўтиш босқичида бевосита чет эл инвестицияларини жалб этиш воситалари ишлаб чиқарадиган базавий саноат тармоқларда янги қўшма корхоналар барпо этиш орқали жалб қилиш маъқулроқ. Бу билан янги технологияларни, интеллектуал потенциални ва менежментни ривожлантириш таъминланади, бунинг учун инвестиция муҳитини яхшилаш, қўшма корхоналарни ташкил қилишда ва янги лойиҳаларга бевосита чет эл инвестиция оқимини ҳар томонлама рағбатлантириш, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш керак.

Чет эллик инвесторларни биз учун керакли ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига киритиш, рағбатлантириш керак. Ўзбекистон иқтисодиётини таркибий қайта куриш тубдан янгилашни, мавжуд техника жиҳозларини алмаштиришни, янги технологиялар сотиб олишни, юқори малакали кадрлар тайёрлашни, илғор тажрибаларни жалб қилишни талаб этади.

Хорижий инвестицияларнинг ўзига ҳос хусусиятларидан бири уларнинг мамлакатлараро кўчиши, фақат ўз мақсадини кўзлаши, амал қилиш шароитларининг ўзгариши, анча қулай шартлар билан қўйилиши, ишонч қозониши ҳисобланади. Демак, чет эл инвестициялари бир иқтисодиёт субъектларининг капиталини бошқасига боғлаб қўйиш бўлиб, бунинг натижасида мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради. Хорижий тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, бевосита чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг салбий томонлари ҳам бор. Чет эл корхоналарининг салбий томонлари – ички бозорни бошқариш имкониятлари, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви оқибатида кўплаб чет эл валютасининг чиқиб кетишидир.

Бевосита чет эл инвестициялари экспортёр мамлакатнинг ишлаб чиқариш капиталини уни қабул қилувчи мамлакатда бевосита товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш мақсадларида киритишдан иборат. Бундай инвестициялар корхоналар акциялари умумий ҳажмининг 10-25 %дан ортиқ бўлмайдиган назорат пакетини сотиб олиш шаклида ёки ўзининг ишлаб чиқариш қувватларини куриш ёхуд қўшма корхона акцияларининг камида 25 %ини (АҚШ ва Жаҳон Тикланиш ва Тараққиёт банки статистикаси бўйича эса камида 10%) сотиб олинганда бевосита инвестициялар ҳисобланади.

Барча ҳолларда ҳам бевосита чет эл инвестициялари (БЧИ) капитал экспортёрларига инвестициялаш объектининг ишлаб чиқариш фаолиятини бошқаришда самарали қатнашиш имкониятларини яратади. Улар ўз эгасига мамлакат чегараларидан ташқарида инвестициялар киритган фирмалар ва корхоналар устидан назорат ўрнатишни таъминлайди, монополияларга қўйилган тўсиқларни бартараф этиш, ўз маҳсулоти экспортини кенгайтириш, хом ашё ва энергия манбалари устидан назорат ўрнатиш, анча арзон ишчи кучидан фойдаланиш имкониятларини беради.

Тадбиркорлик капитали оқимларида ривожланган илмталаб тармоқларга киритиладиган маблағлар, хом ашё манбалари билан ёнма-ён жойлашадиган корхоналарга киритиладиган маблағлардан устунлик қилади. Табиийки, чет эллик инвесторларни, аввало, арзон манба салоҳияти, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича маблағларнинг тежалиши, юк ташиш ҳамда меҳнат ресурслари ҳаражатларининг қисқариши кизиқтиради. Ресурслар потенциалидан ташқари, уларнинг инвестиция муҳити, хусусийлаштириш ва ислохотларининг бориш жараёни, лойиҳаларни молиялаштиришда ўз капиталининг қанчалик қатнашиши, давлатнинг айирбошлаш курсини назорат қилиши ҳамда унинг барқарорлигини қўллаб-қувватлаши ҳам кизиқтиради.

Капиталга бўлган талаб ва таклиф банк фоиз сиёсати билан тартибга солинади. Банк фоиз ставкасидан фарқ қилган ҳолда инвестициялардан тушадиган натижа қанчалик юқори бўлса, инвестицияларга талаб шу қадар кўпроқ бўлади. Бу эса ўз навбатида инвестицияларни молиялаштиришнинг манбаи тарзида банк кредитига талабни янада оширади. Банк кредитига талабнинг кўтарилиши фоиз ставкаларининг янада кўтарилишига олиб келади.

Республикада кўп укладли ҳўжалик иқтисодиётни шакллантириш шароитида инвестицион фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифалар куйидагилардан иборат:

- ижтимоий ва хусусий манфаатларни;
- айрим мамлакатларни, корпорацияларни, халқаро молия институтларини, - инвесторлар манфаатларини тўғри аниқлаш;
- уларнинг ўзаро мақбул нисбатларини тўғри аниқлаш;
- уларнинг ҳуқуқий шароитлари ва кафолатларини белгилаш ва бошқалар.

Маълумки, чет эллик инвесторлар ўз инвестицияларини киритиш тўғрисида қарор қабул қилар экан, биринчи навбатда ўзларининг манфаатлари ва мақсадларини ҳисобга олади. Ўзбекистонда чет эл инвестициялари давлат томонидан қонун йўли билан ҳимоя қилинади. Инвестициялашнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари ишлаб чиқилган халқаро шартномаларнинг тамойилларига мувофиқ белгиланган. 2003 йилнинг 9 ойида молиялаштиришнинг ҳамма манбалари ҳисобига инвестиция ҳажми 1129,8 млрд. сўмни ташкил қилди (бу 2002 йилга нисбатан 2,8 % кўпдир). Саноат тармоқлари тизимидаги инвестициялар таркибида металлургия улуши-16 %дан 19,3 %га, енгил саноат - 10,9 %дан 18,2 %га, кимё ва нефт-кимё - 8,9 %дан 9,8 %га ошди. Бу асосан ташқи, яъни чет эл инвестицияси ҳисобига бўлди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати иқтисодиётда, айниқса унинг устувор тармоқларида саноатлаштириш ва замонавийлаштириш борасидаги сиёсатни амалга оширишда бевосита хорижий инвестицияларни рағбатлантириш сиёсатини ёқлайди. Қулай инвестицион иқлим мамлакат тармоқларида тузилмавий ўзгаришларни тез амалга ошишига, хорижий инвестициялар ҳажми ошишига ёрдам бермоқда. Ўзбекистон Республикасида реал

иктисодий тармоқларга жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг умумий ҳажми 12 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетган эди.

Ўзбекистонда инвестицион сиёсатнинг ривожлантиришни асосий омилларида бири – Давлатнинг инвестицион дастуридир. Ушбу дастурнинг асосий мақсади инвесторларни манфаатлари ва интилишларини мувофиқлаштириш ва шунингдек улар учун имтиёзли режимлар жорий этилган соҳаларни аниқлашга қаратилган. Давлат Статистика қўмитаси маълумотларига кўра 2003 йилнинг 9 ойи мобайнида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг (ЧИИК) ташқи савдо айланмаси 1013,6 млн. АҚШ долларини, шу жумладан экспорт ҳажми - 409 млн. АҚШ долларини (республика экспортининг 15,6 %), импорт ҳажми - 604,6 млн. АҚШ долларини (республика импортининг 28,7 %) ташкил этди. ЧИИК экспорти 2002 йилга нисбатан 26,2 % га кўпайди. Инвестицияларнинг узоқ хорижий мамлакатларга йўналтирилган қисми 21,7 % га ўсиб, 294,5 млн. АҚШ долларини, яқин хориж мамлакатларига йўналтирилган қисми 39,8 %га кўпайиб, 114,5 минг АҚШ долларини ташкил этди. Хуллас, республиканинг жами экспортида ЧИИК экспорти улушининг кўпайиш тенденцияси кузатилади. Агар 1998 йилда бу кўрсаткич 9,7 %ни ташкил этган бўлса, 2003 йилнинг 9 ойи ичида эса 15,6 %га етган эди. ЧИИКнинг ташқи савдо фаоллиги ҳозирги кунда етарли даражада ривожлангани йўқ, уларнинг ўртача 29%и экспорт-импорт фаолияти билан шуғулланади, холос. Улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг, энг катта қисми- (80%га яқини) Тошкент шаҳри, Андижон, Навоий ва Тошкент вилоятларига тўғри келади.

Ҳозирги кунда ЧИИК халқ хўжалигининг барча тармоқларида фаолият юритмоқда, бироқ улар томонидан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотнинг энг катта қисми қўйидаги тармоқларга тўғри келади:

- машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати - 30 %;
- озик-овқат саноати - 17%;
- енгил саноат - 17%;
- рангли металлургия - 9%;
- алоқа тармоғи - 8%;
- кимё ва нефт-кимё - 6%;
- савдо ва умумий овқатланиш - 3%.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг умумий ишлаб чиқарган маҳсулотининг 80,5 %и ўрта ва кичик корхоналарга тўғри келади. ЧИИКни экспорти тузилмасида машина ва асбоб-ускуналар, энергия ташувчилар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар соҳаси етакчи ўринларни эгаллаб турибди. ЧИИКнинг импорти тузилмасида эса машина ва асбоб-ускуналар, кимё маҳсулотлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, қора ва рангли металллар етакчи ўринларни эгаллайди. Бунда ташқи савдо айланмаси қатор йиллар давомида пассив сальдога эга бўлиб келмоқда.

Таянч иборалар: Ўзбекистон Республикаси инвестицион сиёсати, инвестиция оқимлари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар, қўшма корхоналар, Ўзбекистон Республикасида инвестицион муҳит.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Ўзбекистон Республикасининг қўлай инвестицион муҳити қабул қилинган қатор ҳуқуқий ҳужжатларга, фармон ва қонунларга асосланади. Республикада чет эл инвесторлари иштирокида фаоллият кўрсатаётган корхоналар ўнлаб солиқ имтиёзларидан фойдаланиб, фаоллият курсатиб келмоқда. Чет эл инвестициялари – капитал экспорт қилувчи мамлакатларнинг импортёр мамлакатларнинг иқтисодий субъектлари ҳамда қўшма корхоналарнинг реал ва молиявий активларига киритилган маблағлардир. Хориж инвесторларни республикамизнинг йирик ишлаб чиқариш корхоналари ва хизмат кўрсатиш соҳаларига киритилиши, рағбатлантирилиши муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим хўжалик тармоқларининг (айниқса, ёқилғи- энергетика,

машинасозлик, тоғ-кон саноати ва бошқа соҳаларни) тубдан янгилашни, модернизилани, янги технологиялар сотиб олишни, юқори малакали кадр таёрлашни, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг илғор ишлаб чиқариш тажрибарини жалб қилишни талб этади.

Назорат учун саволлар:

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторлар учун қандай имкониятлар яратилган?

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида хорижий инвестицияларнинг тутган ўрни қандай?

Хорижий инвестициялар асосан иқтисодиётнинг қайси тармоқларига жалб қилинмоқда?

Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган қайси қўшма корхоналарни биласиз?

Қўшма корхоналарнинг ташқи савдодаги улуши қандай?

Адабиётлар:

- “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 25.04.1996
- “Хорижий инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 30.04.1998.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон., 1996.
- Каримов И.А. “Ўзбекистон 21 асга интилмоқда” Т. Ўзбекистон., 1999.
- Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги маъруза, 2002 йил 29 август
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Халилов Х., Ли Д.М. Внешнеэкономическая связь Республики Узбекистан. (Учебное пособие). ГНК РУз. Ташкентский налоговый колледж, 2000.
- Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник .М., 2003.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отнош. Учебник. М ., 2004.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М., 2004.
- Назарова Г.Г., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (Ўқув қўлланма). Т., 2005.

7-боб. Ривожланган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида

§ 7.1. Жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни

XX-XXI асрлар бўсағасида жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни жуда катта бўлиб, бундай гуруҳга кирувчи давлатлар асосан Европа қитъаси ва Шимолий Америка материгида жойлашгандир.

Маълумки, ривожланган “катта еттилик” давлатлар (ҳозирги кунда ушбу давлатлар гуруҳига Россия Федерациясини қўшилиши билан “катта саккизлик” давлатлар деган сўзлар ҳам жаҳон иқтисодиётида ишлатилмоқда) иқтисодиётини ривожланиши асосан табиий ресурслардан қандай фойдаланишлик даражасига ва шунингдек узоқ йилларга мўлжалланган замонавий илмий-техникавий тараққиётдаги ўзгаришларга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам бу мамлакатлар иқтисодиётида табиий ресурслардан тежамли фойдаланилади, ишлаб чиқаришда эса энергетика қуввати пасайишига йўл қўйилмайди. Масалан, АҚШ ишлаб чиқаришида асосан кам ҳаражат қилиш эвазига ялпи ишлаб чиқарилаётган маҳсулот 1900-1990 йиллар давомида 8-9 бараварга, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш эса 4-5 бараварга ортган эди.

Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда саноат тармоқларининг ривожланиши қанчалик юқори бўлмасин нарх-навонинг кўтарилиши ушбу давлатларда юқориликча қолмоқда. Бу ҳолат албатта хизмат кўрсатиш соҳалари ва шунингдек илмий-техникавий инқилобга асосланган янги тармоқли саноат корхоналарининг вужудга келиши билан боғлиқдир.

Жаҳон хўжалигининг ривожланишида ривожланган мамлакатларнинг қай даражада саноат энергетикаси билан таъминланганлиги ҳам муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги кунда бир қатор ривожланган мамлакатлар ўзлари ишлаб чиқараётган саноат энергетикаси маҳсулотларидан тежамкорлик билан самарали фойдаланиб келмоқдалар. Масалан, 1970-1990 йиллар давомида АҚШ саноат энергетикаси истеъмолини 40% га, Япония ва Франция давлатлари эса, 30% га қисқартириш имкониятига эга бўлишган эди.

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларининг барчасида қайта ишлаш соҳалари яхши йўлга қўйилган бўлиб, улар асосан тежамкорлик билан самарали фойдаланишнинг ижтимоий дастурлари асосида амалга оширилмоқда. Масалан, 90-йиллар бошида АҚШда қалайнинг 72-73% хом-ашёга бўлган талаби, миснинг 60% и, пўлатнинг 50% и, олтиннинг 47%и, рухнинг 43% и қайта ишлаш саноат корхоналари ҳисобига қондирилган эди. Хуллас, ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларнинг ишлаб чиқаришида қимматбаҳо нодир металллар ўрнини босувчи маҳсулотларни кенгроқ ишлатилиши муҳим рол ўйнамоқда.

Жаҳон хўжалиги ривожланишида етакчи саноати ривожланган мамлакатлар (АҚШ, ГФР, Япония, Буюк Британия, Франция, Канада, Италия) иқтисодиёти муҳим рол ўйнамоқда. Ушбу мамлакатлар улушига ривожланган давлатларда ишлаб чиқарилаётган жами саноат маҳсулотларнинг 79-80%и ва дунё мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларнинг 59-60%и, товарлар экспортининг 60-61%и ва хизмат кўрсатиш соҳаларнинг 49-50%и тўғри келмоқда.

Ривожланган мамлакатлар гуруҳи ҳозирги кунда ўз таркибида жаҳоннинг 30 дан ортик давлатини бирлаштирган бўлиб, бу давлатлар дунё мамлакатлари хўжалигида тутган ўрнига кўра бир неча классификация бўлиб ўрганилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми бўйича ривожланган катта “еттилик” давлатлар гуруҳи (ушбу давлатлар гуруҳига Россия Федерациясини қўшилиши билан “катта саккизлик” давлатлар гуруҳи деган сўзлар ҳам ишлатилмоқда). Ушбу гуруҳга АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада каби давлатларни киритиш мумкин.

2. Европа Иттифоқи кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга ГФР, Бельгия, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Буюк Британия, Франция, Швеция, Финландия, Австрия каби давлатларни киритиш мумкин.

3. Европа Эркин Савдо ассоциацияга (ЕАСТ) кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу

гурухга Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Швецария каби давлатларни киритиш мумкин.

4. Бенилюкс гуруҳига кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга Бельгия, Нидерландлар ва Люксембург каби давлатлар киради.

5. Шимолий Америка Эркин савдо шартномасига (НАФТА) кирувчи давлатлар гуруҳи. Ушбу гуруҳга АҚШ, Канада, Мексика киради.

90-йиллар бошида аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) тўғри келиши бўйича жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари куйидагича тавсифланган эди: Япония дунёда ушбу кўрсаткич бўйича учинчи ўринда турган бўлса, Канада 11, Норвегия 6, Швецария 1, Швеция 5, АҚШ 10, Австрия 20, Франция 13, Нидерландия 17, Буюк Британия 21, Исландия 9, ГФР 8 ўринда турган. Хуллас, жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатлар ўз ривожланиш соҳалари бўйича катта имкониятларга эга бўлиб, жаҳон мамлакатларини ривожланишида асосан генераторлик ролини ўйнаб келмоқда.

§ 7.2. Ғарбий Европа давлатларининг жаҳон хўжалигидаги ўрни

Жаҳон хўжалиги ва ХИМда Ғарбий Европа мамлакатларининг иқтисодий ривожланиши алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳозирги кунда Ғарбий Европа давлатлари ҳиссасига жаҳонда ишлаб чиқарилаётган жами ялпи миллий маҳсулотнинг 28-29% и, дунё аҳолисининг 7-8% и тўғри келади.

Ғарбий Европа давлатлари гуруҳига жами 25 давлат кириб, бу давлатлар гуруҳи ўз худудларининг катта-кичиклиги, аҳолисини оз-кўплиги ва турли-туманлиги, бой табиий ресурсларга эгаллиги билан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ғарбий Европа давлатлари базасида 1957 йилда “Умумий бозор” ҳамкорлик ташкилоти ташкил топди. 1962 йилда Европа Эркин Савдо Ассоциацияси тузилди. Ушбу давлатлар ўртасида саноат товарлари билан эркин савдо алоқаларни олиб бориш тўғрисида қатор шартномалар тузилди. “Европа иқтисодий кенгаши тўғрисида”ги шартномага мувофиқ 1992 йилнинг майида Ғарбий Европа Эркин Савдо зонаси ва минтақавий иқтисодий комплекси тузилди. Ушбу минтақавий иқтисодий комплекс Ғарбий Европанинг 19 давлатини ўз таркибига бирлаштирган бўлиб, Ғарбий Европа ва дунё мамлакатларида товарларнинг эркин ҳаракатини, хизмат кўрсатиш соҳаларни, капитал ва аҳоли миграциясини доимо назорат қилиб туради.

Ғарбий Европа Эркин Савдо зонаси ҳиссасига жаҳон савдоси айланмасининг 48-50%и тўғри келиб, бу иқтисодий зона ҳозирги кунда 400 млн. га яқин истеъмолчига эгадир.

Ғарбий Европа давлатларининг иқтисодий тараққиётида жаҳон мамлакатлари билан олиб борилаётган ташқи савдо алоқалар муҳим рол ўйнайди. Ўтган асрнинг 70-йиллардаги Европа Иттифоқи (ЕИ) давлатлари дунёда энг йирик савдо блокдан бирига айланган эди. ЕИ давлатларининг товарлар экспорти даражаси АҚШнинг товарлар экспорти даражасига нисбатан уч баробар юқори бўлиб, 90-йилларда бу мамлакатлар ҳисобига жаҳон савдосининг 41-42% и, валюта захираларининг эса 36-37%и тўғри келган.

Ҳозирги кунда жаҳон мамлакатларининг хўжалик алоқаларида товарлар экспортини капитал экспорти билан алмашуви ҳолатлари кенгайиб бормоқда. Агар Европа Иттифоқи мамлакатлари ҳиссасига тўғридан-тўғри йўналтирилган капитал экспорти 1961-1964 йилларда 8,7% ни, 1974-1975 йилларда 37,4% ни ташкил этган бўлса 1980-1995 йилларда эса 60-65% ни ташкил этган эди. 1970 йилда жаҳон товарлар экспортида Ғарбий Европа ҳамжамияти давлатларининг ҳиссаси 34,4% ни ташкил этган бўлса, 1995 йилда 45,8% ни ташкил этган.

§ 7.3. Ривожланган мамлакатларнинг интеграцион бирлашмалари

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ). Иккинчи жаҳон урушидан кейин жаҳон мамлакатлари иқтисодиёти ва шунингдек халқаро иқтисодий муносабатларни кескин ривожланиб бориши билан боғлиқ ҳолда бир қатор бирлашган умумиқтисодий ташкилотлар ташкил топди. Ана шундай ташкилотлардан бири Иқтисодий

хамкорлик ва тараққиёт ташкилотидир. Бу ташкилот дунёда энг йирик умумиктисодий ташкилотлардан биридир. Унинг таркибида жаҳоннинг 24 та давлати, яъни, барча ривожланган капиталистик (Жанубий Африка Республикаси ва Исроилдан ташқари) давлатлари бирлашган. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (аъзолари - АҚШ, Япония, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Исландия, Норвегия, Швейцария, Туркия давлатлари, шунингдек ЕИ мамлакатларига кирувчи 25 мамлакат) 1961 йилда ягона иқтисодий сиёсатни назорат қилиш мақсадида тузилган бўлиб, қуйидаги мауммоларни ҳал этиб келмоқда.

1. Жаҳон мамлакатлари иқтисодиётининг аҳволи ва келажакда уларнинг ривожлантириш йўллари;
2. Жаҳон мамлакатлари ўртасида рўй бераётган халқаро савдони эркин қўйиш ва тартибга солиш;
3. Валюта-кредит тизимини барқарорлаштириш;
4. Саноати ривожланган мамлакатларнинг ривожланган давлатлар ва шунингдек бозор иқтисодиёти асосида ривожланиб бораётган янги мустақил давлатлар билан иқтисодий муносабатларни олиб бориши ва ҳ.к.лар.

Ривожланган “катта еттилик” давлатларининг вакиллари Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг Ижроия қўмитасининг доимий аъзолари бўлиб ҳисобланади.

80-йиллардан сўнг жаҳон хўжалиги ва ХИМда пайдо бўлган кучли халқаро уюшмалардан бири Осиё-Тинч океани минтақаси давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (1989 й.) ва 1994 йилда ташкил топган Шимолий Америка мамлакатлари иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (НАФТА) ҳисобланади.

Осиё-Тинч Океани минтақаси давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти шу ҳудуддаги 20 дан ортиқ мамлакатни (Япония, Филиппин, Таиланд, Бруней, Янги Зеландия, Гонконг, Хитой, Австралия) бирлаштирган бўлиб, бу давлатлар ҳиссасига жаҳон мамлакатларининг ялпи миллий маҳсулотини 23-24% и, жаҳон савдосининг 40-42% и ва дунё аҳолисини 40-41% и тўғри келади. Бу ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлган давлатлар 1991 йилда Осиё зонасида эркин савдони ривожлантириш ва савдо соҳасидаги самарадорликни янада кўтариш мақсадида 15 йилга (2005-йилга қадар) савдо чегараларини ва чегара божларини бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилишган. Ҳозирги кунда Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари жаҳоннинг кўплаб минтақаларида молиявий ишларни ривожлантириш, воситачилик, ахборотлаштириш ва шунингдек транспорт хизматларини кэнгайтириш ишларига ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Хуллас, ҳозирги кунда Осиё-Тинч океани минтақаси давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти нафақат Осиё минтақаси, балки жаҳон мамлакатлари ичида ҳам етакчилик ролига даъвогарлик қилиб турибди.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланишида Шимолий Американинг уч йирик давлатини 1994 йилнинг 1 январидан бирлашиши (НАФТА давлатлари) муҳим аҳамиятга эгадир. Бу мамлакатлар (АҚШ, Канада, Мексика) ҳиссасига жаҳон мамлакатларининг ялпи маҳсулотининг 31-32% и, дунё аҳолисининг 7-8% и тўғри келади (НАФТА давлатлари ҳудудида 370 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди). Бу давлатлар томонидан ишлаб чиқарилган йиллик товар ва хизматлар ҳажми 7 трлн. АҚШ долларини ташкил қилади. НАФТА давлатлари улушига жаҳон савдоси умумий ҳажмининг 19-20% и тўғри келади.

НАФТА давлатлари томонидан имзоланган шартноманинг асосий ҳуқуқий ҳолатлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. АҚШ, Канада ва Мексика давлатлари ўртасида савдо товарларга нисбатан божларни бекор қилиш;
2. Шимолий Америка бозорларини Мексика орқали кириб келаётган товарларга нисбатан божларни тўламасликка ҳаракат қилувчи Осиё ва Европа компанияларининг экспансиясидан ҳимоя қилиш;
3. Мексиканинг банк ва суғурта компаниялари ичида АҚШ ва Канада

компанияларини капитал қўйилмаларига нисбатан бўлиб турадиган турли тазйик ва таъқиқларни олиб ташлаш;

4. Экологик атроф-муҳитни ҳимоялаш билан, боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш ва ҳ.к.лар.

НАФТА давлатлари томонидан имзоланган ушбу шартномага мувофиқ 5 йил мобайнида (2005 йилга қадар), АҚШ Мексикадан импорт қилинадиган маҳсулотлар тўрининг 2/3 қисми учун божхона тарифларини бекор қилиши кўзда тутилган. Имзоланган келишувлардан энг кўп фойдани савдо блокларида қатнашувчи истеъмолчилар оладиган бўлишди, чунки рақобатнинг кучайиши ва товарларга нисбатан тарифларнинг пасайтирилиши натижасида кенг товарлар бўйича нархлар пасаяди.

НАФТА давлатлари шартномасига мувофиқ АҚШ саноатчилари арзон ишчи кучи оқимини кучайиши билан боғлиқ ҳолда кўплаб фойда кўришни мақсад қилиб қўйган эди. Кафолатланган даромаднинг ўсиши билан боғлиқ ҳолда Америка иқтисодиётининг - электроника компьютер таъминоти, қурилиш материаллари, автомобил эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларни ривожлантириш кўзда тутилган. Айни пайтда, шакар, цитрус мевалари, қишки сабзовот етиштирувчи АҚШ фермер хўжаликлари зарар ҳам кўриши мумкин. Мексика давлати НАФТА ёрдамида ўз иқтисодий ўсиш суръатларини кўтармоқчи бўлишди (тахминан йиллик ЯИМнинг ўсиш суръатлари 1,6-2,6% га). Бундай иқтисодий ривожланишлар Мексикани саноати ривожланган давлатлар қаторига қўшилиш муддатини 45-50 йилдан 10-15 йилга қисқартириши мумкин эди.

НАФТА дан энг кам фойда кўраётган давлатлардан бири Канададир. Чунки, унинг иқтисодий ривожланиши АҚШ иқтисодиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, Мексика иқтисодиёти билан жуда кам алоқадир. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада интеграцион жараёнга янада кўпроқ тортилиб боради ва кенгаётган бозордан дивидендлар олади. Хуллас, НАФТАнинг дастлабки иш фаолияти даврида экспорт ҳажмининг ошиши ҳисобига қўшимча иш ўринларини ҳосил бўлишига бўлган умид оқланмади. Бундан ташқари АҚШ нинг Мексика билан савдодаги ижобий сальдоси йўқолиб, 1995 йилда камомад пайдо бўлди. Умуман олганда НАФТАни ташкил қилувчиларнинг режасига кўра, тўлақонли Шимолий Америка бозори 2010 йилларга бориб ташкил қилиниши башорат қилинмоқда.

§ 7.4. Жаҳон машинасозлик саноати ва унинг ривожланиш хусусиятлари

Ҳозирги кунда дунё минтақасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёт йилдан-йилга кучайиб, ривожланиб бормоқда. Айниқса, 60-70 - йиллардан сўнг рўй берган илмий-техника инқилиби таъсирида Осиё минтақаси ўз тараққиёт жабҳасида етакчи ўринлардан бирига кўтарилди. Яқин кунларга қадар учинчи дунё мамлакатлари ҳисобланган Осиёнинг кўпгина ривожланаётган давлатлари эндиликда жаҳон бозорларида турли соҳалар ва тармоқлар бўйича асосий ўринларни эгаллашди. Хўш, бугунги кунда жаҳон мамлакатлар иқтисодиётида автомобилсозлик саноатида аҳвол қандай деган саволлар туғилиши мумкин.

“Корниф” нинг хабар беришича, 90-йилларга келиб автомобилсозлик саноатида жиддий ўзгаришлар юз берган. Америка автомобилсозлик фирмалари ассоциациясининг берган маълумотига кўра, 1996 йилда дунё миқёсида автомобил ишлаб чиқариш қўйидаги тартибда рўй берган: Осиё қитъасида жойлашган мамлакатлар дунё бўйича 1996 йилдаги автомобилларнинг 33,3%ни, Ғарбий Европа мамлакатлари 32%ни, Шимолий Америка давлатлари 30,3%ни, Лотин Америкаси мамлакатлари 3,7%ни берган ҳолда жаҳоннинг бошқа барча мамлакатлари эса 1% атрофида автомобил ишлаб чиқарганлар. Агар ишлаб чиқариш фирмалар ҳисобидан қараладиган бўлса, дастлабки ўнликдан АҚШ ва Япониянинг 3 тадан, Франциянинг 2та, Германия ва Италиянинг биттадан фирмалари асосий ўринни олганлар. 1996 йилдан АҚШнинг “Женерал Моторс” (6 млн. 865 минг дона) ва “ФОРД” (5 млн. 744 минг дона) фирмалари автомобиллар ишлаб чиқариб, дунёда етакчилик қилганлар. Япониянинг “Тоёта” (4 млн. 487 минг дона) фирмаси учинчи ўринни эгаллаган. Шу йили Германиянинг “Фолксваген” фирмаси (3 млн.дан ортиқ), Франциянинг “ПСА” (2.5 млн.

дона) ва “Рено” (2 млн. дона) автомобил ишлаб чиқарган. Енгил автомобиллар ишлаб чиқаришда АҚШнинг “Женерал Моторс” компанияси етакчилик қилган (5 млн.га яқин ишлаб чиқарган).

“Маграу-Хилл” компаниясининг тайёрланган маълумотига кўра, 1996 йилда дунё миқёсида сотилган автомобиллар сони 31,3 млн. донани, 1997 йилда эса 35,3 млн. донани ташкил этган. Тадқиқотчиларни фикрича 90-йилларнинг охирларига бориб дунё бўйича машина сотиш даражаси 3-5%га ўсиши кузатилиб, Буюк Британия, Франция ва Испанияда эса машина савдосини кучайиши башорат қилинган.

Маълумки, 1996 йилда Ғарбий Европада янги моделдаги машиналар ишлаб чиқариш кескин камайган (11.4 млн. дона ишлаб чиқарилган). Бу эса иқтисодчилар томонидан иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардаги кескин камайиш деб ҳисобланади. Чунки 1996 йилда Ғарбий Европанинг 6 та автомобилсозлик фирмаларидан тўрттаси (“Фолксваген”, “ПСА”, “Фиат”, “Форд оф Европа”) фойда ўрнига зарар кўришган, фақат “Рено” ва “Женерал Моторс оф Европа” фирмалари нисбатан фойда билан чиқишган. 1997 йилнинг дастлабки олти ойида Ғарбий Европада сотилган автомобиллар сони, 3.5 млн. донани ташкил этган. Демак, олдинги 1996 йилга нисбатан машина савдоси анча ривожланиб борганлигини кўриш мумкин.

90-йилларнинг охирларига бориб Ғарбий Европа автомобилларига талаб нисбатан камайиши кузатилган (яъни 85%дан 79% га). Бунинг асосий сабаби Осиё материгидаги Япон машиналари Ғарбий Европа машиналарини жаҳон бозорларидан сиқиб чиқараётганлиги билан изоҳланади. Япон машиналарининг Ғарбий Европа бозорларига кўплаб (11%дан 15%га) кириб келиши кузатилган. Европа Иттифоқи мамлакатларига импортдаги барча чеклашлар олиб ташланди. Япониянинг “Тоёта”, “Ниссан”, “Хонда” компанияларининг Буюк Британияда жойлашган саноат корхоналарида 2000 йилдан бошлаб йилига 1 млн. дона автомобил ишлаб чиқарила бошланди. 1997 йилда Швециянинг “Вольво” компанияси билан Япониянинг “Мицубиси Моторс” компанияси ҳамкорликда тузган қўшма корхонаси 200 минг дона машина ишлаб чиқаради.

§ 7.5. Япония иқтисодиёти ва унинг жаҳон ҳўжалигида тутган ўрни

Япония Шарқий Осиёнинг Тинч океани оролларида (мамлакат 4 та йирик ва 4 мингдан ортиқ кичик ороллардан иборат) жойлашган етакчи саноати ривожланган давлатдир. Япониянинг умумий майдони 372,3 минг кв.км бўлиб, аҳолиси 128 млн. (2002 йил) кишини ташкил этади. Мамлакат территориясининг 70% дан ортиғи тоғлиқлардан иборат бўлиб, текислик қисми жуда камдир. Япония демографиясида 65 ёшдан ўтган аҳоли кўпчиликини ташкил этиб, жами аҳолининг 13,1% ни, аҳолининг 14 ёшдан кичиклари эса жами аҳолининг 17,2% ни ташкил этади. Аҳолининг йиллик ўсиш даражаси эса бошқа ривожланган давлатларга нисбатан анча кам бўлиб, 1991 йилга нисбатан 1992 йилда бор йўғи 0.33% ни ташкил этган. Бироқ, японлар жаҳон мамлакатлари ичида ўртача энг узоқ умр кўрувчи аҳоли бўлиб, ҳозирги кунда эркаклар 75 ёшни, аёллар эса 81 ёшни ташкил этади.

Маълумки, “Осиё йўлбарси” деб ном олган Япониянинг дунё мамлакатларини иқтисодий ривожланишига бўлган таъсири каттадир. Япония иқтисодиёти 1868-1912 йилларда жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари учун ёпилган эди. Чунки ана шу йиллар Ғарбий Европа давлатлари томонидан Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатларини мустамлака қилинишидан хавотирга тушган Япония ҳукумати ташқи иқтисодий алоқаларда ва ҳатто туризм соҳасида сайёҳларнинг мамлакатга кириб чиқишлари устидан ҳам назорат ўрнатиб, денгиз савдосида ҳам маълум чекланишларни амалга оширган. Бу давр Япониянинг иқтисодий тарихида Мейдзи революцияси даври деб номланиб, мамлакат ўз ривожланишини тўхтатмаган, жумладан, Японияда эски пуллар муомаладан чиқарилиб, қиймати стандартлашган янги миллий валюта муомалага чиқарилди. 1882 йилда АҚШни иқтисодий ривожланиши модели асосида Маркази Банк ташкил топди. Нарихада мамлакатда савдо айланмаси ва ишлаб чиқариш компанияларнинг эркин фаолият кўрсатишига замин

яратилди. Хуллас, XIX аср охир ва XX аср бошларида “Мицубиси”, “Кавасаки”, “Явата Айрен”, “Стил Уорк” каби йирик монополистик уюшмалар ташкил топдики, ҳозирги кунда ҳам ушбу трансмиллий компаниялар (ТМК) жаҳондаги энг йирик компаниялардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Япония иқтисодиёти (айниқса, ташқи савдоси) катта зарар кўрди. Бироқ, 1950 ва 1960 йиллар бошида Япония саноат товарлари экспорти соҳасида бир қатор ижобий муваффақиятларни қўлга киритди. Хорижий мамлакатларнинг сармоялари эвазига Япониянинг ишлаб чиқариш корхоналари янги техник-технология билан қайта жиҳозланди. Натижада 1960 йилларнинг ўрталарига келиб, мамлакатни ташқи савдо баланси юқори кўрсаткичга кўтарилди. ҳатто 1973-1979 йилларда жаҳон мамлакатлари иқтисодиётида юз берган кучли нефть кризиси Япония иқтисодиётини ривожланишига ўз таъсирини кўрсата олмади. 1987 йилда мамлакат ташқи савдо соҳасида энг юқори кўрсаткичга, яъни, 96,4 млрд. доллар миқдорида йиллик даромад кўришга муяссар бўлди. Хуллас, 1960 йиллардан сўнг Япония ташқи савдосининг йиллик ўсиш суръатлари 18,4% ни ташкил этган. Мамлакатнинг товарлар экспортида тўқимачилик ва энгил саноат маҳсулотлари ўрнини оғир саноат масулотлари эгаллади. 70-йилларга келиб мамлакат экспортининг асосий қисмини рангли телевизорлар, автомобил ва уларнинг эҳтиёт қисмлари ташкил этган бўлса, 80-йилларга келиб бундай экспорт товарлар қаторига электрон маҳсулотлар - компьютерлар, видеомагнитофонлар қўшилди.

1973-1979 йиллардаги жаҳон мамлакатларида рўй берган нефть инқирозига қадар Япония импортининг 1/3 қисми эса Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларига тўғри келган. Бироқ, нефть кризиси йилларида бу вазият анча ўзгарди. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари Японияни 70% нефть маҳсулотлари билан таъминлаб, мамлакат умумий импортининг 30% ни ташкил этди. 1980 йиллардан сўнг Японияга Европа Иттифоқи давлатлари ва АҚШдан, Осиё-Тинч океани минтақасини ривожланаётган мамлакатларидан тайёр маҳсулотларни кириб келиши миқдори кенгайиб борди.

Маълумки, Япония иқтисодиёти иккинчи жаҳон урушига қадар секин ривожланиб жаҳон мамлакатлари ичида қолоқ мамлакат бўлиб қолаверган эди. Бироқ, урушдан сўнг, айнақса, 60-йиллардан сўнг мамлакат саноати тез суръатларда ривожлана бориб, жаҳон мамлакатлари ичида саноати ривожланган етакчи давлатлардан бирига айланди. Ҳозирги кунда Япония ялпи саноат маҳсулотларни ишлаб чиқариш жиҳатидан АҚШ ва Европанинг баъзи мамлакатларидан кейинги ўринда туради. 80-йилларнинг ўрталарида жаҳоннинг ривожланган мамлакатларини ишлаб чиқарган ялпи саноат маҳсулотини 15% и Японияга тўғри келиб, ҳатто 1987 йилда Япония жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари ичида аҳоли жон бошига ўртача ялпи миллий саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариши жиҳатидан биринчи ўринга чиқиб олган ҳам эди.

Япония иқтисодиётини ана шу йилларда тез ривожланиш сабабларидан бири ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигининг юқори даражада бўлишидир. Маълумки, Японияда табиий ер ости ресурслари ниҳоятда кам бўлиб, унинг саноати асосан хом-ашё маҳсулотларини келтириш ҳисобига ишлайди. Жумладан, Япония нефтнинг 99,7% ни, темир руданинг 99,9% ни, рангли металлларнинг 75%дан 99% гача, боксит, никел ва бошқа нодир металлларнинг деярли 100% ни четдан олиб келади. Япония қишлоқ хўжалик озиқ-овқат маҳсулотлари билан жами аҳолисининг 75-76% ни, буғдойи билан аҳолини 1/3 қисмини, гуруч ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан эса аҳолини 107% ни таъминлайди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Япония ҳукумати ва унинг парламенти ўз олдига жаҳон бозорларига сифатли рақобатбардош товарларни “экспорт қилиш ёки ҳалок бўлиш” (бу йили Туркия ва бошқа ривожланаётган давлатлар ҳам қўллашган) деган қарашлар концепциясини кўйган эди. Шунинг учун ҳам Япония ҳукумати иккинчи жаҳон урушидан сўнг, айнақса, 60-йиллардан кейин иқтисодиётни нафақат интенсив ривожлантириш йўлини, балки бир йўла жаҳон бозорларида рақобатбардош экспорт товарлар ишлаб чиқариш йўлини ҳам танлаган эди.

Япония ҳукумати мамлакат иқтисодиёти учун зарур бўлган арзон ва қулай табиий

ресурсларни жаҳоннинг турли хорижий мамлакатларидан олиб келиб, уларни жаҳон бозорларида рақобатбардош ўта сифатли маҳсулотлар даражасида қайта ишлаб чиқариб, фойда кўрадиган давлат бўлганлиги учун ҳам ҳар йили дунёнинг турли мамлакатларига 50 дан ортиқ “ўрганиб қайтувчи” гуруҳларни чиқариб турди. Бундан мақсад, хорижий мамлакатлардаги илғор замонавий фан-техника соҳасидаги янгилик ва ютуқларни, илмий-технологияни, саноатдаги илғор бошқарув усулларни ўрганиб қайтиш ва ўзларининг ишлаб чиқариш фирма ва корхоналарида жорий қилишдир. Шунинг учун ҳам Япония ҳукумати ўз инвестициясининг асосий қисмини экспорт товарлар ишлаб чиқарувчи саноат корхоналарни ривожлантиришга сарфламоқда.

Япония ҳукуматининг асосий бойлиги унинг халқи ҳисобланади. ҳақиқатдан ҳам унинг халқи “иктисодий мўъжиза”ни мамлакатда шакллантирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Япон халқи жаҳон мамлакатлари ичида меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги, тежамкорлиги, интизомлиги ва тадбиркорлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам Япония ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақи ривожланган мамлакатларнинг барчасидан юқори бўлиб, ишлаб чиқаришда саноат корхоналарининг барчаси ўта автоматлаштирилган.

Япония иқтисодиётининг тез суръатлар билан ривожланишининг яна бир муҳим омилларидан бири ишлаб чиқаришда чиқим даражасини бошқа ривожланган хорижий мамлакатларга нисбатан камлигидир. Японияда ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришда чиқим даражаси 1.0% ни ташкил этган ҳолда (90 йиллар бошида), АҚШ да 7.0% ни, Англияда 5.0% ни, ГФРда 3.0% ни ташкил этган. 1988 йилда собиқ СССРда биргина ҳарбий соҳага сарф қилинган ҳаражат 9.0% бу ташкил қилган.

60-90 - йилларда Япония ҳукумати бюджет ҳаражатиининг 75-76% ни саноат, савдо ва коммерция ишларини ривожлантиришга, саноат корхоналарини такомиллаштириш, ЭВМ ва ахборот воситалари билан жиҳозлаш ишларига қаратди. Японияда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларнинг асосий қисми кичик ва ўрта ривожланган қайта ишлаш саноат корхоналарда ишлаб чиқарилмоқда. Бундай саноат корхоналарга, чарм (ишлаб чиқарилган тайёр саноат маҳсулотнинг 94-95% ини беради), тўқимачилик (ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг 88-99% ни беради), озиқ-овқат (ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг 83-84% ни беради) киради. ҳозирги кунда мамлакатда 800 мингдан ортиқ қайта ишлаш саноат корхоналар мавжуд бўлиб, уларнинг 70-72%и бир кишидан 9 кишига қадар ишлайдиган кичик корхоналарни, 10-12%и эса 10 кишига қадар ишлайдиган йирик саноат корхоналар ташкил этади.

Японияда савдо-тижорат ишлари ҳам ниҳоятда ривожланган соҳадир. Кичик бизнес кўринишидаги дўконлар мамлакатда кўпчиликни ташкил этади. Бундай дўконлар сони мамлакатда 4 млн.дан ортиқ бўлиб, уларнинг 50-52%да бир ёки икки киши меҳнат қилади. Японияда 4 ва ундан ортиқ киши ишлайдиган оилавий бизнес дўконлар сони ҳам кўпчиликни ташкил этиб, уларни бизнес корхоналар ҳам дейилади. Япониянинг жаҳон мамлакатларига машҳур бўлган “Тоёта”, “Хонда” каби автомобилларнинг қисмлари фақатгина йирик ишлаб чиқариш заводларида йиғилади холос. Унинг алоҳида деталларини эса 10 минглаб кичик хусусий корхоналар (фирмалар) тайёрлаб беради. Хуллас, Япония саноат корхоналари ҳозирги кунда замонавий илмий-техникавий ютуқларга асосланган станоклар билан, сифатли технологик ускуналар билан, электроника ва оптик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган бўлиб, тўлиқ компьютерлашган. Япония ҳукумати ўзининг сифатли, чиройли ва бежирим, ихчам ишлаб чиқарган саноат товарлари билан жаҳон бозорларини эгаллаб турибди. 1950-1990 йиллар давомида ишлаб чиқаришни ўртача йиллик ўсиш даражаси 7,8%ни (АҚШда 1,9%ни) ташкил этган. 1991 йилда Япония аҳоли жон бошига олганда ўртача ялпи миллий маҳсулотни ишлаб чиқариш даражаси бўйича жаҳон мамлакатлари ичида иккинчи ўринда (Швейцарияда кейин) турди.

Япония қишлоқ хўжалиги мамлакатда рўй берган Мейдзи инқилобидан сўнг (1868-1912 йиллар) тез суръатлар билан ривожланиш даврига қадам қўйди. Мамлакат қишлоқ хўжалигида ер ислоҳотлари ўтказилиб, ерга бўлган хусусий мулкчилик қонунлаштирилди.

1946-1949 йиллардаги аграр ислохотлар даврида помешчик ер эгалиги мамлакатда мутлақо тугатилди. Японияда “Ер” тўғрисидаги мулкчилик қонунга мувофиқ хусусий ер эгалигининг умумий майдони 3 гектар қилиб белгиланди (Хоккайдо оролида 4 гектар). Япония қишлоқ хўжалиги тўлиқ механизациялашган бўлиб, ўз халқини гуруч, полиз-сабзавот экинлари ва боғдорчилик мевалари билан тўлиқ таъминлайди. Япония қишлоқ хўжалиги ҳозирги кунда интенсив ривожланиб бораётган соҳа бўлиб, олинаётган ҳосил юқори ва сифатли бўлишлиги билан бир қаторда жаҳон мамлакатлари ичида экологик энг тоза маҳсулотдир.

Энди биз қисқача Япониянинг йирик трансмиллий компанияларига тавсиф берамиз.

Япониянинг “Тоёта мотор компани лимитед” компанияси дунёнинг йирик капиталистик мамлакатлари ичида автомобил ишлаб чиқарувчи ТМКдан биридир. Ушбу компания 1937 йилда ташкил топган бўлиб, ҳозирги кунда мамлакатда ишлаб чиқарилаётган энгил автомобилларнинг 58-60%ни, юк машиналари ва автобусларнинг 22-23%ни ва бошқа техник маҳсулотларнинг 20-21%ни ишлаб чиқармоқда. Компаниянинг экспорт квотаси 1970-1990 йиллар давомида 20%дан 50%га қадар ўсди. “Тоёта” компанияси ўз капиталини хорижий мамлакатларга экспорт қилишни 1960 йилларда бошлаган. ҳозирги кунда компаниянинг йигирмадан ортиқ филиаллари, йиғма заводлари (Австрия, Малайзия, Индонезия, Тайланд, Филиппин, Перу, Коста-Рико, Венесуэла, Португалия, Янги Зеландия ва ҳ.к.ларда) фаолият кўрсатмоқда.

Япониянинг “Ниссан мотор компани лимитед” компанияси ўзининг катталиги жиҳатидан мамлакатнинг иккинчи энг йирик автомобил ишлаб чиқарувчи ТМКдан бири ҳисобланади. Компания 1933 йилда ташкил топган бўлиб, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг 88-90% и ушбу компания ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари компания автомобил қисмлари ва унинг узатгичлари, шунингдек текстил машиналари, денгиз двигателлари, автоюклагич машиналар, ракетага тегишли бўлган двигателларни ҳам ишлаб чиқармоқда. Компания Япониядан ташқарида 20 дан ортиқ ўз филиалларига эга. ҳозирги кунда компания йилига 3 млн.га яқин автомобилларни (30%га яқин) ишлаб чиқармоқда. Компаниянинг экспорт квотаси 1970-1990 йиллар давомида 21% дан 55%га қадар ўсган. “Ниссан” компаниясининг йиғув цехлари Тайванда (1959 й.), Мексикада (1961 й.), Чилида (1962 й.) фаолият кўрсатиб келмоқда. Шунингдек компаниянинг заводлари Малайзия, Сингапур,, Тайланд, Индонезия, Ҳиндистон, Филиппин, Перу, Боливия, Венесуэла, Сингапур, Никарагуа, Коста-Рика, Австралия, Янги Зеландия, Португалия, Исландия, Жанубий Африка Республикаси, Греция, Кения каби давлатларда ҳам ишлаб турибди.

Япониянинг “Хонда мотор компани лимитед” компанияси жаҳон капиталистик дунёсида мотоцикллар ишлаб чиқарувчи энг йирик компаниялардан бири ҳисобланади. Автомобил ишлаб чиқариш бўйича эса компания мамлакатда 5-ўринда туради. “Хонда” компанияси 1948 йилда ташкил топган бўлиб АҚШнинг “Форд” ва “Крайслер” компаниялари билан яқин ҳамкорликда ишлайди. Компания ҳиссасига мамлакатда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг 60-62%и, мотоциклларнинг 28-30% и, қишлоқ хўжалик машиналарининг 12-13% и тўғри келади. “Хонда мотор” компанияси 1990 йиллар бошида 900 мингдан ортиқ кичик ҳажмли автомобилларни ишлаб чиқарган бўлиб, унинг 2/3 қисмини экспортга (асосан АҚШга) чиқарган. Компания Япониянинг автомобил бозорларини 6-8% ни эгаллаб турибди. “Хонда мотор” компаниясининг квотаси 1970-1990 йиллар давомида 32% дан 75% га қадар ўсган. Компания жаҳон мамлакатларининг олтитасида автомобил, 27 тасида эса мотоцикллар ишлаб чиқаради. Компаниянинг йирик филиаллари Тайланд, Австралия, Бразилия, Бельгия ва АҚШда ишлаб турибди. Япониянинг “Сони корпорейшн” компанияси капиталистик дунёнинг энг йирик рангли телевизор ва видеоманитофонлар ишлаб чиқаришга асосланган компанияларидан биридир. Компания жаҳон бозорларига юқори сифатли овоз тарқатувчи аппаратлар, радиоприёмниклар ва магнитофонларни чиқаради. Компания 1946 йилда ташкил топган, 1990 йилларда мамлакатда ишлаб чиқарилаётган магнитофонларнинг 19-20% и, овоз тарқатувчи кучли аппаратураларнинг 9-10% и, шунингдек бошқа электрон асбоб-ускуналарнинг 16-17% и ушбу компания ҳиссасига

тўғри келган. “Сони” компанияси АҚШ, Англия, Испания, ГФР, Бразилия, Жанубий Корея ва Сингапурда телевизор ва магнитофон ленталари ишлаб чиқармоқда. “Сони” компаниясининг филиаллари Австралия, Бельгия, Франция, Голландия, Дания, Швейцария, Канада, Панама, Венесуэла, Фиджи каби хорижий давлатларда ҳам ишлаб турибди.

Япониянинг “Мицубиси электрик корпорейшн” компанияси йирик электротехника компанияларидан бири бўлиб, 1921 йилда ташкил топган. Компания 1923 йилдан бери АҚШнинг “Вестингауз электрик” технологик компанияси билан ҳамкорликда ишлаб келмоқда. Япониянинг “Мицубиси электрик” компанияси электр машиналари (лифт, электрон компьютерлар), электрон-саноат жиҳозлари, маиший-хизмат кўрсатиш буюмлари (телевизорлар, юқори овоз чиқарувчи сифатли аппаратлар, кондиционерлари, кир ювиш машиналари) ишлаб чиқаради. Компаниянинг экспорт квотаси 1970-1990 йилларда 7%дан 20% га қадар ўсган компаниянинг қўшма корхоналари Жанубий Корея, Сингапур, Малайзия, Тайван, Филиппин, Тайланд, Ҳиндистон, Мексика, Коста-Рика, Канада, АҚШ ва Англияда фаолият кўрсатмоқда.

Япониянинг “Мицубиси электрик индустриал компани лимитед” компанияси электр асбоб-ускуналар ва аппаратлар ишлаб чиқарувчи энг йирик компаниялардан бири бўлиб, 1935 йилда ташкил топган. Компания ўзининг “Панасоник”, Нешнл”, “Текникс”, “Квазар” савдо маркаси сифатида бутун дунёга машҳур. Компания телефон, радиоприёмник ва узаткичларни мини-компьютерлар ва рангли ксерокопия аппаратларини ва бошқа маиший аппаратларни ишлаб чиқаради. Компаниянинг экспорт квотаси 1970-1990 - йилларда 20% дан 25% га қадар ўсди. 60-йиллардан бери компаниянинг филиаллари АҚШ, Канада, Жанубий Корея, Индонезия, Тайланд, Ҳиндистон, Филиппин, Мексика, Бразилия, Перу, Венесуэла, Англия, Бельгия, Испания, Австрия, Танзания каби мамлакатларда ишлаб турибди.

Таянч иборалар: “катта еттилик”, ЯИМ даражаси, ташқи савдо ҳажми, ресурсларга эҳтиёж, ТМК, саноатлашиш даражаси, постиндустриализация, хизматлар соҳаси улушининг ортиб бориши.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни жуда катта бўлиб, бундай гуруҳга кирувчи давлатлар асосан Европа қитъси ва Шимолий Америка материгида жойлашган. Ривожланган (айниқса “катта еттилик”G7 ёки РФнинг қўшилиши билан аталувчи “катта саккизлик” G8) давлатлар иқтисодиётини ўрганиш ва уларнинг иқтисодий ривожланиш тажрибасидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу мамлакатлар иқтисодиётида табиий ресурслардан тежамли фойдаланилади, ишлаб чиқаришда эса энергетика қуватини пасайишига йўл қўйилмайди.

Ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишида йирик ТМКлар ва халқаро иқтисодий ташкилотлар (ЕИ, НАФТА, АСЕАН ва бошқалар) муҳим роль ўйнамоқда. Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар билан(айнақса, ЕИ, РФ, АҚШ, Осиё-Тинч океани давлатлари) олиб бораётган савдо- алоқалари йилдан – йилга кенгайиб бормоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Саноати ривожланган давлатлар гуруҳига қайси мамлакатлар киритилади?
2. Саноати ривожланган давлатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги ўрнини қайси кўрсаткичлар билан кўрсатиб бериш мумкин?
3. Жаҳон иқтисодий ривожланишининг учта асосий марказини кўрсатиб беринг.
4. “Катта еттилик” ёки “катта саккизлик”ка кирувчи давлатларни санаб беринг.
5. Ривожланган давлатларнинг ташқи иқтисодий экспансиясини амалга оширишда ТМК қандай ўрин тутуди?
6. Саноати ривожланган давлатлар иштирокидаги қандай интеграцион гуруҳларни биласиз?

7. Япония иқтисодий ривожланишига таъсир қилувчи асосий омилларни санаб ўтинг?
8. Япония иқтисодиётининг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги нималар ҳисобига эришилган?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон, 1996.
- Каримов И.А. “Ўзбекистон 21 асга интилмоқда” Т. Ўзбекистон, 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник. Юристъ. 2003.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси (Илмий-оммабоп рисола). ЎЗРДСҚ, Тошкент солиқ коллежи, 2003.
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отнош. Учебник. 2004.
- Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
- Спиридонов И.А. Мировая экономика. Уч. пос. Инфра-М. 2004.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси иқтисодиёти (Илмий-оммабоп рисола). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ғ. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). Т., ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005

8-боб. Ривожланаётган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида

§ 8.1. Ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимини ривожланишининг аҳамиятли томонларидан бири, собиқ мустамлака ва қарам территорияларнинг роли ва аҳамиятини иқтисодий жиҳатдан кучайиб бораётганлигидир. Ушбу мамлакатлар ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида ривожланаётган мамлакатлар ёки озод этилган мамлакатлар, “учинчи дунё мамлакатлари”, “жануб” мамлакатлари ёки “периферия” мамлакатлари сифатида тилга олинади.

Бу мамлакатлар иқтисодиёти турли-тумандир, уларнинг худудида 3,2 млрд атрофида аҳоли яшайди. Ушбу мамлакатларда ҳозирги кунда жуда муракаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнлар кечмоқда.

Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатларда озодликка эришган мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланиши XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб тобора усиб боровчи характер касб этмоқда. Уларнинг энг илгорлари 1950 йилга келиб, ривожланаётган мамлакатларнинг “ўртачаларидан” (54 мамлакат) 2,4 марта, юксакликка эришди. 50 – йилларнинг урталаридан бошлаб, юқорида зикр этилган мамлакатлар уртасидаги ривожланиш даражисидаги фарқ сезиларли даражада ортиб борди. 90 – йилларга келиб ривожланаётган мамлакатларнинг биринчи гуруҳига кирувчи (19 та мамлакат) мамлакатлардаги аҳоли жон бошига “тўғри келувчи ўртача фойда” ўртачаларига нисбатан 2,9 баробар, қуйи гуруҳлариникига нисбатан эса 12,2 баробар юқори бўлди. Ривожланаётган мамлакатларнинг айнан шу гуруҳларининг таркибида ҳам, ривожланиш даражалари ўртасидаги боғлиқда ҳам ўзгаришлар вужудга келди. Жаҳон иқтисодиётида ушбу жараёнлар натижасида табақалашув ҳам иккита асосий минтақада рўй берган эди. Минтақанинг бир томонида озодликка эришган мамлакатларнинг кўпроқ ривожланганлари, жумладан, форс кўрфазидаги бир қатор мамлакатлар – Қатар, Қувайт, БАА, шунингдек Осиё – Тинч океани

минтақаси ва Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлар жойлашган бўлса, минтақанинг иккинчи томонида эса мутлақо турғунлик ҳолатидаги иқтисодий камбағал мамлакатлар жойлашгандир. Бу категорияга 48 та мамлакат тааллуқлидир. Буларга бир қатор Африка мамлакатларини, жумладан Мозамбик (ЯИМ йилига киши бошига 80 доллар), Эфиопия (100 доллар), Сьера Леоне (140 доллар), Бурунди (180 доллар), Уганда (190 доллар), Чад ва Руанда (200 доллар) каби давлатларни киритиш мумкин. Бу гуруҳга тааллуқли мамлакатлардан ташқари, гуруҳ руйхатининг янада қуйи қисмида жойлашаган бир қатор Осиё мамлакатларини – Непал (160 доллар), Бутан ва Вьетнам (170 доллар), Маянма ва бошқа давлатларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Ушбу минтақалар орасида ривожланаётган мамлакатларнинг қолган қисмлари жойлашгандир. Бу ҳам ўз навбатида, бир хил типда бўлмаган гуруҳдир. Унинг таркибига кирувчи мамлакатлар кўплаб ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича фарқланади. Бу мамлакатлардан энг ривожланганлари ҳозирги кунда иқтисодий жиҳатдан “янги индустриал давлатлар” иқтисодиётига яқинлашиб бормоқда. Жумладан, Лотин Америкаси ва Шимолий Америка ўртасидаги фарқ сезиларли равишда қисқармоқда. Шимолий Американинг ялпи миллий маҳсулоти Лотин Америкасининг ялпи миллий маҳсулотидан 4 марта кўпроқни ташкил этади (50 йил олдин бу нисбат 10:1 ни ташкил этган).

Ушбу иқтисодий ривожланишдаги фарқларга қарамадан ривожланаётган мамлакатларнинг барчасига хос бўлган умумий хусусиятларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин бўлиб, булар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг кўп укладли характерга эгаллиги.
- Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши паст даражада эканлиги, саноат, кишлоқ хўжалиги ва ижтимоий инфроструктуранинг қоқоқ эканлиги (биринчи гуруҳ, “юқори кутб” мамлакатларини ҳисобга олмаганда).
- Уларнинг иқтисодий ривожланиши жаҳон хўжалиги тизимига қарам ҳолатда эканлиги, капитализмни периферик характер касб этиши ва бошқалар.

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти кўп укладли ижтимоий-иқтисодий таркибга асосланади. Бир қатор мамлакатларда капиталистик уклад билан бир қаторда ҳамон уруг-аймоғчилик ва патриархал муносабатлар ҳам мавжуддир. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида давлат ва давлат хўжалик уклади муҳим рол ўйнайди. Давлат секторини ривожлантириш босқичи капиталистик ишбилармонликни кенгайтириш сиёсати билан ҳамоханг олиб борилади. Бунинг натижасида эса давлат капитализми пайдо булади ва ривожланади.

Миллий хусусий капиталистик хўжалик укладнинг ривожланиши ва шаклланиши жамғариш муаммолари (яъни, пул ресурсларининг етишмовчилиги) ва жамғарилган маблағларнинг сарфланиши хусусиятларига боғлиқдир. Бу маблағлар асосан савдога (ички ва ташқи), кучмас мулкларни сотиб олишга, машиналарни таъмирлашга, сугуртага, бензин қўйиш шахобчаларига, таксига, яъни сармояларни айланиши тез бўлган соҳаларга йуналтирилади.

Жаҳон иқтисодиётида озодликка эришган ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида пайдо бўлган ва ривожланиб бораётган капитализм периферик характерга эга. Бу шуни англатадики, у саноати ривожланган мамлакатлар капитализмдан нафакат ривожланиш даражаси бўйича, балки энг муҳими, ишлаб чиқариш усулларнинг модели ва моддий неъматлар тақсимоти бўйича ҳам тубдан фарқ қилади. Капитализм марказлари, жамғаришнинг органик ва узаро алоқадор доимий ўсиш жараёнида бўлган миллий заминда пайдо бўлади ва ривожланади. Мослашувчанлик (имитация) аҳолининг бой қатламларининг узлари учун зарурий бўлган барча нарсаларни қўлга кирита оладиган махсус бозорларнинг ташкил топишидан бошланди. Бундай вазиятда аҳолининг асосий қисми камбағалликка маҳкум этилиб, уларни бозорларда эркин муомалада бўлиш имкониятидан маҳрум этади.

Трансмиллий корпорациялар томонидан жорий килинган янги техник-технологиялар одатда ҳозирги кунга мос келади, аммо уларнинг бозор нархлари жуда юқори бўлиб, ривожланаётган мамлакатлар учун қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

Жаҳон иқтисодиётида кўпчилик ривожланаётган мамлакатларнинг ухшашлик томонлари, яъни уларнинг қашшоқлиги, аҳолисининг қоқоқлиги, ишсизлик даражасининг юқорилиги, саноати ривожланган мамлакатлардан катта миқдорда қарздорлиги бўлиб ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги ўзининг тулақонли ижтимоий – иқтисодий ривожланиши ва аҳолисининг яшаш турмуш тарзи даражаси бўйича Ғарбий Европани саноатлашган илгор мамлакатларидан қарийб 20-50 мартаба орқада қоқмоқда.

§ 8.2. Ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро товар алмашинувида тутган ўрни ва роли

Халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этиш, жаҳон хўжалиги алоқаларининг ривожланиши, молиявий ресурсларнинг мамлакатлараро оқиб юриши, иқтисодий тараккиётнинг асосий шарт-шароитларига айланиб қоқди. Мустиқил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида иштирок этиш орқали, ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси 60-70 йиллардан эътиборан халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этишга интилиб келмоқда.

Уларнинг халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этиш зарурияти тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча нарсаларни етиштириш имқониятига эга эмаслиги билан асосланади. Хозирги кунда ривожланаётган мамлакатлар деярли саноати ривожланган мамлакатлар учун хом – ашё етиштириб берувчи ҳамда нисбатан арзон ишчи кучи манбаи бўлиб қоқмоқда.

Халқаро меҳнат тақсимотида хўжалик фаолиятининг барча шакллари жамланган. Энг муҳими, халқаро савдонинг асосини ташкил этувчи хом – ашё ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш барча ривожланаётган мамлакатлар билан дунёнинг бошқа ривожланган давлатлари ўртасидаги товар алмашинувини таъминлайди. Халқаро савдо энг қамбағал ривожланаётган мамлакатлар учун ҳам ташқи даромаднинг энг муҳим манбаи бўлиб ҳисобланади. Аммо, материал ва энергия сифимининг кейинги йилларида қамайиши муносабати билан ривожланган мамлакатнинг ўсишида табиий хом - ашёларнинг халқаро савдодаги тутган ўрни пасайиб бориш тенденциялари намоён бўлмоқда. Шунга мувофиқ у 1991 йилда жаҳон экспорти умумий улушининг 25% ни ташкил этган эди. Жаҳон иқтисодиётида 70-90 йилларда Африканинг ривожланаётган мамлакатларини умумий экспорт ҳажмидаги улуши қисқариб борганлиги қайд этилади. Осиё мамлакатларидан жўнатилаётган саноат ва қишлоқ хўжалик молларининг доимий ўсиб борганлигига қарамасдан у 2 баробарга пасайиб кетган эди. Экспортини асосини ташкил этувчи хом-ашёлардан иборат бўлган ривожланаётган мамлакатларда, уларнинг жаҳон бозорида эгаллаб турган позицияларининг ёмонлашувини тухтатиш имқониятига эга бўлган қушимча экспорт ресурсларини излаб топишга бўлган кучли эҳтиёж сезилмоқда. Бунинг учун, экспортнинг хилма-хиллигини таъминлашга, яъни чиқариладиган хом-ашёларни қайта ишлаш, бошқа турдаги саноат маҳсулотларни жаҳон бозоридаги эркин ҳаракатини таъминлаш, энг муҳим устувор йўналишлардан бири бўлиб қоқмоқда.

Анъанавий товарлар экспорти ҳажмини кенгайтириш борасидаги кўпчилик муаммоларга қарамасдан, ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон экспортидаги умумий улуши аста-секинлик билан ўсиб бормоқда. Шунингдек, у 1987 йилдаги 22% ўрнига 1992 йилга келиб 24,7% га етган эди. 1993 йилда ривожланаётган мамлакатларнинг экспортини физик ҳажми, саноати ривожланаётган мамлакатларда 1,2 % га қисқарганига қарамасдан, яна 10% га ортган эди. Ривожланаётган мамлакатларда жами экспортни таркиблаштириш жараёнлари ҳам содир бўлмоқда. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлар экспортидги саноат молларининг улуши (рангли материалларни ҳисобга олганда) 1991 йилда 57,7% га етган эди.

Ривожланаётган мамлакатларнинг экспортидаги саноат молларининг улуши ҳам усиб борди. Агар у 1970 йилда – 7,6% ни ташкил этган бўлса, 1980 йилда 11% ни , 1991 йилда 19,5% ни , 1995 йилда 25%, 2003 йилда эса 30%ни ташкил этган эди. Хуллас, жаҳон хўжалигида 90 йиллар ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон экспортидаги улуши доимий

ўсишлик тенденциясига эга, бўлганлиги билан характерланади.

Саноат махсулотлари экспорти ҳажмининг ўсишида, машина ва асбоб – ускуналар энг муҳим роль ўйнамоқда. Уларни экспорт қилиш 1970-1990 йилларда 85-90 маротабага ушиб, саноатнинг умумий улуши 35-36% ни, товарлар экспортининг умумий ҳажми эса 22% ни ташкил этган эди. Ривожланаётган мамлакатларнинг баъзи бирлари (Эрон, Конго, Боливия, Парагвай каби 12 давлат) 1980-1990 йиллар мобайнида хом-ашё махсулотларни четга чиқариш ҳисобига узларининг халқаро меҳнат тақсимоотида катнашиш имкониятларини кучайтиришга эришдилар. Бошқа мамлакатлар эса, узларининг жаҳон экспортидаги шахсий улушларини, саноатда қайта ишланадиган махсулотларнинг ташки бозордаги актив ҳаракати ҳисобига ошириб борган эди. Ўз навбатида, мазкур гуруҳлар уртасидаги алоҳида мамлакатлар эришган муваффақиятларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Жаҳон иқтисодиётида олдинги ўринлардан бирида “янги индустриал мамлакатлар” бораётган бўлса, бошқа ривожланаётган мамлакатлар эса, экспортнинг асосини ташкил этувчи саноатни кучайтириш ва кенгайтириш борасида энг кам улушни қўлга киритишган. Баъзи бирлари эса, масалан, Африканинг энг йирик мамлақати ҳисобланмиш Нигерия ўзининг саноат экспортидаги улушини тобора қисқартириб бормоқда.

Халқаро савдо мисолида, ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимоотида иштирок этишини баҳолаш орқали жаҳон хўжалиги тизимининг бутунлай нотенглик асосида қурилганлигини куришимиз мумкин. Баъзи бир ривожланаётган мамлакатлар илмий технологик ютуқлардан кам фойдаланаётган бир пайтда, ривожланаётган дунёнинг қолган қисми олдиндек анъанавий индустриаллашувга, баъзи бир қисми эса индустриаллашувгача бўлган технологик ютуқларга асосланиб тараккий этмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги аҳволи билан боғлиқ бўлган умумий ҳолатларни характерлаш орқали шу нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, қолоқ ривожланаётган мамлакатлар борган сари халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидан “ажратиб” қўйилмоқда. Бундай фикрлар 1996 йилда халқаро савдонинг ривожланишига бағишлаб ўтказилган БМТ нинг конференциясида (ЮНКТАД) қилинган маърузаларда келтириб ўтилган эди. Доклад авторларининг фикрича, Уругвай, Раунди, доирасида амал қилувчи глобал савдо битими мақомини олган ГАТТ – қишлоқ хўжалиги махсулотларини экспорт қилишда субсидияларни қисқартириш кераклигини таъкидлаб ўтади. Бундай вазият, кучсиз ривожланган мамлакатларга нисбатан берилган кучли зарба эди. Ҳозирги кунда жоҳон иқтисодиётида буғдой, қанд, гўшт ва бошқа турдаги озиқ-овқат махсулотларининг бозор нархлари ошиб бормоқда. 2000 йилда 300-600 млрд. долларни ташкил этган эди.

Дунё савдосида хом-ашё ва озиқ-овқат махсулотларининг улуши тобора қисқариб бориши ролини йўқотмоқда. Иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш мақсадидаги хом-ашёвий ихтисослашув эса вақтинча ўзининг ёрдамчилик ролини бажаришга қодирлигини кўрсатмоқда ҳалос. Халқаро савдонинг ривожланиш тенденцияларини гувоҳлик беришича; сўнгги ўн йилликларда турли хилдаги хизматларнинг ҳажми ва аҳамияти беқиёс даражада ўсиб бормоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар ўзларининг бу йўлдаги имкониятларидан самарали фойдаланмоқдалар. Масалан, сайёҳлик ва меҳнат билан боғлиқ хизматлар, турли хилдаги “ифлос” ва паст маош тўланадиган ишлар учун ишчи кучларини экспорт қилиш шулар жумласидандир.

Сайёҳлик кўп йиллардан буён, ривожланаётган мамлакатлар учун хорижий валюталар тушумининг асосий манбалардан бири бўлиб қолмоқда. Миср учун туризм соҳасидан келаётган даромад хорижий мамлакатларда вақтинчалик банд бўлган мисрлик ишчилар ҳисобидан келадиган валюталар ва хорижий ёрдамлардан кейинги учинчи ўринни эгаллайди. Сўнгги йилларда туризм Туркияда юқори суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бу кўрсаткич туризмнинг умум жаҳон миқёсидаги 4% ли ўсиш кўрсаткичи билан таққосланганда, йилига 8%ни ташкил этади. Туркия кўпроқ миллий иқтисодиётнинг туризм тармоғини динамик ривожланиши билан фарқ қилувчи беш мамлакат қаторига киритилган.

Шу нарса кутилмоқдаки, 2005 йилларнинг охирига бориб Туркия сайёҳликдан тушадиган даромаднинг ўлчами бўйича дунёда олтинчи ўринни эгаллаши башорат қилинмоқда.

§ 8.3. Хорижий сармоялар – ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида

Жаҳон иқтисодиётида “қашшоқлик ботқоғи”дан кутилишга бўлган интилиш, иқтисодиётнинг илғор тармоқларини ривожланишга бўлган имкониятни яратиш ва такомиллаштириш ривожланаётган мамлакатлар учун хорижий сармояларни изчил жалб қилишни талаб этади. Ана шу мақсадларда, инвестицион муҳитни кафолатлайдиган шарт-шароити мавжуд бўлган махсус минтақавий иқтисодий зоналар ташкил этилади.

Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда инвестицион муҳитни кучайтириб бориш жараёнлари осонлик билан кечаётгани йўқ. 1992 йилда ривожланаётган мамлакатларга киртилган тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг миқдори 51,5 млрд. долларни ташкил этган эди. 90-йиллар бошида жаҳон банкининг маълумотига қараганда, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига хусусий капиталнинг жалб қилиниши янада кучайиб, 1994 йилда 173 млрд. долларни ташкил этган. Янги фонд бозорларидаги акцияларга банд этилган портфель қўйилмалар 1993 йилда 46,9 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 1994-йилда 39,5 млрд. долларни ташкил этган эди. Ўз навбатида банкларда депонинтланган ва облигацияларга қўйилган хусусий сармояларнинг қиймати 1993 йилда 45,7 млрд. доллардан 1994 йилдан 55,5 млрд. долларга ўсган. Тўғридан-тўғри йўналтирилган хорижий инвестициялар миқдори эса 1993 йилда 66,6 млрд. доллардан 1994 йилда 77,9 млрд. долларга ўсган. Кайд этиб ўтиш жоизки, 1993 йилда баъзи-бир ривожланаётган мамлакатларнинг ўзлари ҳам 14 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги сармояни хорижий мамлакатларга экспорт қилишган.

“Эрнест ва Янг” америка консолтинг фирмаларнинг берган баҳоларига кўра яқин ўн йилликларда ривожланаётган мамлакатларнинг энг кузга кўринганлари - Хитой, Хиндистон, Индонезия, Мексика ва Бразилия каби мамлакатлар бўлиши башорат қилинмоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига хусусий сармоялар жалб қилинар экан, энг муҳими, улар динамикали ўсиш имкониятига эга бўлиб, истикболи порлок бўлган мамлакатлар томон илгарилаб бормоқда. Бугунги кунда 75-80% тўғридан-тўғри йўналтирилган хусусий инвестицияларнинг 20-25% и ривожланаётган мамлакатларга тугри келмоқда. Бунда асосий ўринни Шаркий Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатлари эгалламоқда. Кучсиз ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг тургунлиги ва шунингдек улардаги сиёсий вазиятнинг борқарор эмаслиги, кўпинча саноати ривожланаётган мамлакатларнинг ишбилармон доираларини чучитиб қўймоқда. Ушбу мамлакатлар томонидан уюштирилаётган давлат ёрдамлари, сунги 70-80 йилларда етарли даражада амалга оширилган бўлсада, 90 йилларининг урталаридан этиборан уларнинг миқдори сезиларли даражада қисқариб бормоқда. Халқаро валюта фондининг аналитикларининг фикрига қараганда 1994 йилда бутун дунё бўйича инфляциянинг олдини олиш мақсадида давлат йўллари орқали 59 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган расмий ёрдамлар уюштирилган (бу кўрсаткич 1993 йилдагига нисбатан 3 млрд. АҚШ долларига камдир). Ривожланган мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатлар билан давлат миқёсидаги ўзаро ҳамкорлиги ўзининг мёърига етган 1990 йилдаги даражаси билан таккослаб қурилганда, бу ракам 12 млрд. АҚШ долларига камайган. Бу пайтда иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти томонидан уюштирилаётган ёрдам жами ялпи миллий махсулротнинг 0,3% ни ташкил этган халос Муҳим томони шундаки, Африка мамлакатларига уюштирилаётган барча ташқи ёрдамлар қарзларнинг фоизлари шаклида Ғарбий Европа томон қайтиб кетмоқда. 90-йилларнинг урталарида Африканинг Сахарасидан жанубгача бўлган минтақасидаги барча мамлакатларнинг ташқи қарзлари 211 млрд. долларни ташкил этган бўлиб, 1984-1994 йилларда Африка давлатлари ушбу кредит қарзларининг 150 млрд. АҚШ долларига яқинини тулашга мувофак бўлишган халос. 1994 йилда Африканинг барча минтақаларида жойлашган

давлатларнинг умумий қарзлари тахминан 303 млрд. АҚШ долларини ташкил этиб, у Африка мамлакатларини йиллик экспорт даромадининг 204% га тенгдир.

1994 йилда энг катта ташқи қарз Мексика ва Хитойда бўлиб, унинг миқдори Мексикада 5 млрд. долларни, Хитойда 111 млрд. долларни ташкил этган. Тайланд, Жанубий Корея, Хиндистон, Филипин каби Осиё давлатларининг ташқи қарзлари тез суратлар билан ўсиб бормоқда. Осиё минтақасидаги ривожланаётган мамлакатларнинг ташқи қарзларини миқдори 1994 йилда 1,7 трлн. АҚШ долларни ташкил этган бўлиб, 1993 йилги даражага нисбатан 10% га ўсган эди.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда Лотин Америкаси мамлакатларининг ташқи қарзларини ўсиб бораётганлигини биз ташқи қарзларни аҳоли жон бошига нисбатан ҳисобланганда мазкур мамлакатлар бошқа мамлакатларга қараганда анча олдинда турганлигини кўришимиз мумкин (бу кўрсаткич Осиёда 250 долларга тенг бўлса, Лотин Америкасида эса 1000 долларни ташкил этади).

Ривожланаётган мамлакатларнинг амалдаги қарзлари хусусий капитал қўйилмаларнинг ҳисобидаги мулкый муносабатлар орқали тўпланиб боради. 1995 йилда кредитор мамлакатлар орасида Япония биринчи ўринни эгаллаган бўлиб, унинг ривожланаётган мамлакатлардаги (биринчи навбатда Осиё мамлакатларида) кредитларнинг умумий миқдори тахминан 236 млрд. долларни ташкил этган. Кейинги ўринни – 147 млрд. доллар миқдоридagi кўрсаткич билан АҚШ эгаллаган бўлиб, уларнинг ярмиси Лотин Америкаси мамлакатларига тўғри келган эди. Учинчи ўринда эса Германия туриб, у 106 млрд. АҚШ доллари миқдоридagi сармояларни четга чиқарган. Ўз навбатида Франция ҳам хорижий мамлакатларга унча катта миқдордаги кредитларни берувчи давлат ҳисобланади (103 млрд. доллар). Унинг қарздорлари бўлиб, асосан Африка ва Осиёнинг ривожланаётган мамлакатлари ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётида ривожланаётган мамлакатлар томонидан қарзларнинг қайтарилиши энг оғир муаммо бўлиб турган бир пайтда, қарздорликка қарши курашнинг бирдан-бир йўли, бу кредитор мамлакатларнинг қарзларини кечиб юбориладиган умумий миқдорини 75-100%га етказиш кўзда тутилганлигидир. Бундан кўзланган бош мақсад, 80-йиллардан буён қарзларнинг миқдори юқори суръатлар билан ўсиб келаётган мамлакатларга нисбатан енгиллик беришдир.

Трансмиллий корпорациялар кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда юксак иқтисодий ўзгаришларни вужудга келтираётганлиги билан бир қаторда, ушбу корпорациялар техник тараққиётининг ички омилларига ҳам жуда катта имкониятлар очиб бермоқда. Амалиёт натижалари шуни кўрсатмоқдаки, трансмиллий корпорациялар “учинчи дунё” мамлакатларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Булар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Бир қатор ишлаб чиқариш саноат тармоқларда (енгил саноат, тўқимачилик саноати, электрон саноати) қўлланиладиган техника ва технологияларни етказиб беришда ТМКлар инвестор-сармоячи сифатида ҳам, шунингдек инвестиция товарларини ёки технологияларини (лицензияларини) етказиб берувчи корпорациялар сифатида ҳам муҳим роль ўйнайди.

2. Ривожланаётган мамлакатларни жаҳон бозорига хом-ашё экспорт қилувчи давлатлардан тайёр маҳсулотларнинг сотувчиларига айлантириш. Бунда, бевосита қўйилма, ривожланаётган мамлакатларни ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлари учун тўғридан – тўғри йўналишидаги инвестициялар молиявий ресурсларни оддий жойлаштиришга нисбатан анча муҳим ҳисобланади.

3. Трансмиллий корпорациялар анъанавий жараёнларнинг тезлашувини таъминлайди. Технологик инновацилар ҳозирги кунда асосан саноати ривожланган мамлакатларда тўпланган бўлиб, сўнгги ўн йилликларда улар бир қатор мамлакатларда, айниқса “янги индустриал давлатлар” иқтисодиётида муҳим роль ўйнамоқда. Технологияларни қўлланиши, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ТМКларнинг филиалларини фаолияти улар танлаган мамлакатларнинг табиати учун,

шунингдек инсонларнинг манфаати ва уларнинг ҳаётига таҳдид солмаслиги лозим. Шу муносабат билан хусусий шунингдек хорижий корхоналар устидан назоратни ўрнатиш мақсадида ривожланаётган мамлакатлардаги тартибот миллий органларининг фаолиятини кучайтириш талаб этилади.

4. ТМКлар ривожланаётган мамлакатлардаги мавжуд иш билан бандлик муаммоларини ҳам бартараф этади. Шунга қарамасдан, таъкидлаб ўтиш жоизки, тўғридан – тўғри йўналтирилган инвестициялар билан бевосита боғлиқ бўлган ишчи ўринлар унчалик кўп бўлмасдан ривожланаётган дунёдаги иқтисодий актив аҳолининг 1% дан камроқ қисмини таъминлай олади, халос.

5. Халқаро ташкилотлар ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдамларини кўрсатишда ТМКлар имкониятидан кенг фойдаланишмоқда. Ўз навбатида ривожланаётган мамлакатларнинг ҳукумат раҳбарлари ҳам ТМКларни ўз иқтисодиётига жалб этиш борасида ўзаро кураш олиб бормоқдалар. Масалан, АҚШнинг “Женерал моторс” компанияси 2005 йилда ўзининг Осиё –Тинч океани минтақаси бозоридаги улушини икки баробарга ошириш мақсадида, унинг 10% га қадар кўпайтиришга ҳаракат қилмоқда. Хуллас, жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг объектив қонунларига бўйсунган ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар хусусий мақсадлар билан бир қаторда ижтимоий – иқтисодий муаммоларнинг ҳамда ТМКларнинг мамлакатлар иқтисодиётидаги манфаатларига мос келувчи зарурий параметрларини излаб топмоқдалар.

§ 8.4. “Янги индустриал мамлакатлар”нинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда “Янги индустриал мамлакатлар”(“ЯИМ”) ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигидан иқтисодий параметрларининг барча системалари бўйича ажралиб туради.

“ЯИМ”ни ривожланаётган мамлакатлардан фарқлаиб турувчи хусусиятларидан бири уларни ривожланган капиталистик мамлакатлардан ҳам ажратиб туришлидир. Яъни, уларнинг ривожланиши “Янги индустриал” ривожланиш модели сифатида мавжудлигидир. Бундай характерли томонлар, Лотин Америкасидаги ва шунингдек Осиёдаги “ЯИМ”нинг ривожланиш тажрибасини чуқур анализ қилиш жараёнида кўзга ташланган эди.

Лотин Америкасидаги “ЯИМ”ларнинг ривожланиш тажрибаси ва шунингдек Осиёдаги “ЯИМ”ларнинг кўпчилиги озодликка эришган жаҳоннинг ривожланаётган мамлакатлари учун халқ хўжалигининг ички ривожланиш динамикаси бўйича ҳам, ташқи иқтисодий муносабатларининг экспансияси бўйича ҳам, ривожланишнинг ўзига хос намунаси бўлиб қолмоқда. Одатда, ривожланаётган “Янги индустриал мамлакатлар” қаторига Осиёдаги Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия шу билан бир қаторда Лотин Америкасидаги “ЯИМ”лар –Аргентина, Бразилия, Мексика каби мамлакатлар таалукқлидир. Юқорида санаб ўтилган барча мамлакатлар “ЯИМ”ларнинг биринчи авлодлари ёки биринчи қалдирғочлари ҳисобланади. Уларнинг орқасида “ЯИМ”нинг сўнгги авлодлари (Филиппин ва Хитойнинг жанубий чегаралари ва бошқалар) етишиб чикмоқда..

БМТ томонидан ишлаб чиқарган методика бўйича “ЯИМ”лар қаторига кирувчи давлатлар у ёки бу критериялар бўйича алоҳида ажралиб туради. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотнинг миқдори бўйича.
 - Ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари бўйича.
 - Ялпи ички маҳсулот таркибидаги қайта ишлаш саноатининг умумий миқдори бўйича (20% атрофида бўлиши керак).
 - Чиқариладиган товарларнинг умумий миқдorigа нисбатан саноат маҳсулотларининг улуши ва экспорт миқдори бўйича.
 - Хорижий мамлакатларга чиқариладиган тўғридан–тўғри инвестицияларнинг умумий миқдори ва ҳ.о.лар
- “ЯИМ”лар ушбу кўрсаткичлар бўйича нафақат ривожланаётган мамлакатлардан

ажралиб туради, балки айрим ҳолларда бир қатор саноати ривожланган мамлакатлардан ҳам ушбу кўрсаткичлар бўйича устунликка эгадир. Масалан, Тайвань, 1952-1995 йилларда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажмини 170 маротаба ўстирган эди. (аҳолининг ўсишига нисбатан 2,5 маротаба ортиқроқдир). Ташқи савдо ҳажмини эса 544 маротабага оширди. Мамлакатнинг инфляция даражаси ўртача 3,6%ни, иқтисодий ўсишнинг ўртача йиллик суръати 8,7%ни ташкил этган эди. Тайвань иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича дунёнинг илғор мамлакатлари қаторига киритилган бўлиб, аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик даромад тахминан 12 минг долларни ташкил қилган эди.

Шундай қилиб, 1960-1990 йилларда Осиё минтақасидаги мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш суръати ҳисоблаб кўрилганда унинг миқдори йилига 5%ни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин (бу кўрсаткич Европа мамлакатларида 2%га тенг бўлган). Ана шу йилларда Тайванда йиллик ўсиш суръати жуда юқори бўлиб 8,7%ни ташкил этган. 90-йилларда Жанубий Корея ва Сингапурда йиллик ўсиш суръатлари 8%ни, Малайзияда эса 9%ни ташкил этган.

Жаҳон иқтисодиётида “Янги индустриал мамлакатлар”нинг иқтисодий ривожланиш суръатининг юқорилиги аҳолининг яшаш турмуш тарзини, яхшилаб бораётганлиги билан уйғунлашиб бормоқда. 1960-1990 йилларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик даромад ривожланаётган “ЯИМ”да 4 маротаба ўсган эди. Хуллас, халқаро экспертларнинг башорат қилишича, 2010 йилга бориб Шарқий Осиёнинг ривожланаётган мамлакатлари Ғарбий Европанинг ялпи миллий маҳсулотининг ҳажми бўйича қувиб ўтиши, 2020 йилларга бориб эса Шимолий Америкадан ҳам ўзиб кетиши башорат қилинмоқда.

Осиё – Тинч океани минтақасининг “ЯИД”ларидан бири Сингапур ҳақида шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, у 1995 йилда минтақа давлатлари ичида биринчи бўлиб “индустриал ривожланган мамлакат” статусини қўлга киритди. Бундай унвон унга Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилоти (ИХРТ) томонидан расман эълон қилинди. Барқарор иқтисодий ўсишнинг 5-10 йиллиги давомида ўзига нисбатан паст ривожланган 10 мамлакат доирасидан ажралиб чиқиб, дунёнинг бой давлатлари қаторидан жой олди. (аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот ҳисобига). Сиёсий барқарорлик шароитида мамлакатнинг саноатида йиллик ўсиш суръати ўртача 8,4%ни ташкил этди. Мамлакат аҳолисининг яшаш турмуш тарзи эса ўртача етти маротабага ортиди. Сингапурдаги ҳар бир аҳолининг ўртача статистик даромади 1995 йилда 22,3 долларни ташкил этди (5-жадвал).

Ўз навбатида Гонконг ҳам узоқ йиллар давомида Буюк Британиянинг собиқ колонияси бўлиб, кейинчалик у ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ўзининг метрополияли даражасидан юқори поғонага кўтарилган эди.

5-жадвал

Осиёнинг “Янги индустриал мамлакатлари”да ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари (% ҳисобида)

Мамлакатлар	1980-1990 йиллар	1991	1992	1993	1994
Жанубий Корея	9,9	8,3	7,3	6,4	7,6
Тайвань	8,3	7,3	6,7	6,7	6,9
Гонконг	7,1	4,0	5,8	5,4	5,5
Сингапур	6,3	7,0	6,1	6,0	6,1
Малайзия	5,1	8,6	8,5	7,6	7,5

“ЯИМ”нинг иқтисодий ривожланиш модели ва унинг муваффақиятли тараққий этиш томонлари қараб чиқилганда, унинг ташқи ва ички омиллари хусусида ҳам тўхталиб

ўтилади. Кўриниб турибдики, омилларнинг бу икки грухлари, “ЯИМ”ларнинг ҳукумат раҳбарлари томонидан олиб борилаётган нозик мақсадли сиёсатлар орқали тўлдириб турилади. “ЯИМ”ларнинг ички тузилишидаги муаммоларга, ҳамда уларнинг хўжалик механизмларига асосий эътиборни қаратмасдан туриб, “ЯИМ”ташқи иқтисодий омилларининг ўзига хос томонларини очиб бера олмаймиз. Энди биз Лотин Америкасининг “ЯИМ”нинг ривожланиши хусусида тўхталиб ўтамиз.

Жаҳон тажрибаси гувоҳлик бермоқдаки, жаҳоннинг у ёки бу мамлакатлари халқаро иқтисодий ҳамкорликка фаол актив киришаётганда асосий ишни хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳамда ташқи савдонинг ўсишига хос ҳисобланадиган шарт-шароитларни яратишдан бошлайди. Шундай экан, бу мамлакатлар ўз иқтисодий ривожланишлари доирасида технологик ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларидан кенг фойдаланган ҳолда таркибий қайта қурилишларга, ишлаб чиқаришда тайёр хом-ашёлардан технологик сиғими юқори бўлган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ўта бошлайди. Жаҳон иқтисодиётида тармоқларни ривожлантириш ва қайта таъмирлаш учун экспортдан тушган даромадлардан кенг фойдаланиш, халқаро меҳнат тақсимоти кўламида анча истиқболли ва “фойдали” усул ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётида АҚШ, Германия, Япония каби бир қатор саноати ривожланган мамлакатлар худди мана шу йўллар орқали тараққий этган эди. АҚШ ўз иқтисодий фаолиятини дастлабки йилларида асосан хом-ашё, мевалар, пахта, асал, кўмир ва шунга ўхшаш бир қатор саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларни экспорт қилишдан бошлаган бўлса, ГФР 50-йилларда кўмир, қора металлургия, химиявий саноат маҳсулотларни экспорт қилишдан, Япония эса тўқимачилик, металлургия, химиявий саноат маҳсулотларни экспорт қилишдан бошлаган эди.

60-йилларда Шарқий Осиё ва Лотин Америкасидаги бир қатор мамлакатлар, яъни “ЯИМ”лар ҳам худди ана шу йўллар орқали ривожланиш босқичига қадам қўйган эди.

Ушбу давлатларнинг барчаси иқтисодий ўсишнинг ташқи омилларидан самарали фойдаландилар. Шу ўринда, саноати ривожланган мамлакатлардан хорижий сармоялар-техника ва технологияларни кенг миқёсда жалб қилинганлигини таъкидлаб ўтиш лозимдир. Хуллас, жаҳон иқтисодиётида шундай савол туғилди қайси сабабларга кўра “янги индустриал мамлакатлар”ни ривожланаётган дунёдаги бошқа мамлакатлардан ажратиб ўрганиш мумкин?

Маълумки, бир қатор сабабларга кўра, “янги индустриал мамлакатлар” нинг баъзи бирлари саноати ривожланган мамлакатнинг муҳим сиёсий ва иқтисодий манфаатлари таъсир доирасига тушиб қолганлигини кўришимиз мумкин. АҚШнинг сиёсий манфаатлари асосан Шарқий Осиё мамлакатларининг “коммунистик таъсирига” қарши турувчи Тайвань ва Жанубий Кореянинг сиёсий манфаатларини қўллаб-қувватлашга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам ушбу мамлакатларга чексиз иқтисодий ёрдам уюштирилиб ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватланди. (масалан, Тайванга 1,5 млрд. АҚШ доллари миқдорида ёрдам кўрсатилган эди). 1950-1960 йилларда АҚШнинг ёрдами, Тайванда жалб этилган жами инвестицияларнинг 34%ни ташкил этган бўлиб, унинг 74%ни инфраструктурага, 59%ни қишлоқ хўжалигига ва 13%ни эса саноатга жалб этилган эди. Хуллас буларнинг барчаси Тайван иқтисодиётининг ривожланишида ташланган ижобий қадам бўлди.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда “ЯИМ”ларни замонавий иқтисодий таркибининг шаклланишида, тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг таъсири катта бўлди. 80-йилларнинг биринчи ярмида “ЯИМ”ларни иқтисодиётидаги тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг миқдори, ривожланаётган мамлакатлардаги тўғридан-тўғри йўналтирилган сармоя қўйилмаларининг 42%га етган эди. Саноати ривожланган мамлакатлар орасида АҚШ “янги индустриал мамлакатлар” даги ишбилармонлик сармояларининг энг кўзга кўринган инвестори бўлиб ҳисобланади. Улардаги тўғридан-тўғри йўналтирилган инвестицияларнинг ўсиши, хорижий мамлакатлардаги худди шундай инвестициялар умумий миқдорининг 10%ни ташкил этади. Япония ҳозирги кунда “ЯИМ” даги тўғридан-тўғри йўналтирилган миқдори бўйича иккинчи ўринда туради.

Япония инвестициялари, “ЯИМ” нинг индустриаллашувига ва уларнинг экспорт таварларнинг рақобатбардошлигини оширишга имконият яратиб, “ЯИМ”лар саноатида қайта ишланадиган маҳсулотларнинг йирик экспортёрларидан бирига айланишида муҳим роль ўйнамоқда. Япония инвестицияларини кириб келиши биргина 1982-1985 йилларнинг ўзида Тайванда 2,1 мартага, Гонконгда эса 61%га ўсган эди.

Япония сармояларининг иштирокида, ушбу мамлакатлар юқори сифатли тайёр маҳсулотларнинг экспортёрлари бўлиб қолишига имкон берувчи йирик ишлаб чиқариш базаси ташкил этилди. 80-йилларнинг бошидан, Япония инвестициялари умумий миқдорининг ярмисидан кўпроғини ташкил этган эди. Хуллас, Япон инвесторлари иштирокида “ЯИМ”ларда замонавий станоклар, электроника жиҳозлари, денгиз кемалари ва бошқаларни ишлаб чиқариш бўйича комплекслар барпо этилган эди.

Жаҳон иқтисодиётида Осиёнинг “ЯИМ”лари учун шу нарса характерли бўлдики, улардаги тадбиркорлик сармоялари, биринчи галда қайта ишлаш саноати ва хом ашё тармоқларини ривожлантиришга йўналтирилди. Ўз навбатида, Лотин Америкасининг “ЯИМ” ларидаги ишбилармонлик сармоялари эса, кўпроқ савдо, хизмат кўрсатиш соҳалари ва қайта ишлаш саноат тармоқларига жалб этилган эди. Хуллас, жаҳон иқтисодиётида хорижий сармояларнинг кенг миқёсда тарқалиши шу нарсага олиб келдики, “ЯИМ”ларда хорижий сармоялар иштирок этмаган бирорта ҳам иқтисодий тармоқ қолмаган эди. 1998 йилда Лотин Америкаси ва Осиёнинг “ЯИМ”ларининг бозорларидаги қўйилмаларининг даромадлилик (%ҳисобида) қуйидагича характерда бўлган эди. Аргентинада 58%, Бразилияда 83,5% ни, Мексикада 40% ни, Чилида 39% ни, Индонезияда 79%ни, Жанубий Кореяда 26,1% ни, Тайванда 104% ни, Таиландда 121,3% ни, Филиппинда 165,2% ни ташкил этган эди.

Ушбу статистик манбалардан кўришиб турибдики, Осиёнинг “ЯИМ”ларидаги инвестицияларнинг даромадлилик даражаси Лотин Америкаси мамлакатлариникидан сезиларли даражада юқорироқ бўлган. Конуний шундай савол тугилади, хўш нима учун хорижий мамлакатларнинг хусусий сармояларининг барчаси Осиё минтақасидаги баъзи бир мамлакатларга нисбатан фаолроқ кириб боради?

Маълумки, 60-йилларнинг охирида жаҳон хўжалигини ривожланишидаги вазият шу қадар мураккаблашган эдики, натижада трансмиллий корпорацияларнинг ривожланиш манфаатлари ва стратегиялари Осиёдаги бир қатор давлатларнинг имкониятлари ва интилишлари билан мослашиб борган эди. Ривожланаётган мамлакатлар импортидаги турли хилдаги чеклашлар ва уларнинг унча катта бўлмаган тўлов қобилятига дуч келаётган трансмиллий корпорациялар, жойларда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мақсадида, сармояларни четга чиқариш орқали товарлар экспортини қисман янгилаш томон қадам қўя бошлади. Трансмиллий корпорацияларнинг худди ана шу йўналишлардаги фаолияти, ривожланган мамлакатларнинг тўйинган бозорларининг конъюктураси, рақобатнинг авж олиши ва ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш учун курашиш орқали амалга оширилмоқда. Трансмиллий корпорациялар, ўзлари фаолият кўрсатаётган жойларда ишлаб чиқаришни илмий асосда ривожлантиришга эътиборни қаратади. Характерли томони шундаки, жаҳон иқтисодиётида “Осиё аждархоси” деб ном олган халқаро иқтисодий конъюктураларининг бундай ўзгаришларни қабул қилишга ва улардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга тайёр эканлиги маълум бўлди. Трансмиллий корпорацияларни, айнан Осиё минтақасига жалб қилишида қуйидаги шарт – шароитлар муҳим аҳамият касб этган эди.

1. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг фойдали стратегик жойлашганлиги. Уларнинг барчаси жаҳоннинг савдо иқтисодий йўлларининг чоррахасида, яъни жаҳон хўжалиги марказлари бўлмиш – АҚШ ва Япония каби ривожланган мамлакатларга яқинроқ худудларда жойлашганлиги.

2. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг барчасида саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан муносиб ҳисобланган автократик ёки шунга яқин бўлган сиёсий муҳитлар яратилганлиги. Уларда сиёсий барқарорлик таъминланиб, сиёсий ҳамда демократик

ўзгаришлар, иқтисодий ислохотлар амалга оширилади. Хорижий инвесторларнинг хавфсизлиги учун юқори даражали кафолатлар таъминланади.

3. Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” аҳолисига хос бўлган меҳнатсеварлик интилувчанлик, тартиблилик, матонатлилик сингари ноиқтисодий омиллар ҳам катта аҳамият касб этди. Бу омилар маълум даражада Осиё ва Лотин Америкасидаги –“ЯИМ” ларнинг икки модели уртасидаги ўзига хос бўлган беллашувда хал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Хўш, ушбу моделларнинг ўзига хос томонларини нимада кўришимиз мумкин. Жаҳон иқтисодиётида биринчи модель миллий иқтисодиётнинг ташки бозор ва экспортга томон устивор йўналишлари орқали ривожланишини кўрсатиб берса, иккинчи модель эса импорт ўрнини эгаллашга қаратилганлигидир. Биринчи моделда кўрсатиб ўтилгандек, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида АКШ, иккинчи жаҳон уришудан кейин –Гарбий Европа давлатлари ва Япония, кейинчалик эса Осиёнинг “ЯИМ” лари ҳам ривожланишнинг биринчи модели йўлидан боришди. Иккинчи модель эса сезиларли даражада Лотин Америкасининг “ЯИМ” лари томонидан ўзлаштириб олинган эди.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги кунда импорт ўрнини эгаллашга қаратилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш стратегиялари бир қатор ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий тараккиётида муҳим роль ўйнамоқда. Импорт ўрнини эгаллаш стратегиялари хужалик таркибининг хилма –хиллигини таъминлаш имкониятини яратади. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда эса янги ва муҳим бўлиб ҳисобланувчи бир қатор ишлаб чиқариш тармоқлари барпо этилиши билан бир қаторда муҳим йўналишлар бўйича ўз –ўзини таъминлаш даражаси ҳам ўсиб бормоқда .

Шунингдек иқтисодиётни тубдан ислох қилишда асосий йўл бўлиб ҳисобланувчи импорт ўрнини эгаллашга мулжалланган ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантиришни асосий ўринга қўйувчи барча мамлакатларда ўз-ўзидан жиддий инкирозлар бўлиб турибди. Гап шундаки, хорижий компаниялар учун имтиёзли кредитларни йўқлиги ва протекционизм сиёсатига асосланган миллий иқтисодиётнинг фаолият кўрсатишини “қўллаб–қувватлаб турганлик” муҳити жаҳон иқтисодиётида тез мослашувчан ва самарали иқтисодий тизимнинг вужудга келишига йўл қўймади. Умуман олганда, импорт ўрнини эгаллаш сиёсати, ривожланаётган мамлакатлар фаолиятининг дунё хўжалигида туб ўзгаришлар ясашига йўл қўймади.

Бундан ташқари, импорт ўрнини эгаллаш сиёсати нафакат ташки омилларни пасайишига йўл қўймади, балки унинг ўсишини ҳам таъминлайди. Импорт ўрнини эгаллаш принципларига ўзок вақт таянилганда мамлакатларда қолоқликни бартараф этиш имконияти пайдо бўлади ҳамда кенг микёсдаги тараккиётга эришишни таъминловчи иқтисодиётдаги етакчи тармоқларни вужудга келишига халакит берувчи барча тўсиқларга барҳам берилади. Протекционизм, ички бозорларни ва бизнесни химоя қилиш чоралари сифатида қисман самарасиз ишалётганига қарамасдан, унинг монопол ҳолати ва баҳоларининг кескин усаётганлигидан фойдаланиб фойда олаётган маҳаллий корхоналарни қўллаб–қувватлайди. Хуллас, ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида импорт ўрнини эгаллаш даври, кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда, шу жумладан “янги индустриал мамлакатлар”да ҳам ўз ниҳоясига етганлигини куришимиз мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида импорт ўрнини эгаллаш стратегияси Лотин Америкасининг “ЯИМ”лари (Бразилия, Аргентина, Мексика) учун хилма–хил бўлган миллий иқтисодиётни барпо этишда ва шунингдек бир қатор товарларни ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда салмоқли ўринни эгаллаб келишида муҳим ролни ўйнамоқда. Нима бўлганда ҳам ушбу мамлакатлар саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан қолоқлик даражасини бартараф этиш учун зарур бўлган шарт –шароитни ярата олмадилар. Шунинг учун ҳам Лотин Америкасининг “ЯИМ”лари қанчалик кучайиб иқтисодий потенциалга эга бўлишларига қарамасдан, Осиёдаги “ЯИМ”ларга нисбатан иқтисодий жиҳатдан анча қолоқлигича қолмоқда. Масалан, Бразилиянинг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) Шарқий Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” нинг умумий ялпи ички маҳсулотига нисбатан биров камроқдир.

Лотин Америкасининг “ЯИМ”лари экспортининг салмоқли ўсишига эга бўлмасдан

туриб, ўз иқтисодиётини талаб даражасида тубдан ислох қилишга эриша олмадилар. Иқтисодий ўсиш суръатларининг натижаларига қараб, ички иқтисодий муаммоларни бартараф этиш учун бир қатор камчиликларга йўл қўйилди. Бир вақтнинг ўзида ташки муаммолар ҳам вужудга келди. Экспортнинг паст даражада ўсиши, тўлов баланси дефицитнинг ҳамда барча янги кредитларга бўлган талабларнинг ўсишига имконият яратди. Оқибатда ушбу мамлакатлар саноати тараккий этган мамлакатларнинг энг илғор бўлмаган техника ва технологияларини ўз иқтисодиётида жорий этиш сиёсатида мустахкамланиб қолаверди.

Қайд этиш жоизки, Лотин Америкасининг “янги индустриал мамлакат”лари 90-йилларнинг урталарига келиб 80-йиллардаги узоқ давом этган инкироздан чиқиб олди. Бразилия, Аргентина, Мексика, Чили каби давлатларда амалга оширилган либераль иқтисодий ўсиш суръатлари юксалиб, савдо балансини яхшилашда ижобий ютуқлар қўлга киритилди.

Лотин Америкасининг йирик “ЯИМ”ларидан бири Бразилияда олиб борилаётган сиёсат –бу очик иқтисодиётни яратишга қаратилганлигидир. Бунинг учун мамлакатнинг ички бозорида рақобат курашуви учун муҳит яратилаётган бўлиб, унга боғлиқ холда импорт тарифлари пасайтирилди. 1995 йилда МЕРКОСУР мамлакатлари (Бразилия, Аргентина, Парагвай ва Уругвай) уртасида божхона тусиқлари тулик олиб ташланди.

Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” ўз иқтисодиётининг экспортга мўлжалланган анча самарали ва тез мослашувчан моделини жорий этди. Бу модель, маълум давр мобайнида бир вақтнинг ўзида импорт ўрнини эгаллаш сиёсатини ҳам ўз ичига олган эди. Экспорт сиёсати ўрнини эгаллашга мўлжалланган индустриаллашувнинг тугалланган даврини қайта содир этишни талаб этмайди. Маълумки, жаҳон иқтисодиётида импорт ўрнини эгаллаш ва экспортга мўлжалланган иқтисодий сиёсат бир–бири билан тенгма –тенг холда ҳаракат қилиб, баъзи даврларда эса улар бир –биридан устунликка ҳам эга бўлиши мумкин. Экспортни кенгайтириш даврига етмасига ўтиш олдидан, импорт ўрнини эгаллаш учун жаҳон мамлакатлари ишлаб чиқаришининг замонавий тизимларини вужудга келтириш, халқ хўжалигини анъанавий секторини қайта куриш каби масаларга ҳам эътиборни қаратишмоқда.

Осиёнинг кўпчилик мамлакатларида, жумладан XX асрнинг 50 ва 60 йилларида Жанубий Корея ва Тайванда, 60-йилларда Малайзияда; 60 ва 70 йилларнинг бошларида Таиландда, 50 ва 60 йилларнинг охирида Филиппинда импорт ўрнини эгаллаш сиёсати устувор йўналишга эга бўлган эди. Гонконг ва маълум даражада Сингапур, ўзларининг тарихий ривожланиш шарт –шароитлари, жугрофий жойлашуви ва ички талабнинг секланганлиги таъсирида ишлаб чиқаришни кўпроқ экспортга қаратдилар. Маҳаллий ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи чора –тадиблар, қайта ишлаш саноатидаги фойда меъёрини ошириш, истеъмол маҳсулотларни ва шунингдек узоқ муддатли фойдаланишга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг аста –секинлик билан импорт ўрнини эгаллашига сабаб бўлган эди.

60-80 - йилларда Жанубий Корея жаҳон бозорига узоқ муддатли фойдаланишга мўлжалланган маҳсулотларнинг 2,9%ни, 3,4%ни, 9,6%ни, 9,3%ни, 11,1%ни ва 9,6%ни етказиб берган бўлиб, унинг жаҳон кemasозлик саноати экспортидаги улуши 13,1% га тугри келган эди.

Осиёнинг “янги индустриал давлатлари” саноат маҳсулотлари экспортининг юқори динамикасига асосланган холда, анъанавий айрим товарлар экспорти бўйича ташки савдо айланмасида ҳал қилувчи ўринни эгаллаган эди. Масалан, Жанубий Корея ва Тайван экспортида хом-ашё ва озиқ-овқатнинг улуши мос равишда 7,1% ва 7%ни ташкил этган эди. Хуллас, 90-йилларда Жанубий Кореяда товарлар экспортида киймати бўйича иккинчи ўринни пойафзал маҳсулотлари эгаллаган бўлса, Тайванда эса уйинчоклар ва спорт товарлари эгаллаган эди. Жанубий Корея экспортида тўртинчи ўринда синтетик маҳсулотлардан тайёрланган текстил товарлари турган бўлса, Тайванда эса еттинчи ўринда пойафзал маҳсулотлари турган эди.

Осиёнинг “Янги индустриал давлатлари”да айникса, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўйича экспортида Хиндистон ва шунингдек Лотин Америкасининг “ЯИД”ларининг кучсизлиги сезиларлидир. Агар Лотин Америкасининг “ЯИД”ларини товарлар экспортини ривожланган давлатлар умумий экспортидаги улуши 1998 йилда 1980 йилга нисбатан унчалик камаймаган (0,5%) бўлсада, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўйича улуши қарийб 1,8 баробар камайганлигини кўришимиз мумкин.. Айнан ана шу машинатехник маҳсулотлар экспорти ривожланаётган давлатларнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги ҳолатларини яхшиланишининг энг муҳим омилдир.

90-йилларда Осиёнинг “Янги индустриал давлатлари”ни олиб бораётган фаол ташқи савдо сиёсати АҚШнинг Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари билан бўлган йиллик ўзаро савдо ҳажми (128,4 млрд. долл.) Ғарбий Европа билан бўлган савдо айланмасидан (117,1 млрд. долл.) юқори бўлган эди. Бунда Осиёнинг “ЯИД”лари (Японияни қўшиб ҳисоблаганда) АҚШ бозорида автомобиллар ва электронтехниканинг 30%ни, текстил ва тикувчилик маҳсулотларининг 50%ни эгаллаган эди.

80-90 йилларда Ривожланган мамлакатларнинг энг йирик капитал импортёри бўлган “Янги индустриал давлатлар”ўз географиясини анча кенгайтирган эди. Ҳозирги кунда илғор саноати ривожланган давлатларини капитали учун Осиё-Тинч океани минтақасидаги ривожланаётган давлатларнинг янги бозорларидир. Масалан, Жанубий Корея фирмалари АҚШда аниқ мақсадга йўналтирилган экспорт экспансиясини ўтказмоқда. Америка иқтисодиётига капитал қўйишиб, Жанубий Кореяликлар ўз иқтисодиёти учун энг янги технологияларни кириб келишига йўл очмоқдалар. Шунингдек Жанубий Корея фирмалари Осиёнинг “аждарҳо” деб ном олган бошқа давлатларига ҳам капитал олиб чиқишни қўпайтирмоқда. Масалан, Тайваннинг Хитойга бўлган кизикиши жуда каттадир. 90-йилларнинг урталарида Тайваннинг ХХРдаги инвестициялари 9 млрд. долл.дан ошиб кетган эди. Ўз навбатида Гонгконглик ишбилармонлар ХХРда руйхатга олинган кушма корхоналарнинг ярмидан кўпроғини ташкил қилишган.

XX асрнинг 50-йилларида жаҳон хўжалида байналминалаллашув жараёнларининг тезлашиши ривожланаётган давлатларни, биринчи навбатда “янги индустриал давлатлар”ни ҳам камраб олган эди. Жаҳон иқтисодиётида ишлаб чиқаришни, меҳнат ва капитал бозорларини ва товар айирбошлаш жараёнларининг байналминаллашувига молия бозорларининг байналминаллашуви ҳам қушилди. “ЯИД”ларнинг кредит имкониятини ўсиши, миллий молиявий бозорларининг ривожланиши билан ва шунингдек молиявий салоҳиятининг ошиши билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Кўпгина “янги индустриал давлатлар” ҳозирги кунда миллий молиявий бозорларни ташкил топишининг биринчи босқичидан ўтишиб уларнинг фаолиятини либераллаштиришнинг иккинчи босқичига киришдилар. Бу билан эса уларнинг халқаро молия муносабатлари тизимига фаол интеграциялашувига асос яратилди. Капитал ҳаракатининг байналминаллашиш жараёнлари хатто ривожланган давлатлар орасида ҳам яқунланишдан узоқдир. Шунинг учун ҳам бу ҳақда ривожланаётган давлатлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Шунга қарамасдан, баъзи бир “янги индустриал давлатлар” (Сингапур ва Гонконг) бу йўлда ўзларининг сезиларли қадамларини қўйдилар. Бунга, 70-йилларда жаҳон иқтисодиётида янги халқаро молиявий марказларнинг ҳосил бўлиши ва тез ўсишини киритиш мумкин. ХХI аср бошларида Тайвань Осиё-Тинч океани минтақасидаги йирик валюта-молиявий марказига айланишини ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Осиёнинг “ЯИД”лари халқаро молия марказлари кредит-молия операцияларини ўтказиш миқёси бўйича Лондон, Париж, Цюрих каби йирик молия марказлари қаторига чиқиб, уларни ссуда капитали бозоридан аста-секин сиқиб чиқармоқда.

Осиёнинг “ЯИД”ларини иқтисодий эволюциясининг характерли томонларидан бири уларнинг бир-бирига бўлган кизикишини тобора ортиб бораётганлигидир. Саноати ривожланган Ғарбий Европа давлатларига капитал йўналтиришнинг устувор тенденцияси, минтақа ва бир-бирига яқин бўлган субминтақаларда савдо-иқтисодий ҳамкорларни олиб боришлиги билан тулдирилмоқда. Аммо бу Осиёнинг “ЯИД”ларини рақобатбардошлилигини оширишга эътибор бермаяпти дегани эмас. Хуллас, 90-йилларнинг

урталарида товарларнинг рақобатбардошлиги бўйича жаҳондаги биринчи бешликда Сингапур, Гонконг, Тайвань каби давлатлар турган эди.

Бу давлатларда қабул қилинган иқтисодий стратегиянинг асосий йўналиши- илмталаб махсулотлар ишлаб чиқаришдир. Меҳнатталаб ва паст рентабелли ишлаб чиқаришлар “ЯИД”ларнинг “иккинчи оқими”да турган Хитой ва Вьетнамга “топширмақда”. Натижада бу ишлаб чиқаришларни бир пайтлар содир этган саноати ривожланган давлатлардан биринчи авлод “янги индустриал давлатлар”га кучиш жараёни амалда қайтарилмоқда. Шундай қилиб “ЯИД”ларни ривожланишидаги қўлга киритилган ютуқлари, жаҳон хўжалигига интеграцияси, иқтисодий ўсишининг истикболлари, аҳоли турмуш тарзини ўсиши ушбу давлатларнинг иқтисодиётида ташқи иқтисодий экспансияларнинг роли юқори даражада дейишга имкон беради. ХХІ асрда ушбу давлатлар жаҳон иқтисодий хукмронлигида юқорирок ўринни эгаллаб, янги ва муҳим натижаларни намойиш қилмоқда. Жаҳон Банкининг башоратига қараганда, яқин 10 йиллар мобайнида ўсишнинг уртача суръатлари Жанубий Осиёда - 5,5%ни, Шарқий Осиёда - 7,7%ни, Лотин Америкасида - 3,5%ни ташкил қилар экан. 1996-2004 йилларда Шарқий Осиёда аҳоли жон бошига тугри келадиган даромаднинг йиллик ўсиши 6,6%ни ташкил этиб, ўрта ҳисобда аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик даромад 1,9% га ўсган эди.

Таянч иборалар: юқори даражада ривожланаётган, ўртача даражада ривожланаётган, паст ривожланган мамлакатлар, “ЯИД”, ЯИМ ўсиш суръатлари, ташқи савдо айланмасининг ўсиши, экспортга йўналтирилган ва импортни қоплаш сиёсатлари.

Бобнинг қисқача хулосаси:

ХХ асрнинг 50-йилларидан сўнг жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларни ривожланишининг аҳамиятли томонларидан бири, мустамлака ва қарам мамлакатларнинг (Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари) роли ва аҳамиятини иқтисодий жиҳатдан кучайиб бораётганлигидир. Ушбу мамлакатлар ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида ривожланаётган мамлакатлар ёки озод этилган мамлакатлар, “Учинчи дунё мамлакатлари”, “жануб мамлакатлари”, “периферия мамлакатлари” сифатида тилга олинади. Ривожланаётган мамлакатларнинг барчасига ҳос бўлган умумий хусусиятлар – иқтисодиётнинг кўп укладли характерга эгаллиги, ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг паст даражадалиги, саноат, қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий инфраструктуранинг қоқоқлиги, иқтисодий ривожланиши жаҳон хўжалиги тизимига (айниқса – етакчи мамлакатларга) қарамлиги, капитализмни периферик характер касб этиши ва бошқалар.

Жаҳон иқтисодиёти ва ХИМда “янги индустриал мамлакатлар” (“ЯИД”) ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида иқтисодий ривожланиш параметрларининг барча тизимлари бўйича ажралиб туради. Яъни, уларнинг ривожланиши “янги индустриал” ривожланиш модели сифатида мавжудлигидир.

Трансмиллий компаниялар ривожланаётган мамлакатларда юксак иқтисодий ўзгаришларни вужудга келтираётганлиги билан бир қаторда, ушбу мамлакатларнинг техник тараққиётининг ички ривожланиш омилларининг ривожланишига ҳам жуда катта имкониятлар очиб бермоқда.

Назорат учун саволлар:

1. Ривожланаётган мамлакатлар гуруҳига кирувчи давлатларни тавсифлаб беринг.
2. Жаҳон иқтисодиётида ривожланаётган мамлакатлар неча гуруҳга бўлиб ўрганилади?
3. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига ҳос бўлган умумий хусусиятларни характерлаб беринг.
4. Ривожланаётган давлатлар учун хорижий инвестицияларни жалб этиш қандай аҳамият касб этади.

5. Ривожланаётган ва саноати ривожланган давлатлар ўртасидаги фарқларни ошиб бориш сабабларини очиб беринг.
6. Ривожланаётган давлатларнинг халқаро қарздорлик муаммоси ҳақида гапириб беринг.
7. “ЯИД”лар қаторига киритишда қандай кўрсаткичлар эътиборга олинади?
8. “ЯИД”ларнинг иқтисодий ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатмоқда?
9. “ЯИД”ларда қандай ривожланиш моделлар мавжуд?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон, 1996.
- Каримов И.А. “Ўзбекистон 21 асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон, 1999.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник. Юристъ. 2003.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси (Илмий-оммабоп рисола). ЎзРДСҚ. Тошкент солиқ коллежи, 2003.
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отнош. Учебник. 2004.
- Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
- Спиридонов И.А. Мировая экономика. Уч. пос. Инфра-М. 2004.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси иқтисодиёти (Илмий-оммабоп рисола). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ғ. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). Т., ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ғ., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005

9-боб. Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлар

§ 9.1. Халқаро валюта тизимининг моҳияти ва таркиби

XX асрнинг 50-60-йилларида халқаро иқтисодий, молиявий ва валюта муносабатларини ривожланишида янги давр бошланди. Очиқ иқтисодиётнинг умумий тенденцияси савдо айирбошлашувининг тезлашишига, халқаро молиялаштиришнинг ривожланишига, янги валюта бозорларини ҳосил бўлишига, турли мамлакатлар орасида валюта-молия муносабатларининг кенгайишига имкон берди.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта муносабатлари пулнинг жаҳон пули функцияси билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатларни намоён қилади. Пул жаҳон пули сифатида ташқи савдо ва хизматлар, капитал миграцияси, фойданинг инвестицияларга кўчиши, заём ва субсидиялар бериш, илмий-техник алмашув, туризм, давлат ва хусусий пул кўчиришларига хизмат қила бошлади.

Валюта муносабатлари одатда миллий ва халқаро даражаларда амалга оширилади. Миллий даражада улар миллий валюта тизимлари (МВТ) соҳасини қамраб олади. Миллий валюта тизими - бу валюта қонунчилиги билан белгиланадиган давлат валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шаклидир. МВТнинг ўзига хос томони у ёки бу давлат иқтисодиётининг, шунингдек ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасини ва ўзига хослиги билан аниқланади. Жаҳон иқтисодиётида миллий валюта тизими қўйидаги ҳолатлари билан характерланади:

- миллий валюта бирлиги билан;
- расмий олтин ва валюта захираларининг таркиби билан;

- миллий валюта паритети ва валюта курси шаклланишининг механизми билан;
- валюта қайтиши шароитлари билан;
- валюта чекланишларининг мавжудлиги ёки йўқлиги билан;
- давлатларнинг ташқи иқтисодий ҳисоб-китобларини амалга ошириш тартиби ва бошқалар.

Жаҳон иқтисодиётида миллий валюта тизимларини боғловчи звено бўлиб валюта курси ва валюта паритети хизмат қилади. Валюта курси алоҳида мамлакатларнинг валюталарига бўлган нисбати ёки маълум бир давлат валютасининг бошқа бир давлатлар валютасида ҳисобланган “нархи”ни намоён қилади. Валюта паритети - валюталарнинг улардаги олтинга мос келувчи нисбатидир. Валюта курси амалда ҳеч қачон паритет билан мос келмайди.

Халқаро валюта тизими (ХВТ) жаҳон хўжалиги доирасида валюта муносабатларини ташкил қилишнинг шаклидир. У жаҳон капиталистик хўжалиги эволюцияси натижасида пайдо бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан давлатлараро келишувлар билан расмийлаштирилган. Халқаро валюта тизимининг асосий элементлари қуйидагилардан иборатдир:

- валюта бирликларининг миллий ва коллектив заҳиралари;
- халқаро ликвидли активларнинг таркиби ва структураси;
- валюта паритетлари ва курслари механизми;
- валюталарнинг ўзаро алмашув шартлари;
- халқаро ҳисоб-китоб шакллари;
- халқаро валюта бозори ва жаҳон олтин бозори режими;
- валюта-молия ташкилотларини (ХВФ, ХТТБ ва бошқалар) тартибга солувчи давлатлараро валюта-кредит ташкилотларининг мақоми.

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта тизимининг асосий вазифаси - муҳим иқтисодий ўсишни таъминлашдан, инфляцияни камайтиришдан, ташқи иқтисодий алмашув ва тўлов оборотининг тенглигини қўллаб-қуватлаш учун халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта бозори соҳасини тартибга солишдан иборатдир.

§ 9.2. Халқаро валюта тизимининг ривожланиш босқичлари

Жаҳон иқтисодиётида халқаро валюта тизими динамик ривожланиб борувчи тизимдир. У эволюцион ривожланиш босқичларда доимо ўзгаради ва ривожланиди. Ўзининг эволюцион ривожланишида Халқаро валюта тизими тўртта халқаро валюта тизимларини ўзида намоён қилувчи тўрт босқични босиб ўтган.

Халқаро валюта тизимида олтин стандарт деб аталувчи биринчи тизим стихияли равишда XIX аср охирида вужудга келди. Унда қатор давлатларнинг валюталари ўз давлатларининг ички бозорида эркин равишда олтинга тенглаштирилган. Олтин стандарт тизими қуйидагилар билан ажралиб турган:

- валюта бирлиги маълум миқдорда олтин қийматига эгаллиги билан;
- валютанинг олтинга конвертацияланиши алоҳида бир давлатнинг ичида ҳам ташқарисида ҳам таъминланганлиги билан;
- олтин қўймалар эркин равишда тангаларга алмаштирилиши мумкин, олтин эркин экспорт ва импорт қилинади, халқаро олтин бозорларида сотилиши билан;
- миллий олтин заҳираси ва ички пул таклифи ўртасида кучли нисбатнинг сақланиши билан.

Олтин стандартга асосланган халқаро ҳисоб-китоблар механизми қайд қилинган курсни ўрнатади. Олтин танга, олтин ёмби, олтин девиз стандартлари олтин стандартнинг турларидир. Олтин стандартнинг бир туридан иккинчисига эволюцион ўтиши халқаро капиталистик тизимининг ривожланиши мобайнида рўй берган эди.

Капиталистик хўжалик фаолиятининг аста-секин мураккаблашуви, жаҳон хўжалиги алоқаларининг кенгайиши ва чуқурлашиши, даврий рўй бериб турган иқтисодий инқирозлар иқтисодиётни тартибга солишни, давлатнинг иқтисодий жараёнларни бошқаришга

аралашувини кучайтиришни объектив заруриятга айлантирди. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг кучайиб бориши билан эркин рақобатчилик капитализм ривожланишининг аломатларига жавоб берувчи олтин стандарти механизми билан аниқланадиган валюта курслари тизимлари ҳам ўзгара бошлади.

Иккинчи тизим - олтин-девиз стандарти Генуя конференцияси (1922 й.) қарорлари натижасида вужудга келди. Кейинчалик у кўпчилик капиталистик давлатлар томонидан тан олинди. Бунда банкноталар олтин эмас, балки кейинчалик олтинга алмаштирилиши мумкин бўлган бошқа давлатлар девизига (банкнота, вексель, чеклар) алмаштирилган. Девиз валюта сифатида доллар ва фунт стерлинг танланди. Олтин-девиз стандарти амалда тартибга солувчи валюта курслари стандарти тизимини олтин валюта стандарти тизимига ўтиш босқичи бўлди. Олтин-валюта стандарти тизими 30-йилларда ташкил топди ва 50-йиллар охирида тўлиқ шаклланди. Бу тизим шароитида коғоз пуллар олтинга алмаштирилмайдиган бўлди. 1944 йилда бўлиб ўтган Бреттон-Вудс (АҚШ) халқаро конференциясида бу тизим ҳуқуқий мақомни олди. Бреттон-Вудс валюта тизимининг ўзига хос томонлари куйидагилардан иборатдир:

- олтин давлатлар орасида якуний пул ҳисоб-китоблари функциясини сақлаб қолди;
- олтин билан бир қатор турли давлатлар валюталари қиймати ўлчови, шунингдек тўловнинг халқаро кредит воситаси сифатида тан олинган АҚШ доллари резерв валюта бўлди;

- доллар бошқа давлатларнинг марказий банклари ва ҳукумат идоралари томонидан АҚШ хазинасида 1 троя унцияга (31,1г.), яъни 35 долларга тенг бўлган курс (1944 и) бўйича олтинга алмаштирилган. Бундан ташқари ҳукумат органлари ва хусусий шахслар олтинни хусусий бозорда сотиб олишлари ҳам мумкин бўлган. Олтиннинг валюта қиймати расмий қиймат асосида шаклланиб борди ва у 1968 йилгача сезиларли ўзгармади;

- валюталарни бир-бирига тенглаштириш. Уларнинг ўзаро алмашуви олтин ва долларда белгиланган расмий валюта паритетлар асосида амалга оширилган;

- ҳар бир давлат ўз валютасининг бошқа валютага нисбатан курсини барқарор сақлаши керак бўлган. Валюталарнинг бозордаги курслари қайд қилинган олтин ёки доллар паритетидан у ёки бу томонга 1% дан ортиқ ўзгармаслиги керак эди. Паритетларнинг ўзгариши тўловлар балансининг доимий бузилиши содир бўлганда амалга оширилиши мумкин бўлган;

- валюта муносабатларини давлатлараро тартибга солиш асосан Бреттон-Вудс конференциясида ташкил қилинган Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) орқали амалга оширилди. У аъзо давлатлар томонидан расмий валюта паритетлари, курслари ва ўзаро эркин валюта алмаштиришга амал қилишлари таъминланган.

Бреттон-Вудс келишуви халқаро валюта тизимининг ривожланишини энг муҳим босқичи ҳисобланади. Биринчи марта халқаро валюта тизими ҳукуматлараро келишувларга асослана бошлади. Олтин-доллар стандарти тизимини мустаҳкамлаган Бреттон-Вудс тизими халқаро савдо оборотининг кенгайишда, саноати ривожланган давлатлар ишлаб чиқаришининг ўсишида ҳам муҳим рол ўйнади.

60-йилларнинг охирига келиб Бреттон-Вудс тизими жаҳон хўжалигининг кучаяётган байналминаллашуви билан, трансмиллий корпорацияларининг валюта соҳасидаги фаол чайқовчилик фаолияти билан қарама-қарши чиқа бошлади. Олтин-доллар стандарти режими амалда аста-секин доллар стандарти тизимига айлана бошлади. Шу билан бирга 60-йиллар охирида долларнинг жаҳондаги макеи Ғарбий Европа давлатлари ва Япониянинг иқтисодий қуввати ва таъсир доирасини ошиши натижасида сезиларли ёмонлашди. АҚШдан ташқаридаги доллар захиралари жаҳон иқтисодиётида жуда катта суммада бўлиб, йирик евродоллар бозорини ташкил қилган эди. АҚШ тўлов балансининг камомати (дефицити) мумкин бўлган нормалардан ортиб борди. Бреттон-Вудс тизимининг долларни олтинга айланттириш ҳақидаги талаби АҚШ учун оғирлик қилиб қолди, чунки ўз захиралари ҳисобидан олтиннинг паст нархини сақлаб туриши керак эди. 70-йиллар бошида Бреттон-Вудс тизими амалда ўз фаолиятини тўхтатди. АҚШ долларни олтинга расмий нархларда

алмаштиришдан бош тортди. Натижада жаҳон бозорларида олтиннинг баҳоси кескин кўтарилиб кетди.

1976 йилда Кингстонда (Ямайка) бўлиб ўтган ХВФнинг навбатдаги мажлисида дунёда халқаро валюта тизимининг асослари аниқланди. Ямайка келишувидан келиб чиққан ҳолда халқаро валюта механизмини ташкил этувчилар деб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Олтиннинг қиймат ўлчови ва валюта курсларини ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси сифатидаги вазифаси бекор қилинди. Олтин эркин нархли оддий товарга айланади. Шу билан бир қаторда у алоҳида ликвидли товар бўлиб ҳам қолди. Яъни, зарур бўлганда олтин сотилиши мумкин, олинган валюта эса тўлов учун ишлатилиши мумкин бўлиб қолди.

2. Асосий заҳира валюта қилиш ва бошқа резерв валюталарнинг ролини камайтириш мақсадида СДР (Special drawing rights - SDR) - “махсус ўрнини олиш ҳуқуқи” стандарти киритилди.

3. Давлатларга валюта курсининг хоҳлаган режимини танлаб олиш ҳуқуқи берилди. Давлатлар ўртасидаги ўзаро валюта муносабатлари уларни миллий пул бирликларининг сузувчи курсига асосланадиган бўлди.

Халқаро молиявий қонунларда курсларнинг ўзгариши икки асосий омил билан белгиланади:

- а) давлатларнинг ички бозорларида валюталарнинг реал қийматлари нисбати билан;
- б) халқаро бозорларда миллий валюталарга бўлган талаб ва таклифлар нисбати билан.

§ 9.3. Халқаро резерв валюта бирликлари

90-йилларнинг бошига келиб сузувчи курслар факторини амалга оширилиши муносабати билан қуйидаги элементлар асосида етарли даражада мураккаб бўлган халқаро валюта тизимини ташкил қилиш схемаси вужудга келди:

1. Асосий устун бирликлар танланади. Бу билан улар миллий валюталар муносабатларини, аниқроғи ўз валюта курсларини сақлаб қолдилар;

2. Валюта курсларининг ўзгариш даражаси бир хил бўлмасдан, диапазони кенг эди. Бунда маълум диапазон доирасида фақат айрим валюталарга нисбатан валюта курси сақланади, бошқа валюталарга нисбатан курс эркин ўзгариб туради.

Амалда давлатлар эълон қилган валюта режимлари хилма-хилдир. 1988 йилда жаҳоннинг 58 давлати ўз валюталарининг асосий ҳамкорларидан бирининг валютасига нисбатан курсини ўрнатишга қарор қилдилар. Булар АҚШ доллари (39 та давлат), француз франки (франк зонасининг 14та давлати) ёки бошқа валюталарда (5 та давлат). Айрим давлатлар ўз валюталарини СДРга (17 та давлат) ёки бошқа валюталар саватчасига (29 та давлат) боғладилар. Бундан ташқари, 4 та давлат ягона валютага нисбатан чекланган мослашувчанлик режимини маъқуллайдилар. Ўз навбатида ЕИ нинг 8 давлати ўзлари учун валюта ҳамкорлиги механизмини таъсис этишиб, ўз валюта курсларини барқарорлаштирдилар. Жаҳоннинг 19та давлатлари шу жумладан, АҚШ, Канада, Буюк Британия ва Япония мустақил сузиш режимини танладилар.

Ямайка келишуви жамоа валюта бирлиги сифатида “махсус ўрнини олиш ҳукуқи” (СДР) ни тан олди. СДР 1969 йилда оддий кредит воситаси сифатида яратилган эди. Бироқ кейинчалик СДРни “халқаро валюта тизимининг заҳира активи” га айлантириш вазифаси қўйилди. Олдинига СДР бирлиги долларнинг олтин қийматига (1970 й.) мос равишда олтинга тенглаштирилади. 1974 йилнинг июлида валюталарнинг сузувчи курсга ўтиши билан СДРнинг олтин қиймати бекор қилинди. Бу валюта бирлигининг курси валюта саватчаси - ташқи савдоси жаҳон савдосининг 1% дан кам бўлмаган 16 давлат валюталарининг ўртача курси асосида аниқланарди. 1981 йилдан бошлаб СДР 5та давлат валютаси (АҚШ доллари, ГФР маркаси, япон иенаси, француз франки ва Англия фунт стерлинг) тўпламидан келиб чиққан ҳолда аниқланадиган бўлди.

Валюта корзинаси - бу бир валюта ўртача ҳисобланган курсининг бошқа валюталарнинг маълум тўпламига нисбатан солиштириш усулидир. Валюта курсини ҳисоблаш унинг таркиби, валюта компонентларининг ўлчови, валюталарнинг долларга нисбатан бозор курсига боғлиқ.

СДР фоизлар келтиради. Мамлакат агарда СДРдаги авуарлар ассоциацияларидан кўп бўлса фоизлар олади ва аксинча СДРдаги авуарлари асоциацияларидан кам бўлса фоиз тўлайди. СДР бирлиги бирликдир. У ХВФнинг махсус счетларида ХВФга аъзо давлатларга ажратилган квоталар асосида келтирилади. Бу квоталардан конвенцирланадиган валюта сотиб олиш ёки тўлов баланси дефицитини тўлаш учун фойдаланилади. Аммо уларнинг капиталистик дунё умумий валюта заҳираларидаги улуши -6%га яқин бўлиб унча катта эмас (6-жадвал).

6-жадвал

СДР бирлиги қиймати (1994 йил 15 августдаги ҳолати)

Валюта	Валюта қиймати (валюта бирлиги)*	15 августдаги алмаштириш курси**	Доллар эквиваленти:***
Немис маркаси ДМ	0,4530	1,55150	0,291787
Француз франки	0,8000	5,32800	0,150150
Япон иенаси	31,8000	100,370000	0,316828
Буюк Британия Фунт стерлинги	0.0812	1,54400	0,125373
АҚШ доллари	0,5720	1,00000	0,572000
ЖАМИ			1,456138

Изоҳ: 1 СДР=1,45 614 АҚШ долл. АҚШ долл.= 0,686748 СДР***

СДР саватчасининг валюта компонентлари.

** Валюта бирликларида АҚШ доллари учун алмашув курси, бир фунт учун АҚШ долларида ҳисобланган фунт стерлинги курсидан ташқари.

*** валюта компоненти аҳамиятининг алмашув курси аҳамияти нисбатининг натижаси сифатида ҳисобланган АҚШ долларидаги эквивалент.

**** АҚШ долларининг СДРдаги расмий қиймати-доллар эквиваленти суммасига тескари катталиқ яъни вергулдан сунг олтинчи белгигача 1/1,456138.

Кўпгина иқтисодчилар СДРни камроқ заҳира валюта сифатида, кўпроқ кредит сифатида кўриш мумкин деб ҳисоблайдилар. Хуллас, СДР ҳам заҳира валюта ҳам кредитдир. Уни яратувчилардан бири айтганидек СДР “айримлар қора йўлли оқ айримлар оқ йўлли қора жонивор сифатида кўрадиган” - зебрага ўхшайди.

Валюта саватчаси қиймати асосида белгиланадиган яна бир жамоа заҳира валюта бирлиги ЭКЮдир. ЭКЮ (Europe an curren cy unit) ЕИга кирувчи Европанинг илғор 12 давлати валюталарига асосланган эди. Улар бир валютанинг саватчадаги оғирлиги аъзо-давлатларнинг ЕИ ЯММси ва Иттифоқ ичидаги экспортдаги улушига мувофиқ белгиланади. 1 ЭКЮ тахминан 1,3 АҚШ долларига тенглаштирилган эди. СДРдан фарқли уларок ЭКЮнинг расмий эмиссияси қисман нақд олтин ва долларга айлантирилган. ЭКЮ эмиссиясининг ҳажми СДРдан кўп.

Худди СДР каби ЭКЮ ҳам нақдсиз шаклда - улар бўйича нақдсиз кўчиришда марказий банклар (ёки тижорат банклари) счётларида ёзув сифатида намоён бўлади.

Европа валюта тизимида (ЕВТ) ЕИ ҳар бир аъзоси валютасининг ЭКЮда ҳисобланган асосий курси белгиланган. Мана шу асосий курс негизида валюталарнинг ўзаро курси ҳисобланади. Бу курсдан курслар амалда 2,25% дан ортиқ фарқ қилиши мумкин эмас. ЕВТга қўшилган испан песети учун имтиёзли режим ва Италия лираси учун 1993 йил августидан 15% гача ўзгаришлар чегараси ўрнатилган.

ЭКЮ яратишдан мақсад - айрим ЕИга аъзо давлатларни валюта курсларининг барқарорлигига эришиш эди. ЭКЮни яратишнинг ундаги муҳим томонларидан бири АҚШ долларининг олтинни ўрнини босиш учун етарли даражада ишончли эмаслигидир.

Бундан ташқари ЭКЮни яратиш Европа валюта тизимини доллар ўзгариши ва АҚШнинг иқтисодий тотал диктатига боғлиқликдан озод қилиниши ҳам кўзда тутилди. ЭКЮ қўшма фондлар ва халқаро валюта-кредит молия ташкилотларида валюта бирлиги сифатида, ягона қишлоқ хўжалиги нархлари, ЕИ аъзолари марказий банкларининг валюта интервенциясини ўтказишда ҳисоб-китоблари валютаси сифатида намоён бўлади. 500дан ортиқ йирик халқаро ташкилотлар ЭКЮдан кредит беришда фойдаланадилар.

§ 9.4. Европа валюта тизими

Европа иқтисодий ҳамжамиятининг тузилиши ягона Европа валютасини яратишни кўзда тутмаган эди. Аммо 70-йилларнинг ўрталарига келиб ягона валюта иттифоқини тузиш йўлларини қидириш фаоллашди. Европа ҳамжамияти лидерлари нафақат АҚШ долларига муқобил валюта бирлигини яратиш, балки валюта интервенциясини амалга ошириш, валюта ўзгаришларини давлат томонидан назорат қилишни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

Мураккаб музоқаралар натижасида ЕИ доирасида 1979 йилнинг мартада Европа валюта тизими (ЕВТ) ташкил топди. ЕВТ - умумий иқтисодий муносабатларни намоён қилувчи, иқтисодий интеграция доирасида миллий валюталарнинг ишлаши билан боғлиқ бўлган халқаро (минтақавий) валюта тизимидир. ЕВТ - жаҳон валюта тизимининг энг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Европа валюта тизимини яратилиш тарихининг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат. 1972 йилда ЕИХнинг, Вазирлар Кенгаши ҳамжамиятга кирувчи давлатлар валюталарининг бир-бирига нисбатан ўзгариши амплитудасини чеклаш ҳақида қарор қабул

қилди. Ушбу мақсадга эришиш учун Марказий банклар валюта бозоридаги интервенцияларини мувофиқлаштиришлари лозим эди. Шундай қилиб “Европа валюта илони” туғилди. ЕИХ, давлатлари валюталарининг бир-бирига нисбатан курсининг ўзгариши турли йилларда $\pm 4,5\%$ гача рухсат берилди. График тасвирда “илон” ЕИХга аъзо бта давлат (ГФР, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия, Люксембург) валюталарининг ўзаро курсининг ўзгаришларини энг кам миқдорини билдирган. Агар мамлакат валютасининг курси мумкин бўлганидан пастга тушиб кетса, Марказий банк миллий валютани чет эл валютасида сотиб олиши лозим бўлган.

“Валюта илони” аъзо-давлатларнинг у ёки бу таркиби билан 1979 йилда В.Жискар д, Эстен ва Г. Шмидт таклифи билан Европа валюта тизими киритилгунича амалда бўлди. ЕВТ ўзида уч муҳим элементни (ЭКЮ - ЕВТ асосига, валюта курслари ва интервенциялари механизми, Ҳамжамият давлатлари валюталари нисбатида ҳар икки томонга $\pm 2,25\%$ дан ортиқ ўзгариши мумкин эмаслигини) қамраб олади. Европа валюта тизимида валюта интервенцияси билан боғлиқ вақтинчалик тўлов баланси дефицити ва ҳисоб-китобларни қоплаш учун Марказий банкларга кредит бериш йўли билан давлатлараро минтақавий валютани тартибга солиш амалга оширилаган. Европа валюта тизими олдида куйидаги мақсадлар қўйилган:

- ЕИ ичида юқори валюта барқарорлигини ўрнатиш;
- барқарорлик шароитида ўсиш стратегиясининг асосий элементи бўлиш;
- иқтисодий ривожланиш жараёнларининг ўзаро боғлиқлигини кучайтириш ва

Европа жараёнига янги туртки бериш;

- халқаро иқтисодий ва валюта муносабатларига барқарорлаштирувчи таъсир кўрсатиш.

Европа валюта тизими ҳаракат механизми ЭКЮ ташкил қилиш ва барқарор, аммо тартибга солинувчи ЕИ давлатлари орасида валюта курслари орқали қийматни ўзаро ўлчаш негизини ўрнатишни кўзда тутди. ЕВТ валюта резервларини умумий фойдаланишга берилишини қафолатлайди. Яратилган тизим ЕИ ичида кредит механизмларининг бутун бир арсеналини ҳаракатга келтиради. Европа валюта тизимининг фаолият жараёни ва ривожланиш “Делар режаси” билан чамбарчас боғлиқ. 1989 йилда ЕИнинг атоқли арбоби (ЕИК раиси) Ж.Делар Европа валюта бирлашувининг уч босқичли режасини тасвирлаган ҳисоботни тақдим қилди. Бу план куйидагиларни ўз ичига олади: 1) алоҳида ЕИ давлатларининг мувофиқлаштирилган иқтисодий ва валюта сиёсатини амалга ошириш; 2) ЕИ Марказий банкини ташкил қилиш; 3) Миллий валюталарни ЕИ нинг ягона валютасига алмаштириш.

1990 йилда Европа валюта тизими кенгайди. Унга Англия, Испания, Португалия кирди. 1991 йилда ягона Европа ҳудудини ташкил қилиш ҳақидаги Маастрихт шартномаси имзоланди. Бу шартномага мувофиқ ЕИ аъзоларининг ҳукумат бошлиқлари валюта иттифоқини тузиш ҳақида келишиб оладилар.

Ғарбий Европа валюталари ўзгаришини тартибга солиш мақсадида тузилган Европа валюта тизими қарийб 15 йил мобайнида ўз вазифаларини муваффақиятли бажарди. Аммо 1992 йилнинг кузидан у издан чиқа бошлади. Бир йил мобайнида 1992 йил сентябридан ЕВТ дан Англия фунт стерлинги, Испания песети ва Португалия эскудоси девальвация қилинди.

Бунинг асосий сабабларидан бири - қайд қилинган давлатлар марказий банкларининг валюта девальвациясига умид қилиб, курсни пасайишига ўйнаётган биржа олиб-сотарларининг тобора кучаяётган хужумларига дош беришга кодир эмасликларидадир. Натижада 1993 йил ёзида ЕВТ га кирувчи 8 пул бирлигидан 5 таси - Франция ва Бельгия франки, Дания кронаси, Испания песети ва Португалия эскудоси ўрнатилган энг паст даражага тушиб қолди. Марказий банклар томонидан ўз валюталарини сунъий равишда ушлаб туриш мумкин эмас деган қарор қабул қилинди. Улар белгиланган курслар атрофида у ёки бу томонга 15% га ўзгаришлари мумкин. Марказий банклар шунингдек алмашиш курсларини қўллаш мақсадида юқори даражада сақлаб турган ҳисобга олиш ставкаларини пасайтиришлари мумкин.

Маастрихт шартномаси қарорига мувофиқ ЕИ давлатлари томонидан валюта иттифоқи тузишнинг охири, яъни миллий валюталар бир-бирига нисбатан якуний қайд қилинадиган босқичи 90-йиллар охирида рўй бериши керак эди.

ЕИ режасига биноан валюта иттифоқни ташкил қилиниши уч босқичда амалга оширилиши керак эди.

1998 йилда бошланадиган биринчи босқичда валюта иттифоқига кириш учун рухсатнома берадиган мезонга жавоб берадиган давлатлар аниқланади. Маастрихт шартномаси томонидан белгиланган бу мезонли қарорга қуйидагиларни - инфляция даражаси, давлат бюджети камомади (3%дан ортиқ эмас), ҳисобга олиш ставкасининг ўлчами, миллий валютанинг барқарорлиги ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ушбу мезонларга тўлиқ жавоб берувчи давлатлар биринчи гуруҳга кириб, бу гуруҳ давлатлари, валюта иттифоқини ташкил қилади. Аввалига бу мезонларга фақат Германия, Люксембург, Ирландия ва Австрия жавоб берган эди. 1998 йилнинг охиригача Марказий Европа банки ташкил қилиниб, Европа Марказий банклар тизими ҳаракатга келтирилди.

Иккинчи босқичда (1999-2001 йй.) Марказий Европа банки, биринчи қадам сифатида валюта алмаштириш бўйича операцияларда ягона валютани ишлата бошлади. Тижорат банклари ва молиявий ташкилотлар ундан валюта бозорларида кенг фойдаланиша бошладилар.

Кейинги учинчи босқичда (2002 й.) миллий танга ва қоғоз пулларни янги Европа пул бирлиги ЕВРО билан алмаштирилди. Янги ягона валюта нақд пул муомаласига киритилди. Миллий валютада амалга оширилаётган ҳисоб-китоблар тизимига мос ўзгартиришлар киритилди. Бошланишида (6 ой мобайнида) янги валюта миллий валюталар билан бир вақтда муомалада бўлди. Бу даврнинг охирига келиб, режага мувофиқ миллий валюталар “тўлов воситаси статусини йўқотдилар”. Учинчи босқичда Европа валюта-иктисодий иттифоқи ҳудудида барча банк счётлари Европа валютасига конвертирланадиган бўлди.

Ягона Европа валютаси, иқтисодчи олимларнинг фикрича, дунёда энг кучлилардан бири бўлиши учун барча имкониятларга эга. У инфляция билан кўрашишни енгиллаштириб, АҚШ ва Япония билан бозорлар учун кўрашда ЕИ давлатлари товар ва хизматларининг рақобатбардошлилигини ошириб ЕИ барқарорлигининг муҳим омилига айланиб боради.

ЕВРОнинг пайдо бўлиши қимматли қоғозлар билан боғлиқ барча келишувлар ҳажмининг ошишига олиб келиши лозим. Ягона валютанинг киритилиши бутун дунё инвесторларининг ЕИ га бўлган қизиқишлари тобора ошириб бормоқда. ЕВРО ни жуда муҳим бўлган валюта бозорига айлантириш керак. Ягона валютанинг ўзи эса капитал бозорларида долларнинг ўрнини эгаллаш учун барча имкониятларга эга. ЕВРО га ўтиш бутун дунёдаги молиявий ҳолатга муҳим ўзгартиришлар киритмоқда. Ягона Европа валютаси доллар ва иена билан тенг рақобат қилиши мумкин. Банклар, қонунга кўра, келишувлар сонининг кескин ўсиши ва инвестицияларнинг янада байналминаллашуви сабабли молиявий бозорларда оладиган фойдаларининг ошишига умид қилишлари керак.

Янги пул бирлиги, шунингдек бор валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ бўлган сезиларли ҳаражатларни йўқотиш имконини беради. Бу ҳаражатлар баъзи ҳисоб-китобларга қараганда йилига 40 млрд. АҚШ долларидан 50 млрд. долларгача борган. Масалан, 2 минг доллар билан 10-12 кун Фарбий Европа давлатлари бўйлаб юрган француз сайёҳи бир валютани иккинчи валютага алмаштиришда бу сумманинг қарийб 40-50%ини йўқотган. Айни пайтда, ЕВРОнинг пайдо бўлиши билан негизда ЕИ ичида энди тенглаштириладиган ҳисобга олиш ставкалари фарқи ётадиган операциялар ҳам йўқолади.

§ 9.5. Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари

Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари жаҳон хўжалигида, халқаро иқтисодий муносабатларнинг жуда муҳим бўғинларидан биридир. XX – XXI асрлар бўсағасида жаҳон мамлакатларида молия бозорлари гуркираб ривожланди. Дунёнинг илғор давлатлари умумий молия активлари, уларнинг ялпи ички маҳсулотига (ЯИМ) нисбатан 2,5 баробарга ўсди.

Жаҳон валюта ва савдо операциялари қийматларининг нисбати эса дунёнинг илғор давлатлари умумий активлари, уларнинг ялпи ички маҳсулотига нисбатан 2,5 баробар тез ўсди. Жаҳон валюта ва савдо операциялари қийматларининг нисбати 1980 йилдаги 10:1 дан 1992 йилдаги 60:1 гача ўсди. Шу билан бирга, хориж экспертларининг фикрича, давлат облигацияларининг халқаро бозори баъзи бир катталиклар бўйича фақатгина 1920 йилдагидек фаолдир. Капитални ҳаракатчанлиги аср бошидаги даражага яқинлашмоқда, холос.

Жаҳон иқтисодиётида фаолиятидаги капитал даврий обороти қонунияти молиявий бозор ривожланишининг объектив асосидир. Жаҳоннинг баъзи жойларида ортиқча эркин капитал пайдо бўлади, баъзи жойларда унга талаб пайдо бўлади. Жаҳон валюта молия-кредит бозорлари бу қарама-қаршиликларни жаҳон хўжалиги даражасида ҳал қилади. Жаҳон валюта, кредит, қимматли қоғозлар бозорлари ташкил топишининг кўриниши қуйидагиларда намоён бўлади:

- капиталнинг ишлаб чиқариш ва банк ишида концентрациясида;
- хўжалик алоқаларининг байналминаллашувида;
- банклараро телекоммуникацияларининг ривожланишида.

Валюта бозорлари - хорижий валютанинг миллий валютага бўлган талаб ва таклифи асосида ҳосил бўлувчи курс бўйича олди-сотдисини амалга ошириладиган марказдир. Миллий валюта бозорлари ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган барча давлатларда мавжуд. Миллий бозорлар ва уларнинг ўзаро алоқалари ривожланиб бориши билан ягона жаҳон валюта бозори вужудга келади. У ўз ичига жаҳон, минтақавий, миллий (маҳаллий) валюта бозорларини ўз ичига олади. Бу бозорлар валюта операцияларининг ҳажми, характери ва операцияларда қатнашаётган валюталар миқдори билан бир-биридан фарқ қилади. Жаҳон валюта бозорлари жаҳон молия марказларида (ЖММ) тўпланади.

Жаҳон молия марказлари - бу банклар, ихтисослашган кредит-молия институтлари йиғиладиган жой. Унда халқаро валюта, кредит, молия операциялари, қимматли қоғозлар, олтин олди-сотдиси амалга оширилади. Халқаро молия марказлари орасида Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт, Париж, Цюрих, Токиодаги бозорлар ажралиб туради. 1973 йилдан 1992 йилгача валюта операциялар ҳажми кунига 10-20 млн. АҚШ долл. дан 900 млрд. АҚШ долл.га ўсди.

90-йилларнинг бошида халқаро валюта савдосининг 50% га яқини уч жаҳон валюта бозорида амалга оширилади. Жумладан, Лондон валюта бозорида кунига 187 млрд. долл., Нью-Йорк - кунига 129 млрд. долл., Токио валюта бозорида эса кунига халқаро валюта савдосининг 115 млрд. доллари амалга оширилди. 90-йиллар ўртасига келиб, халқаро валюта операцияларининг умумий кунлик ҳажми 1 трлн. 230 млрд. долл. га етди. Минтақавий ва маҳаллий валюта бозорларида маълум бир конвертирланадиган валюталар билан операциялар ўтказилади. Масалан, Хитойнинг валюта марказларида 5та асосий саноати ривожланган давлатларнинг валюталари билан операциялар ўтказилади. Замонавий жаҳон хўжалигида валюта бозорлари учун қуйидагилар ўзига хосдир:

1. Жаҳон хўжалик алоқаларининг байналминаллашуви, валюта савдоси амалга оширишда автоматик алоқа воситаларидан кенг фойдаланиш асосида валюта бозорларини байналминаллашуви;

2. Валюта операцияларининг номарказлашуви ва глобал миқёси;

3. Валюта операцияларининг унификацияси;

4. Чайқовчилик савдосининг кенг миқёсидалиги;

Валюта курсларининг барқарорлиги.

Валюта бозорлари халқаро ҳисоб-китобларни оператив амалга ошириш, халқаро валюта бозорларининг кредит ва молия бозорлари билан ўзаро алоқасини таъминлайди. Валюта бозорлари ёрдамида банклар, корхоналар, давлатларнинг валюта захиралари тўлдирилади. Бундан ташқари, валюта бозорлари механизмидан иқтисодиётни давлат томонидан бошарилишида, шу жумладан макродаражада давлатлар гуруҳи доирасида (масалан, ЕИ) фойдаланилади. Институцион нуқтаи назарида, валюта бозорлари - бу биржа,

брокерлик фирмалари, банклар, корпорациялар ва шунингдек трансмиллий корпорациялар умумийлигидир. 80-йилларнинг охирида банклараро бозорда ўзаро бир-бирлари билан, шунингдек савдо-саноат мижозлари билан 85-90% атрофида валюта савдосини амалга оширилган бўлса, 90-йиллар ўрталарида савдо келишувларининг тобора кўпчилиги банклар эмас, инвестицион фондлар томонидан амалга оширилган эди.

Халқаро кредит-молия муносабатлари ссуда капиталининг жаҳон кредит ва молия бозорларидаги ҳаракати билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизимини қамраб олади. Халқаро кредит бозорида давлатлар ўртасида қайтариш, вақтли, фоиз тўлаш шартлари бўйича пул капиталининг ҳаракати рўй беради. Жаҳон кредит бозори - ссуда капиталининг бир қисмидир. Ссуда капитали бозори ўз ичига биринчидан, жаҳон пул бозорини олса (1 кундан 1 йилгача қисқа муддатли депозит-ссуда операциялари, шунингдек Евровалюталар бозорини ўз ичига олади), иккинчидан, жаҳон капитали бозорини (ўрта ва узоқ муддатли хорижий кредитлар ва Еврокредитлар бозорини-1 йилдан 15 йилгача) ўз ичига олади.

Жаҳон молия бозори - бу ссуда капиталлари бозорининг бир қисми бўлиб, унда асосан қимматбаҳо қоғозларнинг эмиссияси ва савдо-сотиғи амалга оширилади. Жаҳон ссуда капитали бозори миллий ссуда капитали бозорларининг халқаро операциялари асосида пайдо бўлади, уларнинг байналминаллашуви давомида ривожланади. Жаҳон ссуда капиталлари бозори охириги ўн йилликда тез ривожланди. Бунга сабаб ссуда капитали ҳаракатининг узоқ муддатли анъаналари, бу ҳаракатни миллий даражада тартибга солувчи давлатларнинг ҳуқуқий нормаларининг либераллашуви, қимматли қоғозлар ҳаракатининг кенгайиши, интеграцион жараёнлардир. Жаҳон ссуда капитали бозори жаҳон хўжалигида ссуда капитали ҳаракатини таъминловчи турли компания, банк валюта-кредит муносабатлари бирлигини қамраб олади. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланишининг XX аср охиригидаги муҳим тенденцияси шундаки, халқаро кредит-молия муносабатлари ўсиш суръатлари бўйича саноат ишлаб чиқариш ва халқаро савдодан анча олдиндадир.

XX асрнинг 50-йиллари охиридан бошлаб халқаро кредит-молия бозорининг ривожланиши жаҳон ссуда капитали бозорининг ўзига хос томони - Евробозорнинг вужудга келиши ва кенгайишига сабаб бўлди.

Евробозор - бу Евровалютада кредит заёмлар бўйича операциялар амалга ошириладиган бозордир.

Евровалюта - мамлакатнинг бирор бир хорижий банк ҳисобига ўтказилган ва шу банклар томонидан барча давлатларда, шу жумладан, эмитент давлатда ҳам операциялар амалга оширишда фойдаланадиган конвертирланадиган валютасидир.

Евробозорлар - давлат, ҳукумат бозори деган мақомга эга эмас. Уларнинг пайдо бўлишига корхоналар, инвесторлар, шунингдек баъзи бир давлатларнинг эҳтиёжи сабаб бўлади. Евробозорлардаги операциялар айрим давлатларни давлат томонидан валютани тартибга солинувиги ва солиқ қонунчилигига бўйсунмайди. Жаҳон иқтисодиётида евробозорлар 50-йиллар охирида юзага келган бўлиб, бунинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

1. Долларни АҚШдан ташқарида жойлаштириш таклифининг пайдо бўлиши.
2. Европада долларга бўлган талабнинг катталиги.
3. АҚШдаги тартибга солишнинг бу давлатда доллар билан валюта операцияларини ўтказишнинг эркин бозордагига нисбатан мушкуллаштирилганлиги.
4. Европа банкларининг халқаро операцияларини молиялаштириш қуролини топишга бўлган истаги ва бошқалар.

Евробозорларнинг ривожланиши жаҳон миқёсида молиявий ресурсларга талаб ва таклифнинг эркин нисбатини яратишга имкон берди. Евробозорлар корхоналарга молиялаштиришга бўлган эҳтиёжларини ички капитал бозорига мурожаат қилмасдан қондириш имкониятини беради. Улар молиявий ресурсларни рационал жойлаштириш имкониятини беради.

Шундай қилиб, евробозорлар ўз фаолиятларини диверсификация қилиб жаҳон миқёси ўлчамларини олади. Улар капитал жойлаштириш ва кредитлаш бўйича

операцияларни барча халқаро операторларга таклиф қилади. Евробозорлар барча йирик халқаро банкларни, жаҳон молиявий марказларни ва барча конвертирланадиган валюталарни мобилизация қилади. Евробозорларнинг ривожланиши янги молиявий марказларни (Сингапур, Гонгконг, қувайт, Кайман ороллари ва бошқалар) пайдо бўлишига олиб келди. 1981 йилнинг декабрида Нью-Йоркда халқаро банк хизматлари бўйича эркин зона пайдо бўлган бўлса, 80-йилларнинг охирига келиб янги жаҳон молия марказларида бутун дунё халқаро валюта-молия операцияларининг учдан бир қисми тўпланган эди. Шундай қилиб, Евробозорларни ривожланиши ва халқаро молиявий бозорларни байналминаллашуви халқаро иқтисодий муносабатлар учун товарлар бозорини ривожланиши ва байналминаллашувида халқаро меҳнат тақсимоти каби аҳамиятга эга бўлди.

Таянч иборалар: валюта курси, валюта паритети, олтин стандарт тизими, олтин-девиз стандарти тизими, олтин-валюта стандарти тизими, Ямайка тизими, СДР, ссуда бозори, евробозорлар, евродоллар.

Бобнинг қисқача хулосаси:

XX асрларнинг 50-60-йилларида халқаро молия ва валюта муносабатларининг ривожланишида янги давр бошланди. Очiq иқтисодиётнинг умумий ривожланиш тенденцияси савдода товар айирбошлашнинг тезлашишига, халқаро молиянинг ривожланишига, янги валюта бозорларини ҳосил бўлишига, мамлакатлар орасида валюта-молия муносабатларини кенгайтишига имконият яратмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида валюта муносабатлари пулнинг жаҳон пули функцияси билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатларда намоён бўлади. Валюта муносабатлари одатда миллий ва халқаро даражада амалга оширилади. Миллий даражада улар миллий валюта тизимлари (МВТ) соҳасини қамраб олади. МВТ – бу валюта қонунчилиги билан белгиланадиган давлат валюта муносабатларини ташкил қилиш шаклидир. МВТнинг ўзига хос томони у ёки бу давлат иқтисодиётининг, шунингдек ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасини хусусиятлари билан ажралиб туради.

Халқаро валюта тизими (ХВТ) жаҳон хўжалиги доирасида валюта муносабатларини ташкил қилиш шаклидир. У жаҳон капиталистик хўжалик эволюцияси (4 босқични босиб ўтган) натижасида пайдо бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан давлатлараро келишувлар билан расмийлаштирилган. Жаҳон иқтисодиётида ХВТнинг асосий вазифаси иқтисодий ўсишни таъминлашдан, инфляцияни камайтиришдан, ташқи иқтисодий алмашув ва тўлов балансининг мутаносиблигини қўллаб-қувватлаш учун халқаро ҳисоб-китоблар ва валюта бозори соҳасини тартибга солишдан иборатдир.

Жаҳон иқтисодиётида евробозорларни ривожланиши ва халқаро молия бозорларини байналминаллашуви халқаро иқтисодий муносабатлар учун товарлар ва бозорларни ривожланиш ва байналминаллашувида халқаро меҳнат тақсимотини ривожланиши каби муҳим аҳамият касб этади.

Назорат учун саволлар:

1. Валюта курси қандай аниқланади?
2. Валюта паритети нима?
3. Жаҳон валюта тизими деганда нимани тушунаси?
4. Жаҳон валюта тизимининг ривожланиш босқичларини кўрсатиб беринг?
5. Бреттон-Вудс валюта тизимининг хусусиятлари нимада?
6. Ямайка тизимини вужудга келишининг сабаблари нимада?
7. Евродоллар нима?
8. Евронинг киритилиши ЕИ давлатлари ва шунингдек, жаҳон иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатди?
9. Халқаро молия бозорларидаги тенденцияларни гапириб беринг.

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отнош. Учебник. 2004.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси иқтисодиёти (Илмий-оммабоп рисола). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). Т., ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005.

10-боб. Халқаро иқтисодий интеграция ва унинг миллий хўжаликлар ривожланишига таъсири

§ 10.1. Иқтисодий интеграциянинг объектив асослари ва босқичлари

XX асрнинг иккинчи ярмида хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви замонавий жаҳон хўжалиги ривожланишининг етакчи анъанасига айланди. Жаҳон хўжалигини глобал байналминаллашувининг асосий тенденцияларидан бири шундаки маълум бир давлат ёки бир неча давлатлар гуруҳининг таъсир зонаси вужудга келишидир. Бу давлатлар ёки давлатлар гуруҳи жаҳон хўжалиги алоқалари таъсирида ўзига хос минтақалар ҳосил қилиб бошқа давлатларни ўз атрофида бирлаштирувчи интеграцион марказларга айланиб боради.

Жаҳон иқтисодиётида иқтисодий интеграция ўз навбатида, бу жараён иштирокчилари бўлмиш давлатлар ўртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон яратади. Иқтисодий интеграцияга бошловчи жараёнларни схемали тарзда қуйидаги ўзаро боғлиқ занжир шаклида тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши - халқаро меҳнат тақсимооти - ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви - иқтисодий интеграция. Жаҳон иқтисодиётида иқтисодий интеграцияга иккита омил катта таъсир кўрсатади: илмий-техник инқилоб ва трансмиллий корпорацияларни фаолияти.

Жаҳон хўжалиги ва ХИМда интеграцион жараёнларни ривожланиши бўйича тўпланган тажрибалар иқтисодий интеграция ҳосил бўлиши ва ривожланишининг қуйидаги тўрт босқичи мавжудлигини кўрсатади:

1. Тариф ва бошқа чеклашларни бекор қилиш билан эркин савдо зонасини ташкил қилиш.
2. Савдо, меҳнат ва капитал ҳаракатида бир хил тарифлар тизимини ўрнатиш билан божхона иттифоқ ташкил қилиш;
3. Иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш билан дискриминациясиз иштирокчи давлатлар иқтисодий иттифоқини тузиш.
4. Ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва давлатдан юқори турувчи тартибга солувчи органларга эга бўлган тўлиқ интеграция.

Охирги икки босқич ўз ичидан у ёки бу интеграцион гуруҳга хос бўлган томонлар билан боғлиқ бўлган маълум бир кичик босқичларни жамлаши ҳам мумкин.

Жаҳон иқтисодиётида минтақавий интеграция алоҳида компаниялар ва давлатлараро даражаларда ҳам рўй бериши мумкин.

§ 10.2. Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг ўзига хос томонлари

Ғарбий Европада иқтисодий интеграция энг юқори даражада ривожланган. Ғарбий Европанинг иқтисодий интеграцияси объектив иқтисодий жараёнлар билан бир қаторда В. Гюго, И. Кант каби Европанинг сиёсий, жамоат арбоблари ва файласуфлари томонидан олға сурилган ягона қарашлар концепцияси билан ҳам кенг суғорилгандир.

Жаҳон иқтисодиётида Европа Иттифоқини (ЕИ) ташкил топиши ва ривожланишининг янги тарихи 1951 йилдан бошланди. Шу йилнинг апрелида 6 давлат - Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург аъзо бўлиб кирган Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси (ЕКПБ) ҳақидаги битим имзоланди. Бу ғарбий Европа интеграциясининг ўзига хос кириш қисми бўлди. Унинг ташкил топиши ва ривожланишининг бошланиш вақти юқорида санаб ўтилган давлатлар томонидан 1957 йилда Европа Иқтисодий Ҳамжамияти (ЕИХ) ва атом энергияси бўйича Европа Ҳамжамияти (Евроатом) ҳақидаги битимларни имзоланган пайтидир. Ҳамжамият таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган давлатлар кирди. Бу эса кейинги 15 – 20 йиллар мобайнида иқтисодий ўсиш суръатларининг юқори даражада бўлишига сабаб бўлди.

Жаҳон иқтисодиётида Ғарбий Европа интеграциясининг ҳозирги кунгача бўлган ривожланиши ниҳоятда қарама-қаршиликлардан иборатдир. Шу билан бирга Европа

Иқтисодий Ҳамжамиятини ташкил топишида унинг олдига қўйилган мақсад ва вазифалар ҳозирги кунга қадар муваффақиятли амалга оширилиб келинмоқда.

Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишини тўрт босқичга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йилларнинг охири - 70-йилларнинг ўрталари). Бу давр ЕИХ давлатлари ҳаётида “олтин аср” ҳисобланади. Унда божхона иттифоқи белгиланган муддатидан олдин ташкил этилди, ягона аграр бозори яратилди. ЕИХга учта янги давлат - Буюк Британия, Дания ва Ирландия аъзо бўлиб кирди. ЕИХ ёки “Умумий бозор”ни ташкил қилишнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат эди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги ўзаро савдода аста-секин барча тўсиқларни олиб ташлаш;

- учинчи давлатлар билан савдода бир хил бож тарифларини ўрнатиш;

- “инсонлар, ишчи кучи, капитал ва хизматлар” нинг эркин ҳаракатланишига қўйилган тўсиқларни олиб ташлаш;

- транспорт ва қишлоқ хўжалиги соҳасида умумий сиёсат ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- валюта иттифоқи тузиш;

- солиқ тизимини унификация қилиш;

- қонунчиликни яқинлаштириш;

- иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш тамойилларини ишлаб чиқиш.

Буларни амалга ошириш мақсадида бошқарув структураси мажмуи - ЕИХ Вазирлар Кенгаши, Европа Ҳамжамияти комиссияси, Европа Кенгаши, Европа Суди, Европа парламенти ташкил қилинди.

ЕИХнинг биринчи галдаги вазифаси сифатида аъзо давлатлар ўртасида товарлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучининг умумий бозорини ташкил қилиш вазифасини қўйилди. Бунинг учун Божхона иттифоқи тузилди. Айнан Божхона иттифоқи ЕИХнинг асоси ҳисобланади. Божхона иттифоқи доирасида қуйидагилар амалга оширилди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги ўзаро савдода тўсиқлар олиб ташланди;

- учинчи давлатларга нисбатан бир хил божхона тарифлари ўрнатилди;

- капитал, кредитлар, пул кўчирмаларининг эркин ҳаракатланишига шароит яратилди;

- ишчи кучи миграцияси эркинлиги ва турар жой танлаш эркинлиги таъминланди.

Бу чоралар ЕИХга аъзо давлатлари ўртасида саноат интеграциясининг тезлашишига имкон берди. Айни бир пайтда аъзо давлатларда компенсацион йиғимлар ва қишлоқ хўжалиги фонди орқали молиялаштириш ёрдамида, умумий протекционизм сиёсатини қўллаш йўли билан аграр соҳанинг интеграциялашувини амалга оширишга ҳаракат қилинди. ЕИ доирасидаги аграр сиёсат ЕИга аъзо давлатларнинг асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун бир хил минимал нарх ўрнатишни кафолатлайдиган ягона нархлар тизимига асосланади. Умумий бозорнинг шаклланиши ЕИХ давлатларининг миллий монополияларини трансмиллий корпорацияларга айланиш жараёнини тезлаштирди, ҳамкор давлатлар иқтисодиётига киришга имкон яратди. ЕИХни ривожланиши Ҳамжамиятга аъзо-давлатларнинг ёпиқ миллий хўжалиқдан ташқи бозорга юзланган очик типдаги иқтисодиётга интенсив равишда ўтишини англатади.

Иккинчи босқич (70 ва 80-йилларнинг ўрталари). Бу давр ЕИ тарихига асосан турғунлик даври сифатда кирди. Бу даврда ЕИга аъзо-давлатлар Европа валюта ҳамкорлиги дастури, ташқи сиёсий консултациялар механизмининг қабул қилишга муваффақ бўлсаларда, вужудга келган салбий жиҳатлар ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг жиддий инкирозига олиб келди. Бу инкироз “евросклероз” номига олди. 70 ва 80- йилларнинг бошида ЕИ давлатлари ўртасида ривожланиш даражаси бўйича фарқ ўсиб борди. 1981 йилда ЕИга Грециянинг кириши билан бу фарқ янада кучайди, чунки ушбу давлат иқтисодиёти ҳамжамиятнинг бошқа иштирокчи давлатлари иқтисодиётига нисбатан жуда паст даражада ривожланган эди.

Учинчи босқич (80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг боши). Бу давр Ҳамжамият таркибининг янада кенгайиши билан характерланади. 1986 йилда Испания ва

Португалиянинг ЕИХга қўшилиши аъзо-давлатлар ўртасидаги фарқнинг янада кенгайишига олиб келди. ЕИХга аъзо бўлган вақтида Португалияда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад ЕИХ даги ўртача даромаднинг тахминан 45-50%га, Испанияда эса 3/4 қисмига тўғри келган эди. Янги иштирокчи давлатларда аҳолининг тахминан 1/5 қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлган бўлса, ЕИХ да эса ўртача 1/13 қисми тўғри келган. Шу билан бир қаторда, айнан шу даврда ғарбий Европа интеграцияси янада ривожланди. Бунга биринчи навбатда Ягона Европа Акти (ЯЕА)нинг қабул қилиниши ҳам сабаб бўлди. Ушбу актда ЕИХга иштирокчи-давлатларининг умумий мақсади - Европа Иттифоқининг ташкил қилиниши яна бир бор тасдиқланди. Европа Иттифоқи Ҳамжамияти ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий иттифоқ бўлиб, аъзо-давлатлар ўртасида иқтисодий, валюта-молия, гуманитар соҳалардаги ҳамкорликлар билан бир қаторда ташқи сиёсат хавфсизликни таъминлаш соҳаларида ҳам чуқур ҳамкорликни амалга ошириш ишлари назарда тутилган. ЯЕАнинг асосий мақсади шундаки, ЕИХга аъзо-давлатлар ўртасида ягона хўжаликни ташкил қиладиган ягона иқтисодий ҳудудни яратилишидир. ЯЕАнинг қабул қилиниши билан Ҳамжамиятга аъзо-давлатлар ўртасида микро ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтакавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграцион жараёнлар кучайди. 90-йиллар бошида ЕИга аъзо-давлатлар ягона бозор асосларини яратишни амалда тугатишиб, валюта, иқтисодий ва сиёсий иттифоқларни шакллантиришга бевосита яқинлашдилар.

Тўртинчи босқич (90-йилларнинг ўртаси ва XXI аср боши). Бу Ягона Европа Актига мувофиқ 1993 йилнинг 1 январидан бошлаб Ҳамжамият чегаралари доирасида ишлаб чиқариш воситаларининг эркин ҳаракати йўлга қўйилди. Ҳамжамият доирасида ягона иқтисодий ҳудуд вужудга келди. Бу ЕИ доирасидаги иқтисодий интеграциянинг сифат жиҳатдан янги босқичга кирганини англатади.

Маастрихт Битимида (1992 йил февраль) мувофиқ 1994 йилнинг 1 январдан ЕИХ Европа Иттифоқига айланди ва унинг аъзолари 15 тага етди. ЕИ доирасида ягона ички бозорнинг тузилиши амалга оширилди. Маастрихт битимида интеграцион ҳамкорликнинг кейинги босқичларини мақсадлари (Ягона валюта - ЕВРОни эмиссия қилиш ҳуқуқига эга ягона Европа банкини тузиш, ички чегараларсиз ягона Ғарбий Европа ҳудудини ташкил қилиш ва бошқалар) эълон қилинган эди.

ЕИ интеграциясида ҳозирги кунда ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий муваффақиятлар билан бир қаторда қийинчиликлар ҳам рўй бермоқда. Юқорида ЕИ га янги аъзо-давлатларнинг кириши муносабати билан юзага келган давлатлараро иқтисодий ривожланишдаги фарқлар кўриб чиқилган эди. ЕИга янги давлатларнинг аъзо бўлиб кириши ҳам сезиларли муаммолари келтириб чиқариши мумкин. Энг катта муаммолардан бири Европа валюта тизимини шакллантириш давомида намоён бўлмоқда. 1992 йилдаги 7%га Британия фунт стерлинги ва Италия лираси девальвацияси оқибатида рўй берган ЕВТ инқирози Буюк Британия ва Италияни автоматик тарзда ЕВТ дан чиқариб ташлади. Валюта иттифоқини шакллантиришда унга кириш учун қўйилган бир қатор талаблар ҳам давлатларга қийинчиликлар туғдирган эди. Ўша даврда алмашув курси инфляциясининг даражасига, фоиз ставкалари даражасига, бюджет дефицити ва давлат қарзи бўйича қўйилган талабларга фақат Люксембург жавоб берган эди. ЕИга аъзо-давлатлар орасида Иттифоқни кенгайтириш, интеграцияни чуқурлаштириш йўллари ҳақида келишмовчиликлар мавжуд эди.

Жаҳон иқтисодиётида Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси фақат ЕИ чегаралари билан чекланмайди. 1962 йилда Европа эркин савдо ассоциацияси (ЕЭСА) ташкил топди. ЕЭСА ЕИ дан фарқли равишда давлатдан юқори турувчи функцияларга ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. 80-йилларда ЕЭСТ аъзо-давлатлар сони 7 та бўлиб, 90-йиллар ўртасида яна 4та давлат - Буюк Британия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария аъзо бўлиб кирган эди. Ушбу аъзо-давлатлар учинчи давлатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий келишувларга эркин қўшилишлари ва бу давлатларга нисбатан хоҳлаган божхона тарифларини ўрнатишлари мумкин эди. ЕЭСАга аъзо-давлатлар ўртасидаги савдода эркин, божсиз савдо режими фақат саноат товарларига нисбатан қўлланилади. Чунки ЕЭСА

конвенциясининг фаолияти қишлоқ хўжалик маҳсулотларига таъсир ўтказмайди.

1972 йилда ЕЭСА га аъзо бўлган ҳар бир давлат ЕИХ-ЕИ билан ўзаро келишувларни имзолади. Унга мувофиқ саноат товарларига бож ва сон жиҳатдан чеклашлар аста-секин камайтирилди. Бу давлатлар ўртасидаги божсиз савдо мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи йўқлиги сабабли ЕЭСА ичида божсиз савдо эркинлиги фақат аъзо-давлатларда ишлаб чиқарилган товарларга нисбатан қўлланилади.

ЕЭСА га кирувчи давлатларнинг ва улар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг юқори даражада ривожланганлигига қарамасдан, ЕЭСА тўлақонли интеграцион гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ - ЕИ учун “фармклуб”, яъни, янги аъзолар етказиб берувчи ташкилот бўлиб қолди. Ҳозирги кунда ЕЭСанинг кўпгина аъзолари уни Шарқий ва Ғарбий Европа давлатлари ўртасидаги истикболли эркин савдо зонаси сифатида қарамқдалар.

Маълумки, 2004 йилнинг майида Европа Иттифоқига Чехия, Словения, Словакия, Венгрия, Польша, Литва, Латвия, Эстония, Кипр, Мальта аъзо бўлиб кирди. Бундан ташқари Болгария, Туркия, Руминия, Хорватия давлатлари ҳозирда ЕИга кириш учун музоқаралар олиб бормоқдалар. Бу ЕИнинг янада ривожланишига гувоҳлик беради.

§ 10.3. Минтақавий иқтисодий интеграциянинг асосий белгилари

XX–XXI асрлар бўсағасида Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг муваффақиятли ривожланиши жаҳоннинг бошқа ривожланаётган минтақаларини ҳам эътиборини ўзига жалб қилди. Осиё, Африка ва Лотин Америкасида ўтгиздан ортиқ эркин савдо зоналари, божхона ёки иқтисодий иттифоқлар юзага келди. Аммо жаҳон иқтисодиётида энг сезиларли, ривожланаётган интеграцион жараён Шимолий Америка эркин савдо зонаси - НАФТАни ташкил топиши ва фаолият кўрсатиши муҳим аҳамият касб этмоқда. АҚШ билан Канада ўртасидаги мавжуд бўлган иқтисодий интеграция ва уларнинг Ғарбий Европадаги давлатлар билан олиб бораётган ҳамкорлиги АҚШни қониқтирмай қўйди. Натижада 1994 йилнинг 1 январидида кучга кирган Шимолий Америка эркин савдо зонаси (НАФТА) ҳақидаги шартнома имзоланди. НАФТАга АҚШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам қўшилди. Шундай қилиб ушбу блок ҳудуди 370 млн.дан ортиқ аҳолига, кучли иқтисодий салоҳиятга эга бўлган ҳудудни қамраб олди. НАФТА давлатлари томонидан ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар тахминан 7 трлн. АҚШ долларини ташкил қилиб, ушбу давлатлар улушига жаҳон савдо умумий ҳажмининг 18-20%и яқини тўғри келмоқда.

НАФТА давлатлари томонидан имзоланган шартноманинг асосий ҳолатлари куйидагиларни ўз ичига олади:

- АҚШ, Канада ва Мексика давлатлари ўзаро савдо қиладиган товарларга нисбатан божларни бекор қилиш

- Шимолий Америка бозорларни Мексика орқали АҚШга кириб келаётган товарлар учун божларни тўламасликка ҳаракат қилувчи Осиё ва Европа компаниялари экспансиясидан ҳимоя қилиш

- Мексикада банк ва суғурта компанияларнинг ишида Америка ва Канада компаниялари капитал қўйилмалари ва рақобатларига бўлган тақиқларни олиб ташланди.

- Атроф-муҳитни ҳимоялаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун уч томонлама гуруҳлар ташкил қилиш ва бошқалар.

Шартномага кўра 2000 йилгача АҚШ Мексикадан импорт қилинадиган маҳсулотлар турининг 2/3 қисми учун импорт тарифларини бекор қилган эди. Имзоланган келишувлардан энг кўп фойдани савдо блоки истеъмолчилари олган, чунки рақобатнинг кучайиши ва тарифларнинг пасайиши натижасида кенг товарлар доирасига нисбатан нархлар ҳам пасая боради. Америка саноатчилари фойда олишади, чунки арзон ишчи кучи оқими кучаяди. Кафолатланган даромаднинг ўсиши америка иқтисодиётининг электроника ва компьютер таъминотида, қурилиш материалларида, автомобиль эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларида кузатилмоқда. Айни бир пайтда, шакар, цитрус мевалари, қишқи сабзавотлар етиштирувчи Америка фермерлари катта зарар кўради. Мексика эса НАФТА

давлатлари ёрдамида ўз иқтисодий ўсиши суръатларини ошириб (тахминан ЯИМнинг йилик ўсиш даражаси 1,6%-2,6% атрофида), иқтисодиётини ислох қилиш ва саноати ривожланган давлатлар қаторига қўшилиш муддатини ярим асрдан 10-15 йилга қисқартириши мумкин.

НАФТАдан энг кам фойдани Канада олади. Унинг иқтисодиёти АҚШники билан чамбарчас боғлиқ бўлсада, Мексика иқтисодиёти билан алоқалари унчалик ривожланмаган. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада ҳам интеграцион жараёнга янада кўпроқ тортилади ва кенгаётган бозордан дивидендлар олади.

Жаҳон иқтисодиётида НАФТА фаолиятининг дастлабки икки йилида экспорт ҳажмини ошириш ҳисобига қўшимча иш ўринлари ҳосил бўлишига бўлган умид оқланмади. Бундан ташқари, АҚШнинг Мексика билан савдодаги ижобий сальдоси йўқолиб, 1995 йилда дефицит пайдо бўлди. Хуллас НАФТАни ташкил қилувчиларнинг режасига кўра, тўлақонли Шимолий Америка бозори 2010 йилларда ташкил қилиниши мумкин экан. Бундан ташқари ҳозирги кунда Америка иқтисодчилари Аляскадан Оловли Ергача чўзилган ўзига хос панамерика савдо блокинни тузишни режалаштирмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида интеграцион жараёнлар Жанубий Америка ҳам фаоллашиб бормоқда. 60-йилларнинг бошида Жанубий Америка “эркин савдо зонаси”ни яратиш, сўнгра Марказий Америка умумий бозорини – (МАУБ) ташкил қилиш ишлари режалаштирилди. Бирок, ушбу минтақада сиёсий ва иқтисодий инқироз бу режаларни амалга оширишга имкон бермаган эди.

90-йилларнинг ўрталарида интеграцион жараёнлар 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай ва Парагвай ўртасида тузилган ва 1995 йилнинг 1 январиди кучга кирган “МЕРКОСУР” савдо пактини тузилиши орқали янада фаоллашди. Бу пактга аъзо бўлган давлатларнинг умумий аҳолиси 200 млн. кишидан кўпроқ бўлиб, йиллик умумий ЯИМи 550 млрд. долл.дан ортиқроқдир.

МЕРКОСУР савдо гуруҳининг тузилиши натижасида унга аъзо бўлган тўрт давлат ўзаро савдосидаги (90% атрофида) тарифли тўсиқлардан озод қилинди, учинчи давлатлардан импортга эса бир хил тариф структураси ва божхона қоидалари киритилди.

Ўз минтақаларида интеграцион жараёнларни ривожлантиришга Африка давлатлари ҳам интиломоқдалар. 1989 йилда Африка қитъасининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Марокаш ва Тунис иштирокида Араб Мағриби Иттифоқи давлатлари ташкил топди. Ушбу иттифокқа аъзо бўлган давлатларнинг шартномасида минтақавий интеграция даражасида иқтисодий ҳамкорликни амалга оширилиши ишлари назарда тутилади.

XX – XXI асрлар бўсағасида Шарқий Осиёда ҳам интеграцион жараёнлари кучайиб борди. Осиё "аждарҳолари"дан бири - Сингапур, шунингдек “ЯИД”лар деб ном олган Малайзия, Индонезия, Таиланд, Бруней ва Филиппин каби Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) қарийб 30 йиллар мобайнида муваффақиятли фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу гуруҳ доирасида ўзаро ҳамкорликнинг муваффақияти ушбу давлатларни кўпчилигининг иқтисодиёти гуркираб ўсиши, ривожланишининг бир-бирига мослиги, яхши йўлга қўйилган ва узоқ тарих анъаналарига эга бўлган ўзаро савдо алоқалари, шунингдек тартибга солиб бўлинган ҳамкорлик шакли билан чамбарчас боғлиқдир.

Шундай қилиб, АСЕАН режаларида иштирокчи давлатлар божларини 2000 йилгача 38 минг турдаги товарлар бўйича ўртача 5% гача қисқариш кўзда тутилган бўлса, 2003 йилга келиб эркин савдо зонасини ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилинган эди.

Жаҳон иқтисодиётида Шарқий Осиёда иқтисодий интеграцион жараёнларнинг ривожланиши истикболларини кўп жиҳатдан Осиё - Тинч океани иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ОТИХ)нинг тузилиши билан боғлашади. Ушбу ташкилотга Осиё, шунингдек Шимолий ва Жанубий Американинг 18 давлати аъзо бўлиб кирган эди.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлик ташкилотининг режаларига мувофиқ ушбу минтақада 2020 йилларга бориб жаҳонда энг йирик божхона ва ички тўсиқларсиз эркин савдо зонасини ташкил қилиш назарда тутилган. Осиё-Тинч океани минтақасидаги иқтисодий интеграция жараёнларини баҳолаган кўплаб мутахассислар унинг ривожланиши стихияли эканлиги ва ўзига хослигини таъкидлайдилар. Бунинг устига интеграцион

муносабатлар ҳозирча ушбу минтақаларда унчалик ривожланган эмас. Масалан, АСЕАН тизимидаги савдо зонасини иқтисодий интеграциянинг биринчи босқичи, яъни, тариф ва тарифли тўсиқларсиз эркин савдо зоналарига киритиш мумкин. ОТИХга нисбатан эса ҳозирча эркин савдо зонаси деб эмас, "эркин иқтисодий асоциация" деб айтиш мумкин. Айни бир пайтда, иқтисодий сиёсатни ўзаро мувофиқлаштириш натижасида минтақанинг ички савдоси ва капитал бозорларининг тез ривожланиши Осиё-Тинч океани минтақасининг интеграцияси эркин савдо зонасига ўтишига имкон беради.

Жаҳон иқтисодиётида интеграцияга, яъни, ўзаро ҳамкорликни чуқурлаштиришга бўлган интилиш Форс кўрфазидаги Араб давлатлари орасида ҳам кузатилмоқда. 1981 йилдан буён Саудия Арабистони, Қувайт, Қатар, Бахрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммон каби давлатлар ўз ичига олган "нефть олтилиги" ҳамкорлик Кенгаши давлатлари фаолият кўрсатиб келмоқда. 1992 йилда Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ҳамкорлик ташкилотини (ИХТ-ЭКО) ташкил қилиниши ҳақида фикрлар билдирилди. Уни ташкил қилиш таклифи билан Эрон, Покистон ва Туркия давлатлари чиқишган эди. Таъсисчиларнинг фикрича, ИХТ-ЭКО ўзида МДХ мамлакатлари ҳам бирлаштирган бўлажак Марказий Осиё умумий бозорининг тимсоли бўлмоғи лозим эди. Шундай қилиб, ривожланаётган давлатлар ҳамкорлиги, уларнинг интеграцияга бўлган интилишлари ҳақида фикр билдирганда шуни назарда тўтиш керакки, реал интеграцион жараёнлар ушбу давлатларда ҳали жуда кучсиз бўлиб, характери ва ҳаракатлантирувчи омиллари билан, ривожланиш суръатлари билан бир-биридан кескин фарқ қилиб туради. Ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ҳамкорлиги, улар эълон қилган интеграцион жараёнларга кўрилаётган тайёргарлик босқичидир, холос. Жаҳон иқтисодиётида эълон қилинган интеграцион гуруҳларнинг кўпчилиги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг етук эмаслигини, миллий хўжаликларнинг оддий ва структуравий дифференциясизлигини, бозор ва молиявий инфраструктураларининг ривожланмаганлиги бу тузилмаларни ё ҳаракатсиз қолдирмоқда ёки бутунлай муваффақиятсизликка учратмоқда.

Таянч иборалар: эркин иқтисодий ҳудуд, божхона иттифоқи, тўлиқ иқтисодий иттифок, қонунчилиқнинг унификацияланиши, Европа Иттифоқи, Маастрихт шартномаси, Ягона Европа Акти, НАФТА, "Меркосур", ИХТ.

Бобнинг қисқача хулосаси:

XX асрнинг 50-йилларидан сўнг хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви замонавий жаҳон хўжалиги ривожланишининг етакчи анъаналаридан бирига айланди. Жаҳон хўжалигини глобал байналминаллашувининг асосий тенденцияларидан бири – маълум бир давлат ёки бир неча давлатлар гуруҳининг таъсир зонасини вужудга келишидир. Бу давлатлар ёки давлатлар гуруҳи жаҳон хўжалиги алоқалари таъсирида ўзига хос минтақалар ҳосил қилиб, бошқа давлатларни ўз атрофида бирлаштирувчи интеграцион марказларга (ЕИ, НАФТА, АТЭС, МЕРКОСУР, Шанхай гуруҳи ва бошқалар) айланиб бормоқда. Халқаро иқтисодий интеграция жаҳон мамлакатлари ўртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон беради. Жаҳон иқтисодиётида иқтисодий интеграцияни қуйидаги схемали ўзаро боқлиқ бўлган занжирлар шаклида тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши – халқаро меҳнат тақсимоти – ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви – иқтисодий интеграция. Халқаро иқтисодий интеграцияга иккита асосий омил (илмий-техника инқилоби ва трансмиллий компанияларни фаолияти) катта таъсир кўрсатади.

Назорат учун саволлар:

1. Иқтисодий интеграциянинг мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Халқаро иқтисодий интеграциянинг қандай босқичлари характерлаб беринг?
3. Эркин савдо ҳудудларини тавсифлаб беринг.
4. Интеграцион жараёнлар миллий давлатлар иқтисодиётини ривожланишига

қандай таъсир кўрсатишини характерлаб беринг.

5. ЕИ қачон ва қайси давлатлар томонидан ташкил этилди.
6. Жаҳондаги интеграцион бирлашмалар ҳақида сиз нима биласиз?
7. НАФТАни тузилишидан асосий мақсад нима ва унга қайси давлатлар аъзо?

Адабиётлар:

- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон., 1996
- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т. Ўзбекистон., 1999
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Бўлатов А.С. Мировая экономика. Учебник. М., 2003.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отнош. Учебник. М., 2004.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. 2004.
- Спиридонов И.А. Мировая экономика. Учебное пособие. М., 2004.
- Назарова Г.Ф. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005

11-боб. Жаҳон интеграцион жараёнларида Ўзбекистоннинг иштироки

§ 11.1. Ўзбекистон Республикаси билан жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашган бўлиб, бу ерда минтақа аҳолисининг 45%ти яшайди. Ўзбекистон минтақанинг бошқа мамлакатлари (Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон) билан умумий чегараларга эга бўлган ягона мамлакат, шунингдек у Европа билан Осиё – Тинч океани минтақаси ва шунингдек, Жанубий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини транспорт ва телекоммуникация бўйича бирлаштирувчи муҳим коридор ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳозирги кунда бир қатор обрўли ва жаҳон иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси, жаҳоннинг ўнлаб давлатлари билан дўстона алоқаларини боғлаган, йирик банк ва молиявий ташкилотлар билан ҳамда нодавлат ва ноҳукумат ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Республикада 43 та чет давлатларнинг элчихоналари, 15 та ҳукуматлараро ва 49 та ноҳукумат ташкилотлар аккредитация қилинган.

Ўзбекистон асосий ва муҳим халқаро конвенцияларнинг иштирокчиси ҳисобланади. Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётида турли даражадаги - глобал ва минтақавий интеграцион жараёнларда қатнашиш билан бир пайтда муҳим тамойилга, яъни бир давлат билан яқинлашиш бошқа бир давлат билан узоқлашиш эвазига бўлмаслиги керак деган тамойилга амал қилади. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти давлатлари билан интеграциясининг таркибий қисми турли давлат ва халқаро ташкилотлар билан кўп тармоқли алоқаларни ўрнатаётганлигидир. Бу ўринда Европа Иттифоқи (ЕИ) муҳим ўринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси ва ЕИ ўртасидаги ҳамкорлик 1992 йилнинг 15 апрелида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва ЕИ Қўмитаси ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик тўғрисида Меморандумнинг имзоланиши билан бошланди. 1994 йилнинг 24 январида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида ЕИ қўмитасининг Ўзбекистондаги техник алоқалар ҳамкорлиги бўйича бюросини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу ташкилотларнинг мақсади иқтисодий ислохотлар жараёни ва бозор муносабатларига ўтишда техник ёрдам кўрсатиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва ЕИ

қўмитасининг ҳаракатларининг ҳамкорлигини кучайтиришдан иборат эди.

Ўзбекистон Республикаси билан Европа мамлакатлари ўртасидаги кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида 1996 йилнинг 21 июнидаги саммитда ЕИга аъзо давлатларнинг раҳбарлари билан “Ўзбекистон ва Европа ҳамжамияти ҳамда унга аъзо давлатлар ўртасида ҳамкорлик ва шериклик” тўғрисида битим имзоланди. Ўзбекистон Собиқ Иттифоқ давлатлари ичида Россиядан кейин бундай битим имзолаган иккинчи давлат бўлди. Хуллас, “Шериклик ва ҳамкорлик” ҳақидаги битим Ўзбекистоннинг ЕИ аъзо давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асосини ташкил қилган бўлиб, ушбу битим сиёсий, иқтисодий, фан-техникавий ва маданий алоқалар учун кенг имконият очган эди.

1990 йилнинг майида Европарламент ва ЕИ аъзо давлатлари билан шерикчилик ва ҳамкорлик ҳақида битимнинг ратификацияси бўйича барча тadbирлар ниҳоясига етди. 1999 йилнинг 1 июлида “Шерикчилик ва ҳамкорлик ҳақидаги битим” кучга кирди ва “ЕИ-Ўзбекистон” қўшма қўмитаси ўрнига Ўзбекистон-ЕИ ҳамкорлик қўмитаси тузилди. 1999 йилнинг 14 декабрида 1993 йилнинг июнидаги шартнома муддатини узайтирган ва ўзбек ишлаб чиқарувчиларининг тўқимачилик маҳсулотларини ЕИ бозорида сотиш шароитларини яхшиловчи “Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида тўқимачилик маҳсулотлари савдоси ҳақида битим” тасдиқланди. Ушбу битим 2000 йилнинг 1 январидан “де-факто” номи билан кучга кирди ва 2004 йилнинг 31 декабригача амалда бўлди. ЕИ Ўзбекистоннинг муҳим савдо-иқтисодий шерикларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ва ЕИ мамлакатлари ўртасидаги товар айирбошлашнинг ўсиши кўрсаткичлари савдо-иқтисодий муносабатларнинг муваффақиятли ривожланаётганлигидан гувоҳлик беради. 2002 йил якуни бўйича Ўзбекистон Республикасининг ЕИ мамлакатлари билан икки томонлама товар айирбошлаш ҳажми 1 млрд. 065,8 млн. АҚШ долларинини ташкил этган, ундан 520,6 млн. АҚШ доллари экспорт, импорт эса 545,2 млн. АҚШ долларини ташкил этган.

2002 йил давомида товар айирбошлаш ҳажми бўйича ЕИ мамлакатлари ичида республикамизнинг энг йирик савдо шериклари: Буюк Британия (302,0 млн. АҚШ доллари), ГФР (250,8 млн. АҚШ доллари), Италия (123,8 млн. АҚШ доллари), Бельгия (95,5 млн. АҚШ доллари), Франция (91,5 млн. АҚШ доллари), Нидерландия (68,5 млн. АҚШ доллари) давлати бўлди.

ЕИ мамлакатлари бизнинг етакчи инвесторларимиз бўлиб, ҳозирги кунда Ўзбекистонда ЕИга аъзо давлатларнинг 147 фирма ва компанияларини аккредитация қилинган. Республика ҳудудида ЕИ мамлакатларининг фирма ва компаниялари капитали иштироки билан 480 та корхона ўз фаолиятини олиб бормоқда, уларнинг 114 таси-100% лик Европа капитали билан, 1995-2002 йиллар давомида ЕИнинг фирма ва компаниялари, шунингдек банк тузилмалари Ўзбекистонда умумий қиймати 8 млрд. АҚШ доллари атрофида бўлган йирик инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этди. Охириги йилларда Германия, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Португалия, Австрия, Греция, Чехия, Словакия, Руминия ва бошқа бир қатор ЕИ давлатлари билан тўғридан-тўғри икки томонлама алоқалар изчил ва барқарор ривожланиб бормоқда. Бу муносабатларни бошқарувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат 2002 йил мартда имзоланган эди.

Жаҳон иқтисодиётида йирик сиёсий, иқтисодий ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган дунёнинг етакчи давлатларидан бири - АҚШ билан кўп томонлама муносабатларни чуқурлаштириш ва ривожлантириш Ўзбекистон учун устивор аҳамиятга эга. “Ўзбекистон Республикаси ва АҚШ ўртасидаги стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисида Декларация” икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон АҚШнинг компания ва фирмалари билан қўшма инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга, улар билан узоқ муддатли ўзаро фойдали шериклик муносабатларини ўрнатишга, бозоримизда Америка капитали мавжудлигининг камайишига катта аҳамият бериб келмоқда. Республикада Америка инвесторлари иштирокидаги 323 корхона рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг 233 таси қўшма корхоналарни 90 таси эса 100%

чет эль капитали ҳисобига қурилган. Америка капитали иштирокидаги инвестицион лойиҳалар асосан тоғ-кон ва нефть-газ комплекслари, агросаноат комплекси технологик базалари, озиқ-овқат саноати ва транспорт инфратузилмасини ривожлантириш каби иқтисодийнинг муҳим тармоқларида амалга оширилмоқда. Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан буён Америка компаниялари ва молиявий институтлари иштирокида амалга оширилган инвестицион лойиҳаларнинг умумий суммаси 2,4 млрд. АҚШ долларидан ортиқ бўлиб, унинг 1,4 млрд. АҚШ долларлик лойиҳалар Америка молиявий институтлари томонидан суғурталанган.

Жаҳон иқтисодийида АҚШ Ўзбекистоннинг муҳим савдо ҳамкори бўлиб қолмоқда. 2002 йил натижасига кўра икки давлат ўртасидаги товар айирбошлаш 400 минг АҚШ долларини ташкил этган эди.

Япония Ўзбекистон Республикасини мустақиллигини 1991 йилнинг 28 декабрида тан олган етакчи саноати ривожланган давлатлардан биридир. Икки давлат ўртасидаги дипломатик муносабатлар 1992 йилнинг 26 январидан ўрнатилди. Икки томонлама муносабатларнинг ривожланишида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Японияга 1994 йилнинг май ва 2002 йилнинг июлида амалга оширган расмий ташрифлари муҳим роль ўйнади. Ташрифлар чоғида Ўзбек-Япон давлатлараро муносабатларига оид бир қатор ҳужжатлар, жумладан “Ўзбекистон Республикаси ва Япония қўшма баёноти”, “Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Япония ҳукумати ўртасида имзоланган битимларга Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ворислиги ҳақида мактублар алмашинуви”, шунингдек, “Ўзбекистон ва Япония ўртасида дўстона, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида қўшма баёнот”лар имзоланди. Икки томонлама муносабатларни ривожланиб боришида 1994 йилда тузилган иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбек-Япон ва Япон-Ўзбек қўмиталари муҳим роль ўйнамоқда.

Республикага мунтазам равишда Япониянинг нуфузли парламент вакиллари, ишбилармон доиралари ва сиёсий партияларнинг раҳбарлари ташриф буюрмоқда. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятини ривожлантириш учун молиявий ҳамкорлик тўғрисида, нефть-газ ва тўқимачилик саноат тармоқларини, минерал хом-ашё базаларини ривожлантириш бўйича инвестицион семинарлар, конференциялар, презентацияларни ташкиллаштирмоқда. Япониянинг иқтисодий, савдо ва саноат, ҳамда молия вазирликлари билан биргаликда доимий равишда молиявий ва техник ҳамкорликни кенгайтириш масалалари бўйича консултив йиғилиш ва давра суҳбатлари ўтказилмоқда. Хуллас, Ўзбекистонда Марказий Осиёда ягона бўлган халқаро ҳамкорлик бўйича Япония агентлиги ва ташқи савдо ташкилотларининг ваколатхоналари очилди. Тошкент шаҳрида эса Ўзбек-Япон маркази ўз фаолиятини олиб бормоқда. Япон боғи очилган. Тошкентда ҳозирги кунда Япониялик инвесторлар иштирокида тузилган 19 та йирик Япон компаниялар аккредитация қилинган, 8та қўшма корхона ишлаб турибди. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг стратегик режаларини амалга оширишда муҳим роль ўйнавчи Япониянинг молиявий-иқтисодий ёрдамга устувор аҳамият берилмоқда. Ўз навбатида Япония ҳам Ўзбекистонга Марказий Осиёдаги вазиятга катта таъсир кўрсата оладиган минтақавий йирик давлат сифатида қарайди. Ҳозирги кунда икки давлат ўртасида савдо соҳасида мумкин қадар қулайлик бериш режими ўрнатилган.

2002 йилда икки мамлакат ўртасида товар айирбошлаш 31,9 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Ундан 11,6 млн. АҚШ доллари экспорт, 20,3 млн. АҚШ доллари импортга тўғри келади. Республика экспортида асосан йиғирилган ип ва материаллар, алюминий ва унинг маҳсулотлари, шунингдек хизматлар турган бўлса, импортида каучук ва резина маҳсулотлари, замонавий асбоб-ускуналар ва технология, кимёвий толалар, олтин асбоб ва аппаратлар, мебель, транспорт воситалари ва хизматлар турган.

2003 йилнинг январидан сентябригача бўлган даврда икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш 46,9 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, унинг 10,1 млн. АҚШ доллари экспортга, 36,8 млн. АҚШ доллари эса импортга тўғри келган эди.

Ўзбекистон ва Япониянинг иқтисодий ҳамкорлиги кейинги йилларда барқарор

ривожланиб бормоқда. Ўтган йиллар давомида республикага келтирилган молиявий воситаларнинг умумий ҳажми 1,563 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Халқаро ҳамкорлик соҳасида Япон банки (JBIC) тижорий кредитлари орқали республиканинг ёқилғи-энергетика ва тўқимачилик комплексларида умумий суммаси 721,1 млн. АҚШ долларига тенг бўлган 8 та инвестицион лойиҳаларни молиялаштирди. Бундан ташқари JBIC орқали “Тараққиётга расмий ёрдам” дастури орқали Ўзбекистонга телекоммуникация, транспорт инфраструктураси, энергетика ва маориф соҳалари бўйича умумий суммаси 721,7 млн. АҚШ долларига тенг бўлган 7та лойиҳани амалга ошириш учун имтиёзли шартлар билан давлатнинг йена кредитлари берилди. Беғараз ва инсонпарварлик ёрдамлари бўйича эса соғлиқни сақлаш, маориф, транспорт ва маданият соҳаларига умумий суммаси 130,83 млн. АҚШ долларига тенг бўлган ресурслар Япония томонидан ажратилди.

1993-2003 йилларда Япония ҳукумати Ўзбекистондаги ташкилот ва муассасаларда (иктисодиёт, телекоммуникация, туризм, транспорт инфратузилмасини ва бошқа соҳаларда) ишлаши учун 150дан ортиқ экспертлар жўнатди. Бундан ташқари республиканинг турли вазирлик ва муассасаларидан 500 га яқин мутахассислар Япониянинг ишлаб чиқариш корхоналарида амалиётни ўтаб қайтишди.

Хитой Халқ Республикаси билан Ўзбекистон ўртасидаги ўзаро фойдали ҳамкорликнинг асосий йўналишлари 1992 йил март, 1994 йил октябрь, 1999 йилнинг ноябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Хитойга, шунингдек, 1994 йилда ХХР Бош Вазири Ли Пеннинг, 1996 йилнинг июлида ХХР раҳбари Цзян Цзэминнинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида аниқлаб олинди.

1992 йил январда Ўзбекистон ва ХХР ўртасида имзоланган савдо иктисодий битимларга мувофиқ мамлакатлар ўртасида бир қатор қулайлик яратилди. 2002 йилда икки давлат ўртасида товар айирбошлаш 130 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, унинг 17,3 млн. АҚШ доллари экспортга, 112,7 млн. АҚШ доллари импортга тўғри келган эди. Республика экспортида асосан хизматлар, электр ва механик асбоб-ускуналар, ипак, тўқимачилик материаллар, маҳсулотлари минерал ёқилғи, нефть ва қайта ишланган маҳсулотлар, пахта толаси, хўл мева ва ёнғоқлар, мато, калава ип ва бошқалар турган бўлса, импортида асосан - механик анжомлар, оптик аппаратлар ва приборлар, пластмасса ва ундан тайёрланган маҳсулотлар, кофе, чой ва қандолат маҳсулотлар, транспорт воситалари, анорганик химиявий маҳсулотлар, тўқимачилик кийимлар, пойафзал, органик химиявий қўшилмалар, каучук ва резина маҳсулотлари, қора металл ва ундан тайёрланган маҳсулотлар, трикотаж кийимлар ва бошқалар турган.

2003 йилнинг биринчи ярмида икки давлат ўртасида товар айирбошлаш 107,4 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, унинг 24,6 млн. АҚШ доллари экспортга, 82,8 млн. АҚШ доллари эса импортга тўғри келган. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда ХХРнинг инвесторлари иштирокида қурилган 100дан ортиқ корхоналар ўз фаолиятини чакана ва улгуржи савдода, енгил саноат маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаларида) юритмоқда. Ўзбекистон Республикаси ТИААда Хитойнинг 19та компанияларини ваколатхоналарини аккредитация қилинган. Аккредитация қилинган ваколатхоналар фаолиятининг асосий тармоқлари - экспорт-импорт операцияларини бажариш, қурилиш соҳалари ва тўқимачилик саноати, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, информацион технологиялар ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1992 йил июн, 1995 йил феврал, шунингдек, 1999 йилда Корея Республикасига ташриф чоғида 1994 йилнинг июнида эса Корея Республикаси Президенти Ким Ен Саннинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида мамлакатлар ўртасида ўзаро савдо - иктисодий муносабатларини ривожланиши учун ҳуқуқий асос қўйилди ва ҳамкорликнинг асосий йўналишлари белгилаб олинди. Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида “Савдо тўғрисида”, “Инвестицияларни ўзаро ҳимоялаш ва кенгайтириш тўғрисида” каби бир қатор савдо-иктисодий, инвестицион ва илмий-техникавий битимлар имзоланди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида ҳуқуқий-шартномавий асосга эга бўлган 22 та ҳукуматлараро шартнома ва

хужжатлар имзоланган.

1996 йилнинг 19 июлида Асака шаҳрида “УзДЭУАвто” қўшма корхонасининг автомобиль ишлаб чиқариш заводини презентацияси бўлиб ўтди. 1992 йилнинг июнида Ўзбекистон ва Корея Республикаси ўртасида имзоланган савдо шартномасига мувофиқ савдо соҳасида бирмунча қулайликлар яратилди. 2002 йилда икки давлат ўртасида товар айирбошлаш 326,0 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, унинг 67,0 млн. АҚШ доллари экспортга ва 259,0 млн. АҚШ доллари эса импортга тўғри келган эди. Республика экспортининг асосий қисмини бу даврда пахта толаси, хизматлар, мато ва калава иплари ташкил этган. 2003 йилнинг 9 оyi мобайнида икки мамлакат ўртасида товар айирбошлаш 179,1 млн. АҚШ долларини ташкил қилган бўлиб, унинг 39,1 млн. АҚШ доллари экспортга, 140 млн. АҚШ доллари эса импортга тўғри келган.

Ҳозирги кунда Корея Республикасининг экспорт-импорт банки томонидан Ўзбекистонга тақдим этган умумий кредитлар ҳажми 96,4 млн. АҚШ долларига етди. Ушбу маблағлар ҳисобидан республикада телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш лойиҳалари, “УзДЕУАвто” қўшма корхонасига қатор янги моделлар қўшиш, республика коллежларини янги ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, “Ўзбек Ипаги” ассоциациясининг ипак ишлаб чиқариш корхоналарини техник жиҳатдан қайта модернизациялаш ишлари бажарилмоқда.

Республика реципиент давлатлар орасида Агентликнинг ёрдам кўрсатилиши ҳажми бўйича бешинчи ўринни эгаллайди. 1992 йилдан бошлаб КОИСА ташкилотидан Ўзбекистонга кўрсатилган молиявий ёрдамнинг умумий ҳажми 8,6 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистоннинг КОИСА билан асосий ҳамкорлиги 5 та соҳада (ускуна ва материалларни келтириш, амалиётчиларни тақлиф қилиш, кўнгилчиларни юбориш, экспертларни жўнатиш, тиббий маҳсулотларни жўнатиш) амалга оширилмоқда.

Республика ҳудудида Жанубий Корея капитали иштирокида қурилган 118 та корхона фаолият кўрсатаётган бўлиб, унинг 97 таси қўшма корхона ва 21 таси 100% чет эл капитали ҳисобига қурилган корхоналардир. Бу корхоналар асосан автомобил қурилиши, тўқимачилик ва электротехника саноати, хизмат кўрсатиш ва алоқа соҳаларини ўз ичига олади. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида 20та Жанубий Корея компанияларининг ваколатхоналари аккредитация қилинган. Бу ваколатхоналар қуйидаги соҳаларда (экспорт-импорт операциялари ўтказиш, транспорт хизматлари кўрсатиш, тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва бошқалар) фаолият олиб бормоқди.

Ўзбекистон Малайзия, Вьетнам, Ҳиндистон, Индонезия, Туркия, Форс кўрфази давлатлари каби бир қатор Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари билан, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан ҳам савдо иқтисодий муносабатларни олиб бормоқда. Ўзбекистон учун ўтган 10 – 15 йиллар МДХ давлатлари билан икки ва кўп томонлама шартномавий муносабатлар доирасида тенг ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилиш учун катта имеониятлар мавжудлигидан дарак бермоқда. Бундай ҳамкорликлар асосида нафақат ҳудудий яқинлик ва иқтисодий боғлиқликлар, балки чуқур тарихий илдизлар, маданий – маънавий алоқалар, йирик тарихий даврлар мобайнида халқларнинг умумийлиги ётади.

Жаҳон иқтисодиётида МДХ давлатлари Ўзбекистоннинг асосий савдо – иқтисодий ҳамкорларидан бири ҳисобланади. Уларнинг ҳиссасига Республика ташқи савдо ҳажмининг 30%дан ортиғи тўғри келади. Ўзбекистоннинг МДХ мамлакатлари билан товар айирбошлаши асосан, тенглик ва ўзаро фойдали тамойилларга асосланган. МДХ мамлакатлари ичида Ўзбекистоннинг йирик савдо ҳамкорлари бўлиб, Россия Федерацияси, Қозоғистон ва Украина ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси учун Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш минтақанинг ривожланиши ва давлатлар иқтисодиёти учун муҳим аҳамият касб этади. Марказий Осиё Евросиё материгининг ўртасида жойлашган бўлиб, қадим замонлардан буён муҳим халқаро савдо йўллари ва саёҳлик коридори бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда бу минтақа беш мустақил давлатни –Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон республикаларини ўз ичига олади. Марказий Осиё давлатлари

Шарқдан ғарбга 4500 километрга чўзилган бўлиб, тахминан Европа майдонига тенг худудни эгаллайди. Минтақа Шимолда Россия Федерацияси, Шарқда Хитой, Жанубда Афғонистон ва Эрон билан чегарадош, ғарбда унинг чегараларини Каспий денгизи ювиб туради.

Минтақанинг умумий майдони 4 млн.кв.км. ни ташкил этиб, (МДХ худудининг 18%и), аҳолиси 52,2 млн. киши (МДХ аҳолисининг 19%и), аҳоли зичлиги ўртача 1 кв. км. га 12,4 кишига тенг.

Минтақа давлатлари Ўзбекистоннинг муҳим савдо ҳамкорлари ҳисобланади. 2002 йил натижаларига кўра Марказий Осиё давлатлари билан товар айирбошлаш ҳажми 568,1 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Минтақа давлатларининг иқтисодий ривожланишида унинг тарихи, географик жойлашуви, шунингдек, сиёсий ва интеграцион жараёнлар билан боғлиқлиги муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари билан икки ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилиб, миллий иқтисодиётни мустаҳкамлаш асосида босқичма-босқич интеграция жараёнларини ривожлантириш тарафдоридир. Марказий Осиё давлатларини иқтисодий ҳамкорлигини ривожлантиришнинг устувор йўналиши савдо-иқтисодий алоқаларни фаоллаштиришдир. Эркин савдо режимининг ўрнатилиши Марказий Осиё минтақасида ўзаро савдо-иқтисодий муносабатларни ривожланиш даражасини кўтарилишининг муҳим механизми ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг МДХ мамлакатлари билан ташқи савдо айланмасининг 30%и минтақа давлатларига тўғри келади. 1999 йилдан буён минтақа давлатлари ўртасида товар айирбошлаш тобора ўсиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Агар 1999 йилда мамлакатимизнинг минтақа давлатлари билан товар айирбошлаши 525 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2002 йилга келиб у 568 млн. АҚШ долларини ташкил этган эди.

Марказий Осиё давлатлари билан бўлган ўзаро савдода Ўзбекистон асосан ижобий сальдога эга. 2002 йил натижаларига кўра товар айирбошлашнинг кўпроқ қисми Қозғистонга тегишли (263,3 млн АҚШ доллари) бўлиб, унинг бошқа давлатлар билан, жумладан Тожикистон билан 116,9 млн. АҚШ долларини, Қирғизистон – 111,6 млн АҚШ долларини, Туркменистон – 76,3 млн АҚШ долларини ташкил этди. Умуман олганда минтақа мамлакатлари ўртасидаги товар айирбошлаш асосан хом-ашё ёки оддий саноат ёки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан характерланади. Бу эса маълум даражада савдо муносабатлари салоҳиятини камайтиради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Марказий Осиё бозорида ўзининг кимёвий, тўқимачилик, электротехника, авиация, автомобиль, нефть-кимё саноати ва қишлоқ хўжалиги машиналари, қурилиш материаллари маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш бўйича юқори ўринлардан бирида турибди. Бугунги кунда Ўзбекистон Марказий Осиё коридорида, ўз экспорт ва импорт ҳамда транзит юкларни ташиш учун 10 та транспорт коридоридан кенг фойдаланмоқда. Кўшимча янги халқаро транспорт ва транзит коридорини ташкил этиш чора-тадбирларини ҳам кўриб бормоқда.

§ 11.2. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикаси 30 дан ортиқ обрўли иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг, жумладан Жаҳон Банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар ва шунингдек, Халқаро молия корпорацияси, Халқаро Валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт Банки, Ислом тараққиёт банки, Бутунжаҳон божхона ташкилоти, Бутунжаҳон саёхат ташкилоти, Пахта бўйича халқаро консультатив комитети ва бошқа ташкилотларнинг тўлақонли аъзосидир. Республика ҳозирги кунда ЖСТга аъзо бўлиш учун қатор ишларни амалга оширмоқда.

1992 йилнинг сентябрида Ўзбекистон Республикаси Жаҳон Банкига (ЖБ) аъзо бўлди. Тошкент шаҳрида Жаҳон банкининг ваколатхонаси очилди. ЖБ томонидан Ўзбекистонга қарзлар қуйидаги шартлар асосида берилмоқда:

- қайтарилиш муддати 20 йил
- имтиёзлар даври 5 йил

- фоиз ставкаси сузиб юривчи, ҳар йили аниқланадиган ставка.

Жаҳон Банкнинг стратегияси республиканинг босқичма-босқич ривожланишида ҳукумат ислохотларини қўллаб-қувватлаш ва маслаҳатлар бериш, шунингдек техник-молиявий ёрдамларни кўрсатишдан иборатдир. Жаҳон Банки кредитларни асосан республикада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сув таъминоти ва санитария, ирригация тизими ва дренаж ишларини қўллашга ажратади. 2002-2004 йилларда ЖБ нинг мамлакатга бераётган ёрдамнинг асосий мақсади қуйидагилардан иборат бўлди:

- Валюта ва савдо тартибини либераллаштириш масаласида сиёсий ҳолатни такомиллаштириш ва давлат бошқаруви самарасини ошириш.

- Хусусий сектор ва тўғридан-тўғри инвестицияларни кириб келиши учун қулай шарт-шароитларни яратиш.

- Ижтимоий-иқтисодий инфратузилмадаги давлат ресурсларини тақсимлашдаги самарадорликни ошириш.

- Техник хизмат ва мамлакат инфратузилмасидаги ирригация-мелиорация ишларини олиб боришдаги тизимни қўллаб-қувватлаш ва бошқалар.

Жаҳон Банкнинг берган маълумотига қўра 2003 йилнинг сентябр ҳолати бўйича Ўзбекистонга бериладиган кредит 559,2 млн. АҚШ долларини ташкил қилган бўлиб, шундан тўловни амалга ошириш миқдори 328,9 млн. АҚШ долларини ташкил этган. 2003-2004 йиллар давомида Ўзбекистонда қарз бўйича бир қатор лойиҳалар амалга оширилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат бўлди:

- Қарши каскад насос станцияси лойиҳаси бўйича Қувайт ва шунингдек ОПЕК фондлари бўйича молиялаштиришда 55 млн. АҚШ доллари миқдоридаги қарз суммаси лойиҳаси.

- Экологик дренаж лойиҳаси бўйича (Қорақалпоғистон) қарз ва кредитнинг умуми миқдори 25 млн. АҚШ доллари миқдоридаги лойиҳа.

- Давлат молиясини бошқариш бўйича ислохотлар соҳасидаги техник ёрдам лойиҳаларига, шунингдек соғлиқни сақлаш лойиҳаси бўйича қарз ва кредитларни ташкил этиш ва бошқа лойиҳалар. Шунингдек, Ўзбекистон ҳамкорлигида молиялаштирилиб, 1998 йили тасдиқланган глобал экологик фонд (ГЭФ) Орол денгизида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва сув ресурсларини бошқариш тўғрисидаги лойиҳа қатнашувчиси ҳисобланади.

Ўзбекистон 1992 йилнинг 19 апрелидан Европа тикланиш ва тараққиёт банкига (ЕТТБ) аъзо бўлди. Ўзбекистонга ЕТТБ томонидан келган вакиллар республикадаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатни ўрганиш ва келажакда ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида Ўзбекистонга нисбатан ўз стратегиясини белгилади, яъни, ЕТТБ келгусида Ўзбекистонда хусусий секторни ривожлантириш ва кенгайтириш, табиий ресурсларни ўзлаштириш, энергетика секторини кенгайтириш, кичик ва ўрта корхоналарни, пахтани қайта ишлаш ва бошқа енгил саноатни, туризм инфраструктурасини ривожлантириш каби соҳалардаги асосий йўналишларни аниқлаб олди.

Ўзбекистон билан ЕТТБ ўртасидаги мувоффақиятли ҳамкорлик натижаларини биз ҳозирги кунда банк томонидан бир қатор (7та) лойиҳа ишлари режалаштирилиб, амалга оширилишида кўришимиз мумкин. Бу лойиҳаларнинг умумий миқдори 1,4 млрд. АҚШ долларини ташкил этади. Бундан ташқари 320 млн. АҚШ доллари миқдоридаги 8 лойиҳанинг (дизель локомотив паркларини янгилаш, Андижон муниципал инфратузилмасини яхшилаш, кичик ва микро корхоналарга бериладиган кредит линиялар. “Ўзбек лизинг интернейшнал АО” компаниясининг лизинг кредити кабилар) амалга оширилиши кутилмоқда.

Ҳозирги кунда республикада амалга оширилиши давом этаётган лойиҳалар жумласига – кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш мақсадида бериладиган 4 та кредит линияни, жумладан, Асака банкни хусусийлаштириш (ЕТТБ акционерларининг 20% гарови асосида), Сирдарё ГРЭСни 5 ва 6 энергия блокларини қайта тиклашнинг икки фазаси, “Ўзбектелеком” акционерлик компаниясини 7% акцияси тўлови асосида хусусийлаштириш, компьютер ва ахборот технологиясини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш учун жамғарма

кабиларни киритиш мумкин.

2003 йилнинг 4-5 майида Тошкент шаҳрида ЕТТБ бошқармаси кенгашининг 12-мажлиси ва шунингдек Халқаро хусусий ва ишбилармонлар ўртасида инвестициявий бизнес форум бўлиб ўтди.

Ўзбекистон 1992 йил сентябрида Халқаро валюта фондига (ХВФ) аъзо бўлиб кирди. 1995 йилнинг январида Ўзбекистон Республикасига ХВФ томонидан қабул қилинган дастур асосида биринчи 72,4 млн. АҚШ доллари миқдоридagi транш маблағлари берди. Шунингдек 1995 йилнинг декабрида миллий валютани қўллаб-қувватлаш мақсадига иккинчи транш маблағ ҳам ажратилди. Берилган ушбу маблағлар сузиб юривчи фоиз ставкалари асосида берилган эди. Қарзни тўлаш муддати 5,5 йилни ташкил этган. 1995 йилнинг 18 декабрида ХВФ Ўзбекистон Республикасига “Стэнд Бай” кредитини берди. Ушбу маблағлар иқтисодий ислохатларни давлат томонидан 1995-1996 йилларда қўллаб-қувватлашда, 2000-2001 йилларда давлат томонидан валюта сиёсатини тартибга солиш учун фойдаланилди. 2001 йилнинг августида Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ ўртасида 2001 йилнинг 31 июль ва 31 декабр ойлари оралиғидаги молиявий ва иқтисодий сиёсат тўғрисида меморандум қабул қилинди. Меморандум асосида Ўзбекистон ва ХВФ вакиллари ҳамкорлигида 2002 йилнинг 1 январ ва 30 июн ойлари оралиғидаги макроиқтисодий ва структуравий сиёсатни асослари ишлаб чиқилди. 2002 йилда ХВФни мониторинг дастури асосида бир қатор вазифалар бажарилди. Ўзбекистоннинг турли вазирлик ва идоралар ўртасида чора тадбирлар ўтказилди. Бундан асосий мақсад иқтисодий ислохотларни ривожлантиришда кредит ва солиқ бюджет сиёсатида қатъий риоя этган ҳолда валюта режимини тартибга солиш амалга оширилди. 2003 йилда Ўзбекистон Республикасига ХВФ нинг вакиллари ташриф буюришди. Музоқаралар чоғида ХВФни низомидagi 8-моддасига мувофиқ бир қатор шартномалар имзоланди. Бунга савдо соҳасида олиб борилаётган солиқ сиёсати, бюджет ва пул-кредит сиёсатидан самарали фойдаланиш ишлари кирган эди. Шунингдек тузилмавий ислохатлар соҳасида бир қатор ишларни амалга оширишга киришилди. Хуллас, 2003 йилнинг 15 октябрида Ўзбекистон Республикаси ХВФ келишувидаги 8-модда, 3-4 модда, 2а қисмидаги шартларини қабул қилишини маълум қилди.

Ўзбекистон Республикаси 1995 йилнинг 30 августида Осиё Тараққиёт Банкининг (ОТБ) тўлақонли аъзоси бўлди. ОТБ билан ўзаро молиявий ва техник ҳамкорлик қилиш мақсадида, шунингдек ОТБга тақдим этилиши мумкин бўлган инвестицион лойиҳаларни тайёрлаш ишларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 16 январдаги №27 фармойиши билан ОТБ билан ҳамкорлик маҳкамаси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикасининг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий Банки ОТБ авуарида Ўзбекистон Республикаси миллий валютасидаги расмий банк депозитарийси деб эълон қилинди. Молия Вазирлиги ОТБ билан алоқаларда масъул ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг Миллий банки Ўзбекистон Республикасини ОТБнинг директорлар кенгаши гуруҳига кириш тўғрисида мурожаат қилди. Бу гуруҳга Осиё-Тинч океани минтақасининг Малайзия, Сингапур ва Таиланд каби мамлакатлари киради. ОТБ бу мурожаатномани қабул қилгандан сўнг Ўзбекистон ҳам халқаро иқтисодий интеграциянинг мақсадларидан келиб чиққан ҳолда Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли аъзо бўлди.

Ўзбекистон республикаси ҳукумати билан келишган ҳолда ОТБ республика иқтисодиётининг баъзи-бир секторларини- қишлоқ хўжалиги, транспорт ва коммуникация, ижтимоий инфраструктура соҳаларини ривожлантиришга ёрдам бериб келмоқда. 2003 йилнинг 11-12 октябрида Тошкентда Ўрта Осиёда минтақавий иқтисодий ҳамкорлик бўйича ОТБ Вазирликлар кенгашининг конференцияси бўлиб ўтди. Ушбу конференцияда аҳолининг ижтимоий аҳволини яхшилаш, транспорт, савдо ва энергетика соҳасидаги сунъий тўсиқларни олиб ташлаш, энергетика ресурсларидан тўри фойдаланиш, атроф муҳит химоясини кучайтиришда хусусий секторни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, иқтисодий инфратузилмани такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси 2001 йилнинг ноябрида БМТнинг Қишлоқ хўжалиги

савдоси ташкилотига (ФАО) аъзо бўлди. 2002 йилда Ўзбекистон ФАОнинг “Минтақада ишлов бериланётган ерларнинг ҳосилдорлигини ўстириш” минтақавий дастурида иштирок этди. Бу лойиҳанинг умумий миқдори 1,34 млн. АҚШ долларини ташкил этиб, унинг 350 минг АҚШ доллари Ўзбекистонга тўғри келади. ФАО дастурида Ўзбекистондан ташқари Хиндистон, Покистон ва Миср каби мамлакатлар ҳам қатнашмоқда.

2002 йилнинг январида республикага ФАО томонидан жаноб Тим Жексон бошчилигида бир гуруҳ вакиллар ташриф буюришди. Бу ташрифдан асосий мақсад Амударёнинг қуйи оқимидаги ерлардаги қурғоқчилик ва сув танқислиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган эколагик ҳолатларни енгиллаштириш учун қишлоқ хўжалиги амалиётида кўп йиллар давомида синаб кўрилган лойиҳаларга техник ёрдам кўрсатишни режалаштириш эди. Музоқаралар давомида бу дастурларнинг ҳолати ва уни амалга ошириш имкониятлари кенг муҳокама қилинди. 2000 йилнинг 16 мартдан 1 апрелгача Ўзбекистон Республикасида Қоҳира шаҳридаги ФАОнинг Яқин Шарқда иш олиб бориш бўйича минтақавий бўлими бошлиғи жаноб Д. Абдоу бўлди. Ташриф чоғида асосан Ўзбекистоннинг идора ва вазирликлари вакиллари билан техник ёрдам кўрсатилиши билан боғлиқ бўлган таклифлари муҳокама қилинди. 2002 йилнинг 20 мартада ТИААда жаноб Абдоу билан бўлиб ўтган музоқараларда ҳам ФАОнинг Ўзбекистон билан қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳамкорликларига тўхтаб ўтилди.

Ўзбекистон ва Ислон тараққиёт банки (ИТБ) ўртасидаги биринчи алоқалар 1992 йилда бошланди. 1992 йили ИТБ Ўзбекистондаги мусулмонлар бошқармаси грантларини маъқуллади. Бу грантлар ўз ичига бир қатор лойиҳаларни, жумладан Самарқандаги Ал-Бухорий институти учун ётоқхона қуриш, Тошкент, Хива шаҳарларидаги шифохоналарни таъмирлаш, Бухоро шаҳридаги Мир Араб мадрасасини таъмирлаш, араб тилини ўргатишни қўллаб-қувватлаш ва бошқа соҳаларни молиялаштиришни ўз ичига олади. 1997 йилнинг 30 июнидан 4 июлга қадар Ўзбекистонга ИТБ президенти ёрдамчиси К.И.Абдулҳак бошчилигидаги делегация ташриф буюрди. Ушбу ташрифдан асосий мақсад республиканинг расмий шахсларини ИТБ фаолияти билан таништириш ва Ўзбекистон Президенти қошидаги давлат ва ижтимоий қурилиш академияси билан ҳамкорлик ўрнатиш эди.

2002-2003 йилларда Ўзбекистонга бир неча бор ИТБнинг техник вакиллари ташриф буюришди. 2003 йилнинг 25 июнида Ўзбекистонда инвестицион конференцияни ташкил этиш мақсадида ИТБ ва Ўзбекистон ҳукумати ўртасида меморандум имзоланди. 2003 йилнинг 17-18 июнида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Эрон Ислон Республикасига ташрифи чоғида ИТБ Президенти Аҳмад Муҳаммадали билан учрашди. Учрашув давомида Ўзбекистонни ИТБга аъзо бўлиш тўғрисидаги масалалар, шунингдек, ҳамкорлик йўналишлари, Ўзбекистоннинг молиявий ташкилотлари билан банк ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг ривожланиши ва Ўрта Осиё минтақасида банкларнинг роли каби масалалар кенг муҳокама қилинди. 2003 йилнинг 2-4 сентябрида Олма-Ота шаҳрида ИТБнинг 28-йиллик йиғилишида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси раиси ўринбосари Э.Ғаниев бошчилигидаги делегация қатнашди. Бу йиғилишдан сўнг Ўзбекистонда ИТБнинг инвестициявий конференцияси бўлиб ўтди. Бу тадбирда ИТБга аъзо мамлакатларнинг дипломатик корпус вакиллари халқаро молия ташкилотларининг вакиллари, ИТБга аъзо мамлакатларни ишбилармонлар доираси вакиллари, ИТБнинг раҳбар ва ходимлари қатнашди. Конференция якунланиши биланоқ 2003 йилнинг 6-10 октябрида Ўзбекистонга ИТБ вице-президенти доктор Амаду Буманар Сисс бошчилигидаги делегация ташриф буюрди. Бу ташрифнинг асосий мақсади Ўзбекистон билан ИТБнинг 2004-2006 йилларида олиб бориладиган ўзаро ҳамкорлик дастурини муҳокама қилиш, вазирликлар ва идора бошлиқлари билан музоқаралар ўрнатиш бўлди. Ўзбекистон ҳукумати ИТБ билан қуйидаги муҳим ҳамкорлик муносабатларни- транспорт, автомобиль ва темир йўллар, соғлиқни сақлаш, таълим, сув таъминоти, ирригация, нефть ишлаб чиқариш ва энергетика, ўрта ва кичик бизнесни ривожлантириш масалари билгилаб олинди. 2003 йилнинг 10 октябрида ўтказилган учрашувда Ўзбекистон ҳукумати ва ИТБ вакиллари томонидан 2004-2006 йилларга мўлжалланган ўзаро манфаатли ҳамкорлик тўғрисида меморандум имзоланди.

Ушбу дастурнинг биринчи босқичида асосан қўйидаги лойиҳавий ишларни, жумладан тез ёрдам пунктларини техник воситалар билан таъминлаш, алоқа линияларини қуриш, темир йўл станциялар ва кўприкларни қайта тамирлаш, кичик ва ўрта бизнесни молиялаштириш, вагонларни тамирлаш заводини модернизациялаш ва бошқалар кўзда тўтилади.

§ 11.3. Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши ва унинг муаммолари

Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) 1995 йилнинг 1 январидан ташкил топди. ЖСТ кўп томонлама савдо тизимларининг ҳуқуқий ва институтчионал асосидир. У муҳим шартнома мажбуриятларни таъминлайди. Бу шартнома мажбуриятлари ҳуқуқатларга ички қонунчиликни шакллантириш ва амалга оширишда, шунингдек ташқи савдони бошқаришни аниқлаб беради. ЖСТ 1947 йилда ташкил топган ва 1948 йилнинг 1 январидан кучга кирган Тарифлар ва савдо бўйича бош келишув (ГАТТ)нинг давомчиси ҳисобланади. ЖСТ келишуви халқаро савдонинг янги қонуниятларини, Уругвайдаги кўп томонлама музоқаралар жараёнида эришилган битимларни умумий идорага жамлашни қамраб олади. Бу қоидалар ГАТТ доирасида 125 та мамлакат иштирокида етти йил давом этган ва 1993 йилнинг 15 декабрида Уругвайда тугаган кўп томонлама музоқаралар натижасидир. Вазирлар 1994 йил апрелда Марокашдаги мажлисда яқунловчи актни имзоладилар. 15 апрелдаги “Марокко декларацияси” шунинг тасдиқладики, Уругвай раунди натижалари жаҳон иқтисодиётини мустаҳкамлаб, савдо ва капитал қўйилмаларини, бандликни либераллаштириб, бутун жаҳонда тушумларни кўпайишга олиб келади. ГАТТ-ЖСТнинг қисми сифатида қуйидаги асосий қоидаларга эга:

1. Тарифлар орқали миллий иқтисодиётни химоялаш. ГАТТ эркин савдо билан шуғулланса ҳам ЖСТга аъзо мамлакатлари ўзларининг миллий саноатини ташқи рақобатдан химоя қилиш ҳуқуқига эгаллигини тан олади. Бироқ, ГАТТ мамлакатлардан тарифлар орқали химоя қилишни талаб этади. Бу тамойилни амалда бажарилишини таъминлаш учун ГАТТ қонун-қоидаларига кўра бир неча истиснолар бўйича миқдорий чекловлардан фойдаланиш ман этилди.

2. “Тарифларни алоқалаш”. Давлатлар кўп томонли савдо келишувлари орқали миллий саноатни қўллаб-қувватлашни камайтириши, иложи бўлса, тарифларни камайтириб, бошқа савдо тўсиқларини олиб ташлаши керак. Тарифлар маълум даражада камайиб “алоқа”га кирмоқда. Алоқага киришиш шунинг билдирадигани, аниқ бир маҳсулотни муносабатга киришишдаги тариф даражаси ЖСТ аъзосининг мажбуриятидир ва асосий савдо шериғи билан компенсация ҳақидаги келишувсиз тарифни ошира олмайди.

3. “Энг қулай режим.” ГАТТ нинг ушбу қонуни ажратмаслик принципи ҳисобланади. Қонунда таъкидланишича, экспортёр ва импортёр давлатларга ўзгартирилган тариф ва бошқа меъёрлар БСТнинг аъзоси бўлган бошқа давлатларга ҳам камситишларсиз қўлланилиши керак. Ҳеч қандай давлат бошқасига алоҳида савдо фойдаси ёки камситувчи чоралар қўя олмайди. Ҳамма бир хил даражада ва ҳамма савдо тўсиқларини тушириш мақсадидаги барча чоралардан фойда олади.

4. “Миллий режим”. Агар афзал кўрилган давлатларда камситиш ман қилинган бўлса, “Миллий режим” қоидаида эса бозорга чиқарилган товарлар давлат ичида ишлаб чиқарилган эквивалент товарлар билан бир хил шарт-шароитда амалга оширилиши керак.

Жаҳон Савдо Ташкилотининг ГАТТдан фарқи. ЖСТ нафақат ГАТТнинг давомчиси, қолаверса ўзига хос характерга эга. Орадаги асосий фарқлар қуйидагилар иборат:

- ГАТТдан фарқли ўлароқ ЖСТ ўзининг шахсий секретари билан доимий ташкилот ҳисобланади.

- ЖСТнинг фаолият доираси ГАТТга нисбатан анча кенг. Кўп томонлама савдо тизимида хизматлар билан савдо қилиш, тижорий фаолият қўшилди. Интеллектуал мулк химояси ҳам шулар жумласидандир.

- ЖСТга аъзо-мамлакатлар аниқ мажбуриятларни олиб бирлашган битимлар тўпламини ўзида акс эттиради. Бундан фарқли, ГАТТ ўз ичига битимлар рўйхатини олади. Мисол учун демпингга қарши чекловлар, субсидиялар бўйича давлатларнинг чекланганлиғи ва бошқалар.

- ЖСТ негизида 1947 йилдаги ГАТТнинг ўзгарган версияси (бу версия ГАТТ деб 1994 йилда қабул қилинган) ва барча янги битимлар серияси ётади. ГАТТнинг 1994 йилдаги товарлар савдоси доирасида камситишсиз қонуний савдо қилиш, ички бозорга импорт қилиш ва хусусий маҳсулотлар учун мувозанатлашган савдо режими ётади. ЖСТ доирасида, янги

битимларга мувофиқ умумий тамойилларнинг муҳим соҳалари(хизматлар билан савдо қилиш, интеллектуал мулк ҳуқуқининг савдо аспекти, ўлчовлари) кенгайтирилмоқда.

- ЖСТ иқтисодийнинг “сезиларли” ҳудудларидаги алоқаларни химоялаш имкониятини ўзида сақлаб қолади. Бу битимлар доирасида текстил ва тайёр кийим-кечаклар савдосидаги экспорт чекловлари олиб ташланди, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдоси ислоҳ қилинди.

ЖСТ секретариати Женева (Швейцария) шаҳрида жойлашган. Ушбу секретариат 1999-2001 йилларда секретариат бош директор Майк Мур томонидан бошқарилган. ЖСТ аъзолари томонидан тайинланган 4 та бош директор ўринбосарлари унга ёрдам берган. 2002 йилдан бошлаб эса Майк Мур ўрнини директор ўринбосари Сулагай Панитпанди бошқариб келмоқда.

ЖСТ секретариатининг штати 550 кишидан иборат. Ўз мажбуриятларини амалга оширишда бош директор ва ташкилот штати аъзолари ҳукумат ва бошқа ташкилотлардан холи равишда фаолият кўрсатадилар ва котибиятнинг халқаро характери қўллаб-қувватлайди. Бугунги кунда жаҳоннинг 150та мамлакати ЖСТни аъзоси ҳисобланиб, 30дан ортиқ давлат эса ЖСТга қабул қилиш жараёнида кузатувчилик ҳуқуқига эгадир.

Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиш жараёни қийин ва узоқ вақтни талаб қилади. Биринчи босқичда ЖСТга қўшилишни хоҳловчи давлатларнинг ҳукумат бошлиқлари ЖСТда кузатувчилик ҳуқуқини берувчи ариза беради. Бунда ҳукумат ЖСТга юборувчи ўз меморандумида мамлакатнинг савдо ва иқтисодий сиёсатини тўлиқ қамраб олган аспектиларни тақдим этади. Бу меморандум қўшилиш тўғрисидаги сўровларни тўлиқ ўрганиш учун асос бўлади. Шундан сўнг ЖСТга ариза берувчи давлатлар бўйича ишчи гуруҳ тузилади.

Ишчи гуруҳ йиғилишларида ариза берган ҳукумат товар ва хизматлар савдосига нисбатан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаб олишлари мақсадида қизиқувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари билан икки ва кўп томонлама музокаралар олиб боради. Музокаралар натижасида ЖСТга кираётган давлат товарлар ва хизматлар савдоси бўйича бажариши лозим бўлган ва ўзгартирилмайдиган аниқ бир тарифлар беради. Ариза берувчи давлатнинг савдо режимини ўрганиш ва бозорга киришга имкон берувчи музокаралар тузиш билан ишчи гуруҳ асосий қўшилиш шартларини ишлаб чиқади ва йиғилиш натижасига кўра ЖСТга кираётган давлат тўғрисида қарор тайёрлайди ва бу ҳужжатлар бош кенгаш ёки вазирлар конференциясида тасдиқлаш учун тақдим этилади. Қўшилиш тўғрисидаги қарор ЖСТ аъзоларининг 2/3 қисми овоз берган тақдирда имзоланган ҳисобланади. ЖСТга аъзо бўлган давлат Уругвай раунди қамраб олган битимларни қабул қилиши ва амалга ошириши керак бўлади (7-жадвал).

7-жадвал

ГАТТ доирасида кўп томонлама савдо келишувлари тавсифи

Йил ва ўтказилган жой	Мамлакатлар сони	Тахлил қилинган саволлар
1947 йил Женева	23	Тарифларни пасайтириш
1949 йил Эннеси	13	Тарифларни пасайтириш
1951 йил Торкуей	38	Тарифларни пасайтириш
1956 йил Женева	26	Тарифларни пасайтириш
1960-1961 йиллар Раунд Дилена	26	Тарифларни пасайтириш
1964-1967 йиллар Раунд Кеннеди	62	Демпингга қарши, Тарифларни пасайтириш
1973-1979 йиллар Токио	102	Тарифларни пасайтириш, битимларни қайта кўриш, нотариф ўлчовлар
1986-1993 йиллар Уругвай раунди	125	Тарифларни пасайтириш, нотариф ўлчовлар, хизматлар, қоидалар, интеллектуал мулк тортишувлари, текстил маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги

		маҳсулотлари ва бошқалар
2001 йил Доха раунди	137	Тарифларни пасайтириш, ривожланаётган давлатларга бериладиган имтиёзлар
2003 йил Канкун раунди	148	Тарифларни пасайтириш. қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси
2005 йил Сингапур раунди	148	Тарифларни пасайтириш. қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси

Уругвай раунди янги кўп томонлама савдо тизими ташкил топишида муҳим роль ўйнайди. 1994 йилнинг 15 апрелида Марокашда (Марокко) 125 та аъзо-мамлакатларнинг вазирлари Уругвай раунди қуйидаги тизимлардан ташкил топганлигини тасдиқловчи битимни имзоладилар.

А.Жаҳон Савдо Ташкилоти тўғрисида Марокаш битими.

- Товарлар савдоси
- Хизматлар савдоси.

Тарифлар ва савдо (ГАТТ-1994) бўйича бош битим ва у билан боғлиқ бўлган битимлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

Ўзаро юк ташиш инспекцияси бўйича битим	PSI
Техник бартерлар ва савдо бўйича битим	TBT
Санитар ва фито санитар ҳолат бўйича битим	SPS
Инвестиция савдо аспекти ҳолати бўйича битим	TRIMS
Тўқимачилик ва кийим-кечак бўйича битим	ATC
Қишлоқ хўжалиги бўйича битим	
Қоидаларнинг келиб чиқиши бўйича битим	

- Хизматлар савдоси. Хизматлар савдоси бўйича бош битим (GATS)
- Интеллектуал ресурслар ҳуқуқи (IPRS). Интеллектуал ресурслар савдоси бўйича битим ўз навбатида:

- Чегараланган иштирокчилар сонига эга секториал савдо битимга.
- Фуқаро авиатехникаси бўйича битимга.
- Давлат харидорлари тўғрисидаги битимларга бўлинади.

2001 йилнинг ноябрида Доха шаҳрида (Қатар) ЖСТнинг 4-вазирлар конференцияси бўлди. Унинг натижасида “Доха тараққиёт тартиби” савдо музоқараларининг янги раунди босқичи тўғрисида қарор қабул қилинди. Конференцияда дунё савдо тизимининг либерализацияси бўйича қуйидаги асосий мавзулар- хизматлар, саноат моллари савдоси тарифлари, интеллектуал мулк ҳуқуқининг савдо томонлари, қишлоқ хўжалигида ички қўллаб-қувватлаш ва экспортга субсидиялар бериш, “Сингапур муаммолари”, савдо ва инвестиция, рақобат борасида сиёсат, давлат харидларида транспарентлик, савдо ҳамкорлиги, савдо ва атроф-муҳит муаммолари каби мавзулар кўриб чиқилди. Бу муаммолар бўйича турли қарашлар концепцияси билан боғлиқ бўлган жаҳоннинг 148 мамлакатни савдо вазирликлари 2003 йилнинг 10-14 сентябрида Мексиканинг Канкун шаҳрида бўлиб ўтган ЖСТнинг 5-вазирлар конференцияси чоғида савдо тизимини эркинлаштириш билан боғлиқ бўлган ягона фикрга кела олмадилар.

1994 йилнинг июнидан бери Ўзбекистон ГАТТ-ЖСТ кузатувчи бўлиб келмоқда. 1994 йилнинг декабрида Ўзбекистон Республикаси ГАТТ-ЖСТга тўла аъзо бўлиши истагида ариза берди. Ариза ижобий кўриб чиқилгандан кейин 1995 йилнинг январидан ЖСТ томонидан аъзо бўлиш масалалари бўйича назорат гуруҳи тузилди. 1998 йилнинг сентябрида Австралия, ЕИ, Янги Зеландия ва АҚШ мамлакатлари томонидан ЖСТ котибиятига берилган саволларга Ўзбекистон томонидан ташқи савдо режими асосида меморандум тақдим этилди. Ўзбекистонда ЖСТ самарали иш олиб бориши учун мамлакатда ЖСТ бўйича комиссия идораси тузилди. 2002 йилнинг 17 июлида Женевада (Швейцария) Ўзбекистон Республикасини ЖСТга аъзо бўлиши масаласини кўриб чиқиш учун шу гуруҳнинг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Ушбу мажлисда асосан Ўзбекистон Республикасини ташқи савдо

режими бўйича меморандуми ҳолати кўриб чиқилди. Шу гуруҳнинг раиси бўлиб 2002 йилда жаноб Алехандро Дел Ла Пенъени ўрнига келган жаноб М.Супер Аманиам (Малайзия) иш олиб борди. Бу мажлисининг якуни сифатида ЖСТга аъзо мамлакатлар АҚШ, Австралия, Жанубий Корея Республикасининг вакиллари томонидан меморандумга ёзма саволлар ва шарҳлар тақдим этилди. Шунингдек ЕИ, Канада ва Швейцария вакиллари томонидан эса божхона тарифларини туширилиши талаб қилинди. Хуллас, ҳозирги кунда кўриб чиқилган меморандум масалалари бўйича Ўзбекистоннинг ТИААнинг структуравий бўлинмалари, шунингдек бошқа вазирлик ва республика идоралари томонидан қизғин тайёрганлик ишлари олиб борилмоқда.

ЖСТга кириш учун муҳим бўлган акт материалларини тайёрлаш мақсадида республика вазирлигида қуйидаги ишчи гуруҳлар ташкил этилди:

- Санитар ва фитосанитар чоралар кўриш ва савдода техник бюролар бўйича ЖСТ битими доирасидаги тасвирий муаммолар рўйхатини тузиш;
- Қишлоқ хўжалигида экспорт субсидиялар ва ички қўллаб қувватлаш тўғрисида ахборот тайёрлаш;
- Интеллектуал мулк ҳуқуқи савдо аспекти бўйича ЖСТ битими доирасида ахборот тайёрлаш;
- Товарларга тариф беришлари ва хизматларга мажбуриятлар бўйича таклифлар тайёрлаш;
- ЖСТ битимига мувофиқ миллий қонун чиқаришга ўзгартиришлар киритиш;
- Ўзбекистоннинг ЖСТга кириш тўғрисидаги чақириқда иқтисодийнинг турли секторларида бўладиган натижаларни баҳолаш бўйича тадқиқотлар олиб бориш.

Таянч иборалар: ташқи савдо, икки томонлама ва кўп томонлама иқтисодий муносабатлар, ЖСТга аъзо бўлиш, халқаро молия-кредит ташкилотлари билан иқтисодий муносабатлар.

Бобнинг қисқача хулосаси:

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашган бўлиб, бу ерда минтақа аҳолисининг 45%и яшайди. Ўзбекистон минтақанинг бошқа давлатлари (Қозоғистон, Тожикистон, Туркманистон, Қирғизистон) билан умумий чегараларга эга бўлган ягона мамлакат бўлиб, у Европа билан Осиё-Тинч океани минтақаси ва шунингдек Жанубий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини транспорт ва телекоммуникация бўйича бирлаштирувчи муҳим коридор ҳисобланади.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларда муҳим аҳамиятга эга бўлган халқаро ташкилотларнинг (БМТ, ЮНЕСКО, ФАО, ЮНКТАД) тенг ҳуқуқли аъзоси, жаҳоннинг ўнлаб давлатлари (160 дан ортиқ) билан дўстона алоқаларни боғлаган, йирик халқаро банк ва молиявий ташкилотлар (ХВФ, ЖБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ) билан ҳамда нодавлат ва ноҳуқумат ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиб бораётган давлатлардан бири ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётида Ўзбекистон турли даражадаги глобал ва минтақавий (МДХ, Шанхай гуруҳи) интеграцион жараёнларида қатнашиш билан бир пайтда муҳим тамойилга, яъни бир давлат билан яқинлашиш бошқа бир давлат билан узоклашиш эвазига бўлмаслиги керак деган қоидага амал қилади.

Назорат учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг жаҳоннинг етакчи мамлакатлари билан икки томонлама манфаатли алоқаларининг ривожланиш истикболларини тавсифлаб беринг.
2. Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан олиб бораётган алоқаларни характерлаб беринг?
3. Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон банки гуруҳи билан муносабатларини очиб беринг.
4. Ўзбекистон ЖСТда қандай мақомга эга?
5. Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзо бўлиш бошқичларини характерлаб беринг.

Адабиётлар:

- “Хорижий инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 30.04.1998
- “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 25.04.1996
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон., 1996
- Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” Т. Ўзбекистон., 1999
- Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги маъруза, 2002 йил 29 август
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Алимов А. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан. Т., 1996.
- МВЭС РУз. “Информация о состоянии и перспективах развития взаимоотношений РУз с Европейским Союзом”.
- Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. М., 2004.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси иқтисодиёти (Илмий-оммабоп рисола). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). Т., ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005.

Изоҳли луғат (Глоссарий)

«Ақлли кишиларнинг кетиб қолиши» — мамлакатдан "интеллектуал элита" вакиллари чет элда ишга жойлашиш мақсадида чиқиб кетиши.

Аванслаш — етказиб бериладиган товарлар учун импортёр томонидан олдиндан ҳақ тўлаш. Экспортёр учун фойдали ўзаро ҳисоб-китоб кўриниши ҳисобланади.

Аккредитив — миқдорнинг илтимосига кўра банк томонидан ҳужжатда кўрсатилган шартларда учинчи шахс (бенифициар)га тўловни амалга ошириш ёки бенифициар томонидан кўйилган ўтказма векселни (тратта) тўлашни амалга ошириш (акцепт) бўйича банк мажбурияти бўйича битим.

Акцепт — битим амалга ошганлигини аниқлашчи офертани қабул қилишлигига розилик бериш.

Акциз — давлат органлари томонидан белгиланадиган товар божхона қийматига нарх қўшимчаси.

Андеррайтерлар — молия бозоридаги мувофиқлаштирилган курс бўйича заёмни жойлаштирувчи гарант компаниялар.

Банк ўтказмалари — ўтказувчи (тўловчи) талабига мувофиқ унинг ҳисобидан олувчи (бенифициар) фойдасига бир банк томонидан бошқа банкка тўлов талаблари воситасида бажариладиган ҳисоб-китоб кўриниши.

Бартер — товарни товарга тўғридан-тўғри айирбошланадиган савдо битими.

Божхона божи — товар давлат чегарасини кесиб ўтганда солинадиган махсус пул солиғи.

Божхона иттифоқи — икки ва ундан ортиқ давлатларнинг бир-бирига ва учинчи мамлакатларга нисбатан соддалаштирилган тариф сиёсатини ўтказишдир.

Божхона тарифи — товар оқимларининг чегарани кесиб ўтишида давлат томонидан олинадиган солиқ миқдори кўрсатилган тартибланган товарлар рўйхати.

Буфер захиралари — салбий иқтисодий тамойилларнинг миллий иқтисодиётга таъсири ва фавқулодда вазиятлар учун моддий бойликларнинг жами.

Валюта — маълум бир давлатнинг қонун билан ўрнатилган пул воситаси (миллий валюта), бир ёки бир неча етакчи мамлакатларнинг валютаси кўринишидаги жаҳон резерв пуллари. Халқаро валюта фонди ва Европа валюта тизими аъзолари томонидан кўп томонлама ҳисоб-

китобларда фойдаланиладиган халқаро валюта бирлиги.

Валюта арбитражи — своплар ва ссуда капитали бозорида битимлар биргаликда амалга оширилишини назарда тутувчи банклараро операциялар.

Валюта бозорлари — миллий валюта иштирокида талаб ва таклиф таъсирида юзага келувчи валюта курсига мувофиқ хорижий валюталарни олди-сотди қилинадиган расмий марказлар.

Валюта интервенцияси — давлат органлари томонидан миллий бозорда хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш.

Валюта клиринги — икки ва ундан ортиқ ҳукуматлар ўртасида молиявий талаблар ва мажбуриятларни ўзаро ҳисобга олиш ҳақидаги келишув.

Валюта котировкаси — бир валюта баҳосини бошқа валюталарда ифодаланишининг сонли ёзуви.

Валюта курси — миллий валюталар ўртасидаги нисбат, бир мамлакат валютасининг хорижий пул бирликларида ифодаланиши.

Валюта позицияси — банкнинг хорижий валютага бўлган талаби ва мажбуриятлари нисбати.

Валюта режими — валюта айирбошлаш курсини аниқлаш асосидаги механизм.

Валюта резервлари — хорижий валюта, олтин, СДР, ХВФдаги резерв позиция кўринишидаги валюта-ликвид воситаларнинг жами.

Валюта сиёсати — мамлакатда хорижий валюталарнинг пул-кредит айланмасини тартибга солишга йўналтирилган тадбирлар тизими.

Валюта хатари — валюта курси ўзгариши оқибатида экспортёр ва импортёрнинг зарар кўриши лозим бўлган ҳолати.

Валюта чеклашлари — хориж валютаси ва бошқа қимматли нарсалар (олтин) бўйича операцияларни чеклаш учун йўналтирилган маъмурий ва қонуний тартибда белгиланган меъёрий қоидалар тизими.

Валютанинг конвертирланганлиги — миллий валютани хорижий валюталарга резидентлар учун ҳам, резидент бўлмаганлар учун ҳам тўлов балансининг жорий операциялари бўйича алмаштириш имконияти.

Вексел — белгиланган кўринишда тузилган ёзма қарздорлик мажбурияти, вексел эгаси кўрсатилган муддат тугагандан сўнг белгиланган пул суммасини қарздордан талаб қилишга ҳақлидир.

ГАТТ — Савдо ва тарифлар бўйича Бош келишув — ташқи савдо операцияларини ўтказишда белгиланган тамойилларга амал қилишга рози бўлган мамлакатларни бирлаштирувчи савдо ва тариф масалалари бўйича халқаро акт.

Глобал муаммолар — оламшумул иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва аҳамиятга эга бўлган ва ўз ечимини топишида жаҳондаги барча мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракатларини талаб этувчи цивилизациямизнинг энг долзарб масалалари.

Давлат буюртмаси — давлат томонидан муайян маҳсулот турини тайёрлаш ва уни истеъмолчига етказиб бериш, ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот характеридаги маълум ишни бажариш бўйича қорхона ва хўжаликларга бериладиган топшириқ. У биринчи навбатдаги ижтимоий эҳтиёжларни кафолатлайди.

Давлат бюджети — давлат даромадлари ва харажатларининг пул билан ифодаланадиган йиллик мажмуи.

Давлат қарзи — давлатнинг ўз фуқаролари, банклар, қорхона ва ташкилотлар, шунингдек, хориж мамлакатларидан қарзи. Ўз манбаига қараб, давлат қарзларига, ички ва ташқи давлат қарзига бўлинади. Давлат ўз харажатларини даромади билан қоплай олмай қарз олади, қарз ҳисобидан ўз бюджетининг камомadini вақтинча қоплайди.

Давлат мулки — давлат вазифалари бажаришга хизмат қилувчи давлат қорхона ва муассасаларининг мулки.

“Дауэс плани” — 1924 йилда қабул қилинган бўлиб, Чикаго банклари директори Ч.Дауэс (Морган банки билан чамбарчас боғлиқ) томонидан ишлаб чиқилган режадир. Биринчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда Германияга ғолиб давлатлар (Англия, Франция ва

бошқалар) томонидан юкланган ҳарбий товонни (репарацион тўлов) енгиллаштириш ва шу йўл билан Германия иқтисодиётини тиклашдир. Режага кўра, Ғарбий Европанинг етакчи давлатлари 200 млн. Долларли (унинг 110 млн. АҚШники) халқаро заём берган бўлиб. Бу ёрдам биринчи галда мамлакатнинг оғир саноатини ривожлантиришга қаратилган эди.

"Демографик портлаш" — жаҳоннинг кам ривожланган ва камбағал мамлакатларида назорат қилиб бўлмайдиган даражада аҳоли сонини ўсиши.

Девальвация — миллий валюта курсини хорижий валютага нисбатан пасайтирилиши (тескари жараён — ревальвация).

Демпинг – товарларни ташқи бозорда ички бозорга нисбатан арзон баҳода сотиш. Ташқи бозорни эгаллаш учун мамлакатлар ўз товарини баъзан ишлаб чиқариш ҳаражатларидан ҳам паст (арзон) баҳоларда четга чиқариши мумкин.

Доллар – доллар, биринчидан АҚШ пул бирлиги, 100 центга тенг. 1786 йилда кумуш доллар, 1965 йилда эса олтин, кумуш, мис-никелли доллар зарб қилинган. АҚШ доллари халқаро валюта ҳисоб-китобларида кенг қўлланади. Муомалада 100, 50, 20, 10, 5, 2,1 долларли қоғоз пуллар; 1 ва 0.5 долларли ва 5, 2, 2 центли мис тангалар ишлатилади. Доллар, иккинчидан Канада, Австралия, Янги Зеландия, Либерия, Эфиопия, Малайзия, Сингапур, Бермуд ороллари, Британия Гондураси каби давлатларда пул бирлиги ҳисобланади.

Евро - европа мамлакатлари учун ҳисоб-китоб-тўлов бирлиги бўлиб, ЕИга аъзо мамлакатлар худудида ЭКЮ ўрнига жорий этилган.

Европа валюта тизими (ЕВТ) — ЕИ аъзоларининг худудий валюта гуруҳи.

Европа Иттифоқи (ЕИ) — Ғарбий Европанинг 25 та давлатини бирлаштирувчи иқтисодий ва сиёсий гуруҳ.

Европа тиклаш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) – ўз фаолиятини 1991 йили бошланди, унинг таъсисчилари 34 мамлакат ҳисобланади. ЕТТБнинг асосий вазифалари лойиҳаларни молиялаштириш ва кредитлаш, хусусий капитал қўйилмаларга кафолатлар бериш, иқтисодиёт тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқариш.

Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) - Европадаги қатор етакчи саноати ва савдоси ривожланган мамлакатларнинг савдо-иқтисодий ташкилоти бўлиб, 1960 йилда Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги ташаббуси билан Европа Иқтисодий Ҳамжамияти давлатларига посанги сифатида ташкил топди. “Умумий бозор”га қўшилиши муносабати билан 1973 йили Буюк Британия ва Дания, 1986 йили Португалия ЕЭСУдан чиқди. Бу уюшманинг ҳозирги аъзолари Австрия, Исландия, Норвегия, Швеция, Швецария, Финляндия. Котибиятнинг штаб-квартираси Женева (Швейцария) шаҳридир.

Жами ижтимоий маҳсулот – муайян давр мобайнида жамиятда ҳосил қилинган барча истеъмол қийматлари йиғиндиси. Жами ижтимоий маҳсулотни айрим кишилар, корхоналар, тармоқлар ва ҳоказоларнинг 1 йил давомида яратган маҳсулот мажмуи сифатида таърифлаш мумкин.

Жаҳон баҳоси - талаб ва таклиф эгри чизиклари таъсирини ҳисобга олган ҳолда миллий нарх кўрсаткичлари таъсирида халқаро савдо марказларида ҳосил бўлади.

Жаҳон бозори — моддийлаштирилган ва моддийлаштирилмаган кўринишидаги ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол босқичларни ўз ичига олувчи ХИМларнинг субъектларини (миллий ва худудий иқтисодиётлар, халқаро ташкилотлар ва корпорациялар) ўзаро иқтисодий таъсирланишидаги глобал муҳитидир.

Жаҳон валюта-молия тизими (ЖВМТ) — халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида узок давом этган эволюция ривожланиш босқичлар натижасида шаклланган ва давлатлараро битимлар орқали мустаҳкамланган валюта муносабатларини ташкил этишдаги кўринишдир.

Жаҳон ишчи кучи бозори (ЖИКБ) — миллий хўжалик тизимлари ва жаҳон иқтисодиёти доирасида ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси, табиати ва жойлашувига сезиларли таъсир этувчи иқтисодий фаол аҳолининг мамлакатлар ва худудлар ўртасида жами миграцион айланмаси

Жаҳон пули – халқаро миқёсда ҳамма учун умумий харид воситаси, умумий тўлов воситаси, бойликнинг умумий моддий тимсоли, байналминал қиймат ифодаси бўлган пулдир. Жаҳон

пули вазифасини дастлаб маълум вазифадаги олтин ёмбилари бажарган, сўнгра халқаро миқёсда обрў-эътиборли миллий пул (доллар, фунт стерлинг) жаҳон пуллари деб эътироф этилган.

Импорт – ички бозорда сотиш учун мамлакатга хорижий товарлар киритиш ва хизмат келтириш. Импорт миқдори ва тақриби мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида тутган ўрнига боғлиқ.

Иммигрант – мухожир, бошқа мамлакатдан кўчиб келган киши.

Иммиграцион квота — хорижий фуқароларни кириб келиши давлат томонидан миқдорий чеклаш.

Инвестор – ўз номидан ва ўз ҳисобидан мижозларнинг топшириғига биноан иқтисодий фаолиятнинг турли соҳаларига ўз капиталини кўювчи юридик ва жисмоний шахс.

Инвестицион муҳит — мамлакатлар иқтисодиётида хорижий инвестицияларнинг самарали айланиши, зарур бўлган шарт-шароитлар комплекси.

Инжиниринг — ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектини қуриб, ишга тушириш бўйича хизматлар соҳаси.

Инкассо — мижоз (экспортёр) буйруғига кўра жўнатилган товарлар ёки хизматлар учун импортёрдан тўловни қабул қилиш ва бу маблағларни экспортёр ҳисобига ўтказиш операцияси.

Инновацион фаолият — янги назарий моделни бозор талабига мос технология-товарга айлантиришдан иборат бўлган узоқ жараёндир.

Интеграция – бирор-бир элементларни бир бутунга бирлаштириш. Иқтисодиётда хўжалик ҳаётни байналмилалаштиришнинг олий шакли бўлиб, бунга халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш объектив равишда сабаб бўлади.

Инфляция – пулнинг қадрсизланиши. Муомаладаги пул массасини товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан тўлиқ таъминланмаслигидан келиб чиқади. Инфляция товар баҳосининг очикчасига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.

Информация ва технологиялар жаҳон бозори (ИТЖБ) —интеллектуал фаолият натижалари бўйича айирбошлашнинг халқаро соҳаси.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) – ўз фаолиятини 1975 йилда бошлади. Низом капиталининг миқдори ОТБдан 5 марта кам. Аъзолари: Ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатлар, яъни Ислом анжуманининг деярли барча аъзолари киради. Мақсади: аъзо мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо ҳамда саноат компаниялари капиталларини сармоялашдан иборат.

Истеъмол савати – муайян озик-овқат, саноат моллари ва хизматларнинг тирикчиликни итаъминлашга етарли бўлган миқдори. Бозор иқтисодиёти шароитида нарх-наво кўтарилиб, баҳолар ўзгаради. Аҳолининг кўрадиган зарарини қоплаш учун ҳукумат томонидан мамлакатда “Истеъмол савати”га кирган моллар нархининг ўзгаришини ўзганиш. Уларнинг индексларни белгилаб бориш ва шунга мос ҳолда аҳоли даромадларини индекслаштириш лозим бўлади.

Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш (ЭКОСОС) — БМТнинг асосий бошқарув органларидан бири бўлиб, унинг ХИМлар соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Иқтисодий интеграция — худудий миқёсда сифат жиҳатдан янги иқтисодий муҳитни яратиш йўли орқали миллий хўжалик комплексларини ўзаро яқинлаштириш ва бир-бирига кириб бориш жараёнлари.

Иқтисодий иттифоқ — иқтисодий интеграциянинг олий кўриниши бўлиб, у умумий ҳуқуқий меъёрлар, солиқ базасини соддалаштирилиши, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларда ягона стандартларни жорий этиш, ягона валютага ўтиш кабилар билан тавсифланади.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ) – ташкилотга 10 та давлат: Туркия, Эрон, Покистон (1985), Афғонистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон. Қирғизистон, Тожикистон (1992) аъзо бўлиб, мақсад мамлакатлар ўртасида фан ва техника, кишлоқ хўжалиги алоқаларини ривожлантириш.

Иқтисодий ҳамкорлик ва таракқиёт ташкилоти (ИХТТ) – ташкилот 1961 йилда АҚШ ташаббуси билан мамлакатларнинг ягона иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш ва назорат қилиш мақсадида тузилган. Унинг аъзолари АҚШ, Япония, Канада, Австралия, Янги Зеландия, ЕИга кирувчи 15 мамлакат, шунингдек, Исландия, Норвегия, Швейцария, Туркия ҳисобланади. Ташкилот қуйидаги муаммоларни: жаҳон иқтисодиётини аҳволи ва келажаги, ривожланиш йўллари, халқаро савдони эркинлаштириш ва тартибга солиш масалаларини, саноати ривожланган мамлакатлар ҳамдо бозор иқтисодиётига ўтаётган янги давлатлар билан бўладиган ўзаро муносабатларни ўрганади ва ҳал этади.

Картель — ташқи савдо ассоциацияси (унинг аъзолари алоҳида товарлар гуруҳи бўйича ишлаб чиқариш ва нарх сиёсатини мувофиқлаштириб олишади).

Квоталаш — давлат томонидан экспорт ва импортнинг қиймат ва жисмоний ҳажмини тўғридан-тўғри чеклаш сиёсати .

Клиринг — қарама-қарши товар оқимларида валютадан фойдаланмасдан (нақдсиз) воситачи орқали ўзаро ҳисоб-китобни назарда тутувчи савдо операцияси.

КОКОМ – 1950 йилнинг 1 январидида тузилган. КОКОМ кўп томонлама экспорт назоратининг мувофиқлаштирувчи (координацион) комитет ҳисобланиб, унга жаҳоннинг 16 давлати. НАТОнинг 15 аъзоси (Исландиядан ташқари) ва Япония аъзодир. Вазифаси: собиқ СССР ва социалистик давлатларга стратегик товарларни сотмаслик устидан назоратни олиб боришдир. Штаб-квартираси Париж шаҳрида жойлашган.

Конверсия — ҳарбий саноат комплекси корхоналарини фуқароларга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёни.

Конвертирланган (эркин алмаштириладиган) валюта – ҳар қандай хорижий мамлакатларига эркин ва чекланмаган миқдорда алмаштирилиши мумкин бўлган валюталар (АҚШ, Канада доллари, Англия фунт стерлинги, ЕВРО, Япония иенаси).

Консалтинг — консалтинг фирма томонидан ҳар қандай истеъмолчига кенг кўламдаги маслаҳат хизматларини кўрсатиш.

Концерн – манфаатларнинг мос келиши асосида корхоналар умумлашуви, бирлашувининг ривожланган шакли. Концернга кирувчи корхоналар мустақил корхона ҳисоблангани билан яҳақиқатда ягона хўжалик раҳбарлигига бўйсунди. Концернда консорциумдан фаркли ўлароқ, ягона иқтисодий сиёсат юргизиш, молиявий манбаларнинг бир қисмини тўплаш ва айрим бошқа вазифалар марказлаштирилади.

Кредит карточкаси — элетрон банк тизимлари орқали товар ва хизматларни нақд пулсиз тўлаш инструменти.

Кросс-курс — икки хорижий валютани кесишувчи котировкаси, бунда валюталарнинг ҳеч бири курсни белгиловчи битимни имзолаган иштирокчининг миллий валютаси бўла олмайди.

Кўнгилли экспорт чеклашлари (КЭЧ) - ташқи савдо ҳамкори томонидан иккинчи бири билан келишилган ҳолда экспорт операциялари ҳажмини чегаралаш.

Лизинг — машина, қурилмалар, технология ва кўчмас мулкни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун узок муддатга ижарага бериш.

Лицензиялаш — давлат томонидан ҳукукий ва жисмоний шахсларга ташқи иқтисодий операциялар олиб боришга рухсат бериш .

Маржа — валюта харидори ва сотувчиси курслари ўртасидаги фарк.

Маржинал (кўшилган) фойда — сотиш нархи ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндилари орасидаги фарк.

Маастрихт шартномаси – шартнома 1993 йилнинг 1 февралидида имзоланган бўлиб, Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлган 12 давлат ўртасидаги келишув.

“Маршалл плани” – АҚШнинг давлат котиби Ж.Х.Маршалл томонидан 1947 йилнинг 5 июнида илгари сурилди, АҚШ томонидан Иккинчи жаҳон урушида вайрон бўлган европа мамлакатлари хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш учун берилган иқтисодий ёрдамдир. Европанинг 17 давлати (собиқ СССР ва социалистик йўлни танлаган Шарқий Европанинг

барча давлатларидан ташқари) аъзо бўлган эди. Маршалл режасига кўра 4 йил ичида 14 млрд. долл. ёрдам уюштирилди. Кўрсатилган ёрдамнинг 60 %дан кўпроғи Буюк Британия, Франция, Италия ва Ғарбий Германияга тўғри келган эди. Бу давлатлар иқтисодиёти 50-йиллардан сўнг тез ривожланиш даврига қадам қўйди.

“Маунтбэттена плани” – иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўз мустамлакачилик таъсирини сақлаб қолишга интилган инглиз босқинчилари Ҳиндистоннинг икки доминионига – Ҳиндистон иттифоқи ва Покистонга бўлиб юбориш тўғрисидаги режа бўлиб, бўлинишда асосан аҳолининг будда ва ислом (мусулмон) динига мансублигига кўпроқ эътибор берилган. Унда ҳудуднинг миллий ва хўжалик жиҳатдан бутунлиги мутлақо ҳисобга олинмади, мавжуд бўлган саноат корхоналарининг асосий қисми Ҳиндистон ҳудудида қолган бўлса, уларни хомашё билан таъминловчи районлари эса Покистон ҳудудида қолди. Бу эса, албатта икки мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишини ниҳоятда мураккаблаштириб юборишга олиб келган эди. Бироқ, Буюк Британия парламенти кўпчилик овоз билан “Маунтбэттена плани”ни қонун сифатида 1947 йилнинг 15 августида қабул қилиб, “Ҳиндистон”ни мустақил давлат деб эълон қилди.

Махсус қарз олиш ҳуқуқи — халқаро валюта фондининг махсус ҳисобларидаги кредит ёзувлари кўринишидаги халқаро активлар (яъни заҳира ва тўлов воситалар) бўлиб, уларнинг миқдори ХВФга аъзо-мамлакатларнинг квоталарига мос келади.

Мағриб давлатлари бўйича иқтисодий ташкилот – бу ташкилот 1974 йилда ташкил топган бўлиб Мағриб мамлакатлари (Жазоир, Ливия, Марокаш ва Тунис) бўйича умумиқтисодий консултатив комитет номи билан ҳам машҳурдир.

Монетаризм — бу назарияга кўра, давлат томонидан пул массасини ўсиш суръатлари барқарор ушлаб турилади (йилига 3-5%.атрофида) Давлат ҳаражатлариникис қартириш хусусий капитал учун бир иқтисодиётдан бошқасига эркин оқиб ўтиш имкониятларининг очади. Бу эса ўз навбатида мамлакатда янги иш жойларини яратиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш имкониятини беради.

Мониторинг (хўжалик) — жами иқтисодий кўрсаткичларни кузатиш ва стаистик ишлов бериш жараёни.

Монополия – бирор нарсага нисбатан фавқулодда ҳуқуқ. Масалан, товарлар ишлаб чиқаришга, савдо қилишга, ташқи савдога, хизматлар кўрсатишга ва бошқалар.

Мутлақ устунлик — хўжалик субъектлари (мамлакатлар)нинг ишлаб чиқариш ҳаражатлари миқдорининг турличалигидан (масалан, бир жуғрофий шароитга эга бўлмаслик) фойдаланиши туфайли кўрган фойдаси.

Нарх — товарларнинг ижтимоий фойдалилиги ва қийматининг пул бирлигида ифодаланиши.

Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК) – 1960 йилда ташкил топди. 1993 йилда Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг 13 мамлакатини (Жазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Эрон, Ирок, Катар, Кувайт, Ливия, Нигерия, Бирлашган Араб Амирликлари, Саудия Арабистони, Эквадор) бирлаштирди.

Нисбий устунлик — хўжалик субъектлари (мамлакатлар)нинг ишлаб чиқариш ҳаражатлари йиғиндисиддаги нисбий фарқдан фойдаланиши туфайли кўрган фойдаси.

Ноу-хау — муаллифлик гувоҳномаси (патент) билан ҳимояланмаган ишлаб чиқариш тажрибаси ва маҳорат сирлари.

Озиқ-овқат хавфсизлиги — миллий ва глобал эҳтиёжларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имконияти.

Осиё – Тинч океани минтақаси давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти – ташкилот 1989 йилда ташкил топди. Янги Зеланди, Гонконг, Хитой, Австралия каби давлатлар ташкилоти бўлиб, шу ҳудуддаги 11 мамлакатни, Япония, АСЕАНга аъзо 6 мамлакатни (Малайзия, Сингапур, Индонезия, Филиппин, Таиланд, Бруней) бирлаштиради.

Осиё ривожланиш банки (ОРБ) – 1966 йили БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссиясининг (ЭСКАТО) қарорига кўра ташкил топди (1968 йилдан бошлаб кредит фаолиятини бошлади). Акционер жамияти асосида иш юритади. Унга

45 дан ортиқ давлат аъзо. Вазифаси Осиёдаги ривожланаётган давлатларнинг иқтисодий ва савдо муносабатларига ҳомийлик қилиш, уларга молиявий ва техник, иқтисодий ёрдам кўрсатиш, иқтисод соҳасида минтақавий ҳамкорлик қилишдир. ОРБнинг штаб-квартираси Манила шаҳрида жойлашган.

Оферта — аниқ шарт-шароитлар асосида битим тузиш таклифи.

Оффшор ҳудудлар — бу жаҳон иқтисодиётида миллий иқтисодий маконнинг бир қисми бўлиб, бу ерда хорижий мамлакатларнинг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари тижорий операцияларни чет эл валютасида амалга оширашади.

Очиқ ҳисоб — ҳисоб-китоб товар импортёр томонидан олингандан сўнг амалга ошириладиган форма. Бунда экспортёр импортёрга ҳисоб-фактурани ҳужжатлар билан биргаликда почта орқали банклар иштирокисиз юборади.

Панжаралаш (хеджирование) — валюта хатарларини суғурталаш усулларининг мажмуаси.

Паритет – турли мамлакат валюталарининг олтинга айланган ҳолдаги нисбати ёки уларнинг харид қила олиш қувватига биноан нисбати.

Портфел инвестициялар — хўжалик объектини эксплуатация қилиш туфайли даромад олиш ҳуқуқини кафолатловчи капитал қўйилмалари.

Протекционизм — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига давлатнинг бевосита ва билвосита усуллар орқали фаол аралашувини назарда тутувчи иқтисодий сиёсат.

Ратификация – шартномаларни тасдиқлаш.

Ревальвация – пул ислоҳотини ўтказмасдан туриб, пул бирлигини инфляциягача бўлган сотиб олиш қобилияти ва валюта паритетини аста-секинлик билан тиклаш. Ревальвацияни амалга оширишнинг муҳим шарти – қоғоз пулларни чиқаришни қисқартириш, товароборотнинг ўсишини таъминлашдир. Ревальвациянинг бошқача формаси қонунда кўрсатилган тартибда баҳо масшабини кўпайтиришдир.

Резидент — фуқаролиги ва паспорт статусидан қатъий назар давлат ҳудудида бир йилдан ошиқ яшаган жисмоний ва ҳуқуқий шахс тушунилади (бу мамлакатда штаб-квартирага эга бўлган дипломатик миссия ишчилари, ҳарбий персонал ва халқаро ташкилотлар ходимларидан ташқари).

Ролlover кредитлар — асосий миқдор, қўшимча (маржа) ва комиссия тўловлардан таркиб топган фоиз ставкасини қайта кўриш мумкин бўлган ҳолда ссуда бериш.

Савдо ва тараққиёт бўйича БМТ Анжумани (ЮНКТАД) — БМТ тизими доирасидаги махсус муассаса.

Савдода энг қулай шароит яратиш режими — мамлакатлар ўртасида келишилган ҳолда ўрнатилган савдо операцияларининг имтиёзли тартиби.

Саноат тараққиёти бўйича БМТ Анжумани (ЮНИДО) — БМТ тизими доирасидаги махсус муассаса.

Своп — форвард битими ва спот шарти бўйича битим асосида амалга ошадиган турли хилдаги валюта операциялари

Синдикат – монополистик бирлашманинг картелга нисбатан юқорироқ шакли, бир хил оммавий маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг бирлашмаси. Синдикат Франция ва Россияда кенг тарқалган. Унда иштирок қилувчилар мустақилликка эга бўлишади, бироқ ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлашманинг маҳсулоти сифатида сотилади.

Спот — битимни имзолаш пайтида контрагентлар қайд этган курс бўйича валютани дарҳол етказиб бериш билан боғлиқ бўлган касса операциялари.

Стагнация – иқтисодиётдаги турғунликни англатади.

Суғурта кафолати — маълум бонус эвазига суғурта компаниясининг экспортёрларни (кредиторлар)га зарарини қоплаш ҳақида мажбурияти.

Ташқи қарздорлик инқирози — давлат томонидан ташқи қарзлар ва заёмларни тўлаш графигини бузилиши

Ташқи савдо сиёсати — экспорт-импорт товар оқимлари ҳажми, товар таркиби ва жуғрофий йўналишини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган бюджет-солиқ фаолияти соҳаларидан биридир.

ТИФни тартибга солишнинг тарифли усуллари — солиқ чеклашлари (божхона йиғимлари, божлар, акцизлар ва бошқалар) ёрдамида ташқи савдога таъсир ўтказиш воситалари йиғиндиси.

ТИФни тартибга солишнинг тарифсиз усуллари — ташқи савдога таъсир ўтказишнинг бевосита, маъмурий воситалари гуруҳи (квоталаш, лицензиялаш, техник сандартларни жорий қилиш, санитар меъёрлар ва бошқалар).

Трансмиллий корпорациялар (ТМК) - чет эл активларига эга бўлган йирик компанияни иқтисодий ташкиллаштиришнинг кўриниши.

Трест – саноат монополияларининг 20-йиллардаги энг юқори шакли. Унда маҳсулотни ишлаб чиқариш, сотиш, корхоналарнинг молияси тўла бирлаштирилади. Трест муайян тармоқда хукмронлик қилувчи ягона улкан ширкатчилик жамияти бўлиб, АҚШда кенг тарқалган монополистик бирлашма, унга кирувчилар ўзларининг ишлаб чиқариш. Тижорат ва юридик мустақиллигини йўқотади. Бу эса, ўз навбатида капитални доиравий оборотини тезлаштириш ва фойдани кўпайтириш имкониятини беради. Трестлар 19-асрнинг 90-йилларида АҚШда вужудга келди.

Тўғри инвестициялар — фойда олиш билан биргаликда капитал қўйилаётган объектга ўзидан назоратни таъминлаш ҳуқуқини берувчи капитал қўйилмалартушунилади.

Тўлов баланси — мамлакатнинг барча резидентларининг қолган барча мамлакатлар билан маълум вақт оралиғидаги (одатда бир йил) иқтисодий битимлари натижаларини системалаштирилган ҳолда қайд этилишидир.

Тўлов балансининг асосий моддалари - товар ва хизматларда экспорт-импорт, хорижий инвестиция капитали ҳаракатини ўз ичига олади.

Тўлов балансининг балансловчи моддалари — валюта захираларининг ҳаракати, қисқа муддатли активлар ҳажмининг ўзгариши, давлат қарзлари ва кредитлари, икки томонлама битимлар ҳамда халқаро ташкилотлар линияси бўйича молиявий ёрдамларни акс эттиради.

Умумжаҳон банки — ўзаро бир-бири билан боғлиқ бешта институтдан таркиб топган кўп томонлама кредит берувчи ташкилотдир.

Умумий бозор — ишлаб чиқариш омилларини миллий чегаралар орқали эркин кўчиб ўтишини таъминланловчи иқтисодий интеграцион кўриниш.

УСТ — Умумжаҳон савдо ташкилоти — халқаро савдони институционал ва ҳуқуқий асосини ташкил этувчи мусақил давлатлараро ташкилот.

Факторинг — банк ёки фактор-компанияларнинг маҳсулот етказиб берувчи ва харидор ўртасидаги ҳисоб-китоблар бўйича молиявий талабини, яъни қарзни кейинчалик харидордан ундириб олиш йўли билан тўлаш воситасидаги жами воситачилик операциялар тушунилади.

ФАО – БМТнинг озик-овқат ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ташкилоти, 1945 йилнинг 16 октябрида ташкил топди. Ҳозирги кунда бу ташкилотга расман 160га яқин давлат аъзодир.

Фиксинг — бу ҳар бир валютага талаб ва таклиф ҳажмини навбатма-навбат солиштириш орқали валюталарнинг банклараро курсини аниқлаш ва қайд этиш жараёнидир.

Форвард — битим имзолангандан кейин икки кун ичида қатнашчилар томонидан хатарларни суғурталаш мақсадида келишилган курс бўйича олиб борилган банклараро валюта-молиявий операциялар тушунилади.

Форфетирлаш — бир компаниянинг тижорий ҳуқуқларини бошқа компанияга нақд тўлов билан айирбошлашидир.

Франчайзинг — бир компаниянинг бошқа йирикроқ ёки бош компаниянинг савдо маркаси, товар белгиси ва бошқа атрибутларидан фойдаланишидир.

Фритред (эркин савдо) — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига давлатнинг энг кам даражада аралашуви натижасида ўз фаолиятини эркин равишда танлашини назарда тутувчи иқтисодий сиёсатдир.

Фьючерс — қатнашчилар томонидан хатарларни суғурталаш мақсадида келишилган курс бўйича фонд биржасида бажариладиган тезкор муддатли валюта-молиявий операциялар тушунилади.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) — йирик ҳукуматлараро валюта-молиявий ташкилот бўлиб,

БМТнинг махсулаштирилган муассасаси сифатида тартибга солиш, маслаҳат бериш ва молия-кредит соҳасидаги вазифаларни бажаради.

Халқаро иқтисодий муносабатлар — мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасидаги, халқаро ташкилотлар ва корпорациялар иштирокидаги хўжалик алоқалари тизимидаги муносабатлар тушунилади.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси — ишлаб чиқариш босқичларининг ўзаро бир-бирини тўлдириши ва уларни мувофиқлаштириш мақсадида миллий иқтисодий комплексларнинг ҳамкорлик қилишидир.

Халқаро ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви — мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти кўриниши бўлиб, унда ўзларининг ички эҳтиёжларидан ортиқча бир турдаги маҳсулотлар тайёрлаш билан шуғулланувчи миллий ишлаб чиқаришларнинг табақаланиши юз беради.

Халқаро кредит — валюта ва товар ресурсларини қайтаришлик, шошилиш тўлов шартларида беришликдир.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) – ХТТБнинг шохобчаси сифатида 1956 йилда ташкил топди, унга 165 мамлакат аъзо (1995 й.). Мақсади: ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини қўллаб-қувватлаш, корхоналарни капитал қўйилмалар ёрдамида молиялаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган хусусий инвестицияларни рағбатлантириш, иқтисодиётни бошқаришга ёрдам бериш.

Халқаро тиклаш ва тараққиёт банки (ХТТБ) – ўз фаолиятини 1946 йилда бошлади. Бу ташкилотга фақат ХВФга аъзо мамлакатлар кириши мумкин. ХТТБнинг мақсади: аъзо мамлакатлар иқтисодиётини қайта қуришга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш ҳамда хусусий чет эл инвестицияларини рағбатлантириш орқали кўмаклашиш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз бериш (25 йилгача). ХТТБнинг бошқарув кенгашида ҳал қилувчи овозга жаҳоннинг етакчи мамлакатлари (еттилик давлатлари) эга ҳисобланади.

Халқаро тараққиёт уюшмаси (ХТУ) – ХТТБ нинг шохобчаси сифатида 1960 йилдан бери фаолият кўрсатмоқда. Уюшманинг асосий мақсади кам ривожланган мамлакатларга ёрдам беришдир.

Халқаро савдо — миллий хўжаликлар ўртасида тўланадиган жами товар айланмаси кўринишидаги меҳнат маҳсулотлари айирбошлашнинг ўзига хос шаклидир.

Халқаро товар номенклатураси — мамлакатлар ўртасида келишилган, таснифланган товар позициялари рўйхати бўлиб, ҳар бир товар позицияси кодлаштирилган рақамларга эга бўлади.

Халқаро ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ОЭСР) — энг ривожланган индустриал мамлакатлар бирлашмаси.

Халқаро ҳисоб-китоблар — турли давлатларнинг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари ўртасида иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлардан келиб чиқувчи пул талаблари ва мажбуриятлари бўйича тўловларни ташкил этиш ва тартибга солиш жараёни.

Халқаро ҳисоб-китоблар банки – давлатлараро банк. Мароказий банклар билан тижорат муомаласини олиб боради, халқаро валюта ҳамкорлигини ташкил қилишда қатнашади. 1930 йилги Гаага конференциясига мувофиқ Англия, Франция, Германия, Бельгия, Италия давлатларининг бошчилигида таъсис қилинган. Ҳозирги аъзолари: Европадаги 30 мамлакатнинг Марказий банклари, шунингдек АҚШ, Канада, Австралия, Япония ва Жанубий Африка Республикаси ҳисобланади.

Харид қобилияти паритети назарияси — валюта курси икки мамлакат пул бирликларининг нисбий қиймати билан аниқланади, у муомаладаги пул миқдорига боғлиқ. Жумладан, Дж. М. Кейнс таъминотида кўра, давлат томонидан фоиз ставкасини манипуляция қилиб, мамлакатга хориждан инвестиция оқимларини қуйидагича ўзгартиради: фоиз ставкаси камайтирилса, ташқи қарзлар ҳажми ортади, фоиз ставкаси оширилса, аксинча, камади.

Хекшер—Олин—Самуэлсон тамойили — мамлакатнинг экспортга ихтисослашуви миллий

иктисодиётдаги ортиқча ишлаб чиқариш омилларининг мавжудлигига асосланган тамойилдир.

Чек — чек имзолаганнинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга ўтказиш ҳақида банкка берган ёзма фармойишидир.

Шарқий Африка бўйича иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЕКЕА) – ташкилотга Замбия, Кения, Мавритания, Молгаш Республикаси, Сомали каби давлатлар аъзо. 1966 йили БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири сифатида расман ташкил топди.

Шарқий Европа учун реконструкция ва тараққиёт Европа банки – Шарқий Европа мамлакатларига, жумладан Россия Федерациясига кредит бериш орқали уларнинг тараққиётига кўмаклашувини кўзда тутган Европа банки. 1990 йилнинг январида ташкил топган. Мазкур банк 12 давлат иштирокида тузилган.

Шимолий Америка мамлакатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (НАФТА) – ташкилот 1989 йилда ташкил топди. Шимолий Американинг 3 йирик давлатини (АҚШ, Канада, Мексика) бирлаштирган.

ЭКОВАС – БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири бўлиб, расман 1973 йилда ташкил топди. Ғарбий Африканинг 16 давлатини бирлаштирган.

Экспорт квотаси — мамлакат экспорти қийматининг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ)га нисбати (фоизларда).

Эмбарго — алоҳида мамлакат ёки давлатлар гуруҳи билан савдони бутунлайин таъқиқлаш сиёсати.

Эркин иқтисодий ҳудудлар - мамлакатнинг шундай ҳудудики, бу ерга олиб кирилган товарлар миллий божхона юрисдикциясидан ташқарида ҳисобланади, бинобарин божхона назорати ва солиққа тортишдан озод этилади, яъни - бу миллий иқтисодиётнинг бир қисмини ташкил этиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида қўлланилмайдиган ўзига хос имтиёзлар ва рағбатлантиришлар тизимидан кенг фойдаланилади.

Эркин савдо ҳудудлари (ЭСХ) — преференциал ҳудуд ҳисобланиб, унинг доирасида божхона ва миқдорий чеклашлардан ҳоли савдо тартибига риоя қилинади.

ЭСКАТО – БМТнинг иқтисодий комиссияларидан бири ҳисобланади. Осиё ва Тинч океани минтақасида жойлашган мамлакатларнинг (31 та давлат) иқтисодий ҳамкорлик жамияти. ЭСКАТО 1947-74 йилларда Осиё ва Узоқ Шарқ мамлакатлари ҳамжамияти ҳам деб юритилган. Унга РФ, АҚШ, Франция, Буюк Британия (Швейцария консультив статусга эга) каби давлатлар ҳам аъзодир.

“Юнг плани” – Германия учун иккинчи репарацион тўлов (ҳарбий тўловлар) режаси бўлиб, Дауэс режасининг ҳаммуаллифлари О.Юнг томонидан ишлаб чиқилган. Режага кўра Германия ғолиб давлатларга 113,9 млрд. марка товон тўлаши кўрсатилган эди. Жаҳон капитализмининг умумий иқтисодий кризис йилларида (1929-1933) бу режа амалда бажарилмади. Лозанна конференцияси эса “Юнг плани”ни мутлақо бекор қилди (АҚШнинг роли катта бўлди). Германияда ҳарбий ва оғир саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш жуда катта тезликда ривожланиш даврига кадам қўйди.

ЮНКТАД – бу ташкилот 1964 йилнинг 30 декабрида ташкил топган бўлиб, унга БМТнинг барча аъзо мамлакатлари ва бошқа давлатлар ҳам киради. Вазифаси: халқаро савдонинг ривожланишига хомийлик қилиш, унинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш, халқаро савдо ва шунингдек халқаро савдо билан боғлиқ бўлган ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштиришдан иборатдир.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) — маълум давр (одатда бир йил) давомида бир мамлакат ҳудудида яратилган жами қиймат.

“Янги индустриал мамлакатлар” (“ЯИМ”) — иқтисодий жиҳатдан энг тез ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги давлатлар гуруҳидир.

Қарз конверсияси — қарз мажбуриятларини иккиламчи бозорда ликвидли бўлган қимматли қоғозларга айлантириш.

Қарзга хизмат кўрсатиш меъёри – қарзга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар ва миллий экспорт орасида нисбатдир.

Қарзни дисконтлаш – кредитор ва қарз берувчи ўртасида кредит суммасини ёки унинг бир қисмини ўчиришни туширмоқ керак.

Қарзни реструктуризациялаш – кредитни тўлаш муддатларини, фоизларни тўлашни орқага суриш орқали чўзишдир.

Қимматбаҳо қоғозлар бозори – даромад келтирувчи қимматбаҳо қоғозлар – акция, облигация, вексель, чек, депозит, сертификатларнинг олди-сотди қилиниши. Қимматбаҳо қоғозлар бозори амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади. Бозорда ҳам сотувчилар, ҳам харидорлар ўзаро муносабатда бўлади. Улар ўртасида маклерлар-брокерлар (даллоллар) воситачилик қилади. Қимматбаҳо қоғозлар бозори миллий ва жаҳон бозорларидан иборат.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 25.04.1996.
- “Хорижий инвестициялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 30.04.1998.
- Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида Т. Ўзбекистон, 1996.
- Каримов И.А. “Ўзбекистон 21 асга интилмоқда” Т. Ўзбекистон, 1999.
- Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9-сессиясидаги маъруза, 2002 йил 29 август.
- Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
- Халилов Х., Мухтаров М.С. ва бошқалар. Иқтисодиёт, юридик ва солиқларга оид атамаларнинг изоҳли луғати ЎРДСҚ. Фарғона, 2001.
- Тэор Т.Р. Мировая экономика. Питер. СПб – 2002.
- Страны мира. М. “Олмапресс”, 2002.
- Устинов И. Мировая торговля: статистическо-аналитический справочник. 2002.
- Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник. Юристъ. 2003 .
- Стровский Л. Международные экономические отношения. Юнити-Дана. 2003.
- Дюмулен И. Всемирная торговая организация. Экономика. 2003.
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003.
- Скурко Е. В. ВТО: введение в правовую систему. ФиС. 2003.
- Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебник. 2004.
- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 1. 2004.
- Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 2. 2004.
- Кругман П. СПб.: Международная экономика. 5-е изд. Питер. 2004.
- Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
- Ливенцев Н. Международные экономические отношения. Учеб. 2004.
- Миклашевская Н. Международная экономика. Учебник. 3-е издание. 2004.
- Спиридонов И.А. Мировая экономика. Уч. пос. Инфра-М. 2004.
- Энциклопедия стран мира. М. “Экономика”, 2004.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х. ва бошқалар. Германия Федератив Республикаси иқтисодиёти (Илмий-оммабоп рисола). ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф. Хайдаров Н. Халқаро иқтисодий муносабатлар (ўқув қўлланма). Т., ТДИУ, 2005.
- Назарова Г.Ф., Халилов Х., Эштаев А. ва бошқалар. “Жаҳон иқтисодиёти” (ўқув қўлланма). Т., 2005

Интернет-ресурслар:

<http://www.gov.uz>

<http://www.edu.uz>

<http://www.tseu.uz>

<http://jahon.mfa.uz>

<http://www.cer.ru>

<http://www.bilimdon.uz>

<http://www.review.uz>

<http://market.yandex.ru.catalog.xml>

<http://www.wto.org>

<http://www.worldbank.org>

<http://www.finansy.ru> <<http://www.finansy.ru>>

<http://econos.narod.ru> <<http://econos.narod.ru>>

<http://portal.rea.ru/> <<http://portal.rea.ru/>>

ИЛОВАЛАР

Илова 1.

Осиё давлатлари

Ўзбекистон

Миллий байрами	1 сентябрь
Пойтахти	Тошкент
Майдони, минг.км ²	448,9
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	26
- ўзбеклар	80%
- руслар, тожиклар	5% дан
- козоқлар	4%
- мусулмонлар	90
Шаҳар аҳолисининг улуши	37%
Ўртача умр кўриш, йил	71 ёш
Тили	ўзбек, рус, тожик
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	2,62
- саноат секторининг улуши	23%
- кишлок хўжалик секторининг улуши	34%
- хизмат соҳаларининг улуши	43%
Миллий пул бирлиги	ўзбек сўми
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	3,73
- пахта толаси	19,8%
- электроэнергия	9,8%
- қора ва рангли металлар	6,9%
- машиналар ва жиҳозлар	5,9%
- кимёвий маҳсулотлар	3,1%
- озиқ-овқат маҳсулотлари	2,7%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	74%
- Буюк Британия, Швейцария, Эрон, МДХ мамлакатлари	
- Россия ва бошқа МДХ мамлакатлари	26%
Ўзбекистон республикасини халқаро ташкилотларга аъзолиги	40 дан ортиқ халқаро ташкилотларнинг, жумладан МДХ (1991), БМТ(1992) ва унинг мутахасислашган ташкилотлари, ХТТБ (1992), ХВФ (1992),ХМК(1992) ОРБ (1995) ШОС (2001), ЖСТ кузатувчи ва бошқалар

Қозғистон

Миллий байрами	16 декабрь
Пойтахти	Остона
Майдони, минг.км ²	2717,3
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	14,9
- козоқлар	55%
- руслар	29%
- ўзбек ва украинлар	3% дан
- немис, татар ва уйғурлар	1,5-2% дан
- мусулмонлар	60%

- христианлар	35%
Шаҳар аҳолисининг улуши	56%
Ўртача умр кўриш, йил	62 ёш
Тили	Қозоқ, рус, ўзбек
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	22,3%
- саноат секторининг улуши	39%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	9%
- хизмат соҳаларининг улуши	52%
Миллий пул бирлиги	қозоқ тангаси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	11,6
- нефть ва газ конденсати	50%
- мис ва пўлат маҳсулотлари	7%дан
- кимёвий маҳсулотлар	5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	20%
- Россия	
- Бермуд ороллари (Буюк британия)	14%
- Италия	11%
- Хитой, ГФР	6-7% дан
Қозоғистон республикасини ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	МДХ (1991),БМТ(1992), ЖСТ (кузатувчи),ЕТТБ,ХТТБ, ХВФ, ИХТТ, божхона иттифоқи (1995), Европа-Осиё иқтисодий ҳамкорлик (1996), Жаҳон банки ва бошқалар

Озарбайжон

Миллий байрами	28 май
Пойтахти	Баку
Майдони, минг.км ²	86,6
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	8,2
- озарбайжонлар	85%
- руслар	4%
- мусулмон-суннийлар	35%
Шаҳар аҳолисининг улуши	52%
Ўртача умр кўриш, йил	65 ёш
Тили	озарбайжон, рус
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	5,8%
- саноат секторининг улуши	48%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	16%
- хизмат соҳаларининг улуши	37%
Миллий пул бирлиги	озарбайжон манати
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	2,67
- нефть ва нефть маҳсулотлари	85%
Озарбайжон республикасини ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги.	МДХ, БМТ ва унинг мутахасислашган ташкилотлари, Европа совети, ЖСТ (кузатувчи),ЕТТБ,ХТТБ, ХВФ, ИХТТ ва бошқалар

Исроил давлати

Миллий байрами	14 май
----------------	--------

Пойтахти	Иерусалим
Майдони, минг.км ²	21
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	6,6
- жухутлар	81%
- араблар-фаластинликлар	18%
- яхудийлар	77%
- мусулмонлар	15%
- хреатианлар	2%
Шаҳар аҳолисининг улуши	92%
Ўртача умр кўриш, йил	79 ёш
Тили	жухут, араб , инглиз, рус ва иуд
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	106,6
- саноат секторининг улуши	25%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	13%
- хизмат соҳаларининг улуши	62%
Миллий пул бирлиги	шекель
Экспорти (2004й.), млрд. АҚШ долларида	38,5
- машиналар ва жиҳозлар	46%
- кимёвий маҳсулотлар	14%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	38%
- АҚШ	
- Бельгия	6%
- Буюкбритания, ГФР, Гонконг(Хитой)	4% дан
- Нидерландлар, Япоия, Италия	3% дан
Исроил давлатининг ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги.	БМТ (1949),ЕИ ва ЕЭСТ ассоциациялашган аъзо ва бошқалар

Ҳиндистон

Миллий байрами	26 январь
Пойтахти	Дехли
Майдони, минг.км ²	3. 287,3
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	1.048,6
-ҳинд-арицлари	72%
-дравидлар	25%
-тибитликлар ва бошқа муғул иркига оид аҳоли	3%
-индустлар(ҳиндистонликлар)	80%
-мусулмонлар	11%
Шаҳар аҳолисининг улуши	28%
Ўртача умр кўриш, йил	63 ёш
Тили	ҳинд,инглиз , 17та минтакавий тиллар
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	501,5
- саноат секторининг улуши	26%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	25%
- хизмат соҳаларининг улуши	49%
Миллий пул бирлиги	ҳиндистон рупияси
Экспорти (2002й.), млрд. АҚШ долларида	77,6
-тўқимачилик	22%

-қимматбаҳо тошлар, зеби-зийнат буюм	17%
-машиналар ва асбоб-ускуналар	16%
-кимёвий товарлар	14%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -АҚШ	20%
-БАА, Гонконг (Хитой), Буюкбритания, ГФР,Япония,Бельгия	3-5%дан
Ҳиндистон республикасини ҳалқаро ташкilotларга аъзолиги	БМТ (1945), қўшилмаслик ҳаракати (1961), СААРК (1985) ва бошқалар

Ироқ

Миллий байрами	17 июль
Пойтахти	Боғдод
Майдони, минг.км ²	438,3
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	24,2
-ироқлик-араблар, фаластинликлар	80%
-курдлар	15%
-муслмон- шийялар	61%
-муслмон-суннийлар	34%
-христианлар	4,5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	68%
Ўртача умр кўриш, йил	63 ёш
Тили	Араб, курд,турк, осурия
Миллий пул бирлиги	Ироқ динари
Ироқ республикасини ҳалқаро ташкilotларга аъзолиги	БМТ (1945), АДЛ(1945), ОПЕК(1960), Араб давлатларнинг ижтимоий ривожланиш ва иқтисодий фонди (1968), Араб давлатларнинг валюта фонди (1978) вабошқалар

Эрон

Миллий байрами	11 феврал
Пойтахти	Техрон
Майдони, минг.км ²	1 648,0
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	65,5
-форслар	50%
-озарбайжонлар	20%
-луврлар ва бахтиярлар	10%
-куртлар	8%
-муслмон-шийялар	90%
-муслмон-суннийлар	9%
Шаҳар аҳолисининг улуши	65%
Ўртача умр кўриш, йил	69 ёш
Тили	форс, турк, курд, лувр
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	112,1
- саноат секторининг улуши	33%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	19%
- хизмат соҳаларининг улуши	48%
Миллий пул бирлиги	Риал

Экспорти (2002й.), млрд. АҚШ долларида	35,5
-нефть, нефтмаҳсулотлари ва газ	82%
-саноат товарлари	10%
-гиламлар	2%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	19%
-Япония	
-Жанубий Корея	9%
- БАА, Хитой, Италия	7-8% дан
-Ҳиндистон, Греция	4% дан
Эрон Ислом Республикасини ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ва унинг ташкилотлари (ЮНЕСКО, ХМТ, ФАО), ХВФ (1944), ОПЕК (1960) ва бошқалар

Хитой

Миллий байрами	1 октябрь
Пойтахти	Пекин
Майдони, минг.км ²	9.572.4
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	1.280,4
-хитойликлар (хань)	92%
-конфуциаликлар, даосистлар	20%
-буддистлар	7%
-мусулмонлар	2.5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	38%
Ўртача умр кўриш, йил	71ёш
Тили	хитой, миллий тилда сўзлашувчи кам сонли аҳоли, инглиз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларида (2002 йил)	1.209,5*
- саноат секторининг улуши	51%
- кишлок хўжалик секторининг улуши	15%
- хизмат соҳаларининг улуши	34%
Миллий пул бирлиги	Юань
Экспорти (2002й.), млрд. АҚШ долларида	366,0
-машинасозлик маҳсулотлари	33,6
-кийим-кечак, пойафзал	16,1%
-кимё маҳсулотлари	13,7%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	21,5%
-АҚШ	
-Гонконг(хитой), Япония	15-18% дан
-Жанубий Корея, ГФР	3,5-5% дан
Хитой Халқ Республикасини ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	677 та халқаро ташкилотлар, жумладан БМТ (1971) ва унинг мутахасислашган ташкилотлари ЖСТ (2001), АТЕС (1991), ХВФ ва бошқалар

* Бу ерда Гонконг, Тайванд, Маккао каби Хитойга қарашли давлатларнинг миллий даромади ҳисобга киритилмаган.

Жанубий Корея

Миллий байрами	15 август
Пойтахти	Сеул
Майдони, минг.км ²	99,3
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	47,6
-корейслар	99,9%
-буддистлар	28%
-христианлар	24%
Шаҳар аҳолисининг улуши	83%
Ўртача умр кўриш, йил	79 ёш
Тили	корейс , инглиз, япон
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларарида (2002 йил)	473,0
- саноат секторининг улуши	41%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	4%
- хизмат соҳаларининг улуши	55%
Миллий пул бирлиги	Жанубий Корея Вони
Экспорти (2002й.), млрд. АҚШ долларарида	190,7
-машинасозлик маҳсулотлари	61,3%
-пўлат, цемент, тўқимачилик ва бошқа қайта ишланган товарлар	16,6%
-кимёвий маҳсулотлар	8,5%
-минерал мойлар ва ёнилғи	1,8%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	20%
- АҚШ	
-Хитой	15%
-Япония	9%
-Гонконг(Хитой)	6%
-Тайван (Хитой)	4%
-ГФР, Сингапур, Буюк Британия	3% дан
Жанубий Корея Республикасини халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1991) ва унинг мутахасислашган ташкилотлари, ИХТТ (1996), ЖСТ (1995), АТЭС (1989) ва бошқалар

Қувайт

Миллий байрами	25 феврал
Пойтахти	Ал-Қувайт
Майдони, минг.км ²	17,8
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	2,3
-араблар-Қувайтликлар	4%
-бошқа мамлакатларни араблари ва чет элликлар	59%
-муслмон-суннийлар	66%
- муслмон-шийтлар	29%
-христианлар	2%
Шаҳар аҳолисининг улуши	96%
Ўртача умр кўриш, йил	77 ёш
Тили	араб, инглиз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд АҚШ долларарида (2004 йил)	37,4
- саноат секторининг улуши	44,5%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	0,5%

- хизмат соҳаларининг улуши	55%
Миллий пул бирлиги	Кувайт Динори
Экспорти (2002й.), млрд. АҚШ долларарида	17,0
Кувайт давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	ОПЕК (1960), БМТ (1963), АДЛ, Форз кулфази араб давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик савети (1981), ЖСТ ва бошқалар

Бирлашган Араб Амирликлари(БАА)

Миллий байрами	2 декабрь
Пойтахти	Абу-Даби
Майдони, минг.км ²	77,7
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	3,2
-араблар- БАА фуқароси	25%
-хиндилар, покистонликлар, эронликлар, филиппинликлар ва бошқа чет элликлар	75%
-муслмон-суннийлар	80%
-муслмон-шиалар	16%
-христианлар	3%
Шаҳар аҳолисининг улуши	88%
Ўртача умр кўриш, йил	75 ёш
Тили	араб , инглиз, ҳинд, урду, форс
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	48,7
- саноат секторининг улуши	48%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	49%
Миллий пул бирлиги	Дирхам
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	45,7
-нефть ва сиқилган газ	48%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	30%
-Япония	
-Жанубий Корея	10%
-Ҳиндистон, Уммон	3-5% дан
-АҚШ, Покистон, Сингапур, Таиланд	3% дан
Бирлашган Араб Амирликлари(БАА) давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1971), АДЛ, ОПЕК (1967), ЖСТ ва бошқалар

Малайзия

Миллий байрами	14 май
Пойтахти	Куала-Лумпур
Майдони, минг.км ²	329,7
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	24,3
-малайзияликлар	65%
-хитойликлар	26%
-хиндлар	8%
-муслмонлар	60,5%
-буддистлар	19,2%
Шаҳар аҳолисининг улуши	59%
Ўртача умр кўриш, йил	73 ёш
Тили	малайзия ,инглиз, хитой

Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	86.0
- саноат секторининг улуши	49%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	9%
- хизмат соҳаларининг улуши	42%
Миллий пул бирлиги	Ринггит
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	108.3
- машинасозлик маҳсулотлари	59.9%
- табиий хом-ашё	7.0%
-кимёвий буюмлар	4.4%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-АҚШ	20%
-Сингапур	17%
-Япония	13%
-Гонконг(Хитой), Нидерландлар	5% дан
Малайзия давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1957),ОИК (1969), АСЕАН (1967), ЖСТ, АТЭС ва бошқалар

Покистон

Миллий байрами	23 март
Пойтахти	Исломобод
Майдони, минг.км ²	796,1
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	144,9
-панжоблар	50%
-синдхи, пуштунликлар	15%
-муслмонлар	97%
Шаҳар аҳолисининг улуши	34%
Ўртача умр кўриш, йил	64 ёш
Тили	урду, инглиз, панжоб, синдхе, пуштун
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	59,2
- саноат секторининг улуши	23%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	25%
- хизмат соҳаларининг улуши	52%
Миллий пул бирлиги	Покистон рупияси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	12,3
-тўқимачилик, ип ғалтаги, тўқимачилик буюмлари	64%
-гуруч ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	11%
-теридан тайёрланган товарлар	4%
-спорт товарлари	3%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	26%
-АҚШ	
-БАА, Хитой, Буюк Британия	7-8% дан
-ГФР	5%
-Саудия Арабистони	4%
Покистон давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1947), Ҳамдўстлик ташкилоти (1947), қушилмаслик ташкилоти (1979), СААРК (1985), ЭКО (1985), ХТТБ, ХВФ, ОТБ, ИРБ,ЖСТ ва бошқалар

Саудия Арабистони

Миллий байрами	23 сентябрь
Пойтахти	Ар-Риёд
Майдони, минг.км ²	2.240,0
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	21,9
-араблар-Сауд араблари	73%
-чет элликлар(бошқа араблар, филиппинликлар, хиндистонликлар)	27%
-мусулмонлар	98%
Шаҳар аҳолисининг улуши	87%
Ўртача умр кўриш, йил	73 ёш
Тили	араб , инглиз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	181,1
- саноат секторининг улуши	48%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	7%
- хизмат соҳаларининг улуши	45%
Миллий пул бирлиги	Саудия риали
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	76,9
-нефть ва нефть маҳсулотлари	87%
-нефть кимё маҳсулотлари	12%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	17-18% дан
-АҚШ, Япония	
-Жанубий Корея	10%
-Сингапур	5%
-Франция, Нидерландлар, Хитой, БАҲ, Хиндистон	3% дан
-Испания, ГФР	1-2% дан
Саудия Арабистони қироллигининг халқаро ташкilotларга аъзолиги	ОПЕК (1960),БМТ (1971),АДЛ (1981) ва бошқалар

Сингапур

Миллий байрами	9 август
Пойтахти	Сингапур
Майдони, минг.км ²	0,68
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	4,2
-хитойликлар	76%
-малайзияликлар	14%
-хиндистонликлар	8%
-буддистлар	42%
-мусулмонлар	15%
христианлар	14%
Шаҳар аҳолисининг улуши	100%
Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	малайзия, хитой, тамиль, инглиз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	86,1
- саноат секторининг улуши	32%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	68%
Миллий пул бирлиги	Сингапур доллари

Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	158,1
-машиналар ва жиҳозлар	64%
-қайта ишланган нефть маҳсулотлари	10%
-кимёвий буюмлар	9%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Малайзия	17%
-АҚШ	15%
-Гонконг(Хитой), Япония	7-9% дан
-Хитой, Тайван(Хитой), Таиланд	5-7%
Сингапур республикасининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1965) ва унинг мутахасислашган ташкилотлари, ЖСТ, ОРБ, АТЭС, АСЕАН (1967), кушилмаслик ташкилоти ва бошқалар

Таиланд

Миллий байрами	5 декабрь
Пойтахти	Бангкоқ
Майдони, минг.км ²	513,1
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	61,6
-таиландликлар	80%
-хитойликлар	12%
-малайзияликлар	4%
-кхмерлар	3%
-буддистлар	94,6%
-мусулмонлар	4,6%
-христианлар	0,7%
Шаҳар аҳолисининг улуши	20%
Ўртача умр кўриш, йил	69 ёш
Тили	тай , инглиз, хитой
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	122,2
- саноат секторининг улуши	40%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	10%
- хизмат соҳаларининг улуши	50
Миллий пул бирлиги	Бат
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	82,1%
-машиналар ва жиҳозлар	43%
-тўқимачилик маҳсулотлари ва бошқа товарлар	16%
-гуруч, шакар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари	15%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	20%
-АҚШ	
-Япония	15%
Сингапур	8%
-Гонконг(Хитой), Малайзия, Хитой	4-5% дан
Таиланд қиролигининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1946), АСЕАН (1967), АСЕАН ФОРУМИ ва бошқалар

Туркия

Миллий байрами	29 октябрь
Пойтахти	Анкара
Майдони, минг.км ²	779,4
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	69,6
-турклар	92%
-курдлар	6%
-мусулмон суннийлар	80%
-мусулмон-алевитлар	19%
Шаҳар аҳолисининг улуши	67%
Ўртача умр кўриш, йил	70 ёш
Тили	Турк , курд, араб
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	170,0
- саноат секторининг улуши	26%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	14%
- хизмат соҳаларининг улуши	60%
Миллий пул бирлиги	Турк лираси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	54,6
-тўқимачилик ва кийим-кечак	35%
-озиқ-овқат товарлари	10%
-автомобиллар	9%
-қора металлургия	8%
-электрон маҳсулотлари	5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	17%
-Буюк Британия, АҚШ	9% дан
-Италия, Франция	6% дан
Туркия республикасининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ХВФ (1947), Европа совети (1949), НАТО (1952), ИХТТ (1960), Қора денгиз иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (1992), иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (1985) ва бошқалар

Япония

Миллий байрами	23 декабрь
Пойтахти	Токио
Майдони, минг.км ²	377,8
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	127,2
-японлар	99%
-синтоислар, буддистлар	38-39% дан
-христианлар	4%
Шаҳар аҳолисининг улуши	79%
Ўртача умр кўриш, йил	82 ёш
Тили	япон , инглиз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	4.265,6
- саноат секторининг улуши	32%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	1%

- хизмат соҳаларининг улуши	67%
Миллий пул бирлиги	Иена
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	461,3
-транспорт жиҳозлари	25%
-электро машиналар	23%
-умумий машинасозлик буюмлари	20%
-автомобиллар	17%
-кимёвий маҳсулотлар	8%
-металлар ва метал буюмлар	6%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	-АҚШ
-Хитой	9,5%
Жанубий Корея	7%
-Тайвань(Хитой),Гонконг(Хитой)	6% дан
-ГФР, Сингапур, Таиланд	3% дан
Япония давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1956), ИХТТ (1964), ХВФ (1952), ГАТТ/ЖСТ (1955), АТЭС (1989),”G 8” ва бошқалар

Илова 2

II. Америка давлатлари

Аргентина

Миллий байрами	1 ноябрь
Пойтахти	Буэнос Айрес
Майдони, минг.км ²	2780,4
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	36,5
-оқ танлилар	90 %
-метислар	5%
-индеецлар	0,1%
-христиан-католиклар	90%
Шаҳар аҳолисининг улуши	88%
Ўртача умр кўриш, йил	74 ёш
Тили	испан , риоплатенс (испания)
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	154,1
- саноат секторининг улуши	27%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	5%
- хизмат соҳаларининг улуши	68%
Миллий пул бирлиги	Аргентина песоси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	28,6
-дон, гўшт, ёғ, вино ва бошқа қишлоқ хўжалик товарлари	46%
-иссиқлик энергияси	18%
-кимё маҳсулотлари	9%
-транспорт воситалари	7%
-металл ва металл буюмлар	6%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Бразилия	19%
-Чили, АҚШ	11-12% дан
-Испания, Хитой, Нидерландия	4-5% дан
Аргентина давлатининг халқаро	67та халқаро ташкилотларга аъзо.

ташкilotларга аъзолиги	Жумладан, БМТ, ОАГ, ЛАЭС, МЕРКОСУР ва бошқалар
------------------------	--

Бразилия

Миллий байрами	7 сентябрь
Пойтахти	Бразилиа
Майдони, минг.км ²	8547,4
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	174,5
-оқ танлилар	54%
-мулатлар ва метислар	39%
-афроамерикаликлар	6%
-христианлар-протестанлар	15%
-христианлар-католиклар	74%
Шаҳар аҳолисининг улуши	82%
Ўртача умр кўриш, йил	69ёш
Тили	португал , индеец
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	497,4
- саноат секторининг улуши	34%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	9%
- хизмат соҳаларининг улуши	57%
Миллий пул бирлиги	Реал
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	70,0
-машиналар ва жиҳозлар	24%
-металлар, ёғоч материаллар, ўсимлик хом ашёси, кофе, шакар, цитрус ўсимликлар, гўшт ва бошқа озик-овқат товарлари	15%
-кимё маҳсулотлари, ёқилғи	5% дан
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-АҚШ	25%
-Нидерландия	5%
-Аргентина, ГФР, Япония, Хитой, Мексика, Италия, Буюк Британия	3-4%дан
Бразилия давлатининг халқаро ташкilotларга аъзолиги	БМТ,ХТТБ, ХВФ (1945), ОАГ, МЕРКОСУР ва бошқалар

АҚШ

Миллий байрами	4 июль
Пойтахти	Вашингтон
Майдони, минг.км ²	9809,1
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	288,4
-оқ танлилар	75%
-испанамерикаликлар ва осиеликлар	13%
-афроамерикаликлар	12%
-индеецлар, эскимослар, алеутлар	0,9%
-христианлар	85%
-иуделар, мусулмонлар	2% дан
Шаҳар аҳолисининг улуши	77%
Ўртача умр кўриш, йил	77ёш

Тили	инглиз, испан
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	10110,1
- саноат секторининг улуши	25,2%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	1,6%
- хизмат соҳаларининг улуши	73,2%
Миллий пул бирлиги	АҚШ доллари
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	974,1
-инвестиция товарлари	43%
-саноат хом-ашёси	23%
-истеъмол товарлари	12%
-автомобил ва унинг қисмлари	12%
-озиқ-овқат	7%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Канада	23%
-Мексика	14%
-Янония	7%
-Буюк Британия, ГФР, Хитой	4-5% дан
Америка Қўшма Штатларининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ, НАТО, ХВФ, ХМТ, ОАГ, МТС, ИХТТ, G8, ХТТБ, НАФТА ва бошқалар

Мексика

Миллий байрами	16 сентябрь
Пойтахти	Мехико
Майдони, минг.км ²	1953,2
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	100,8
-метислар	75%
-индеецлар	15%
-оқ танлилар	10%
-христиан-католиклар	90%
-христиан-протестантлар	5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	75%
Ўртача умр кўриш, йил	73ёш
Тили	испан, индеецлар
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	596,7
- саноат секторининг улуши	27%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	4%
- хизмат соҳаларининг улуши	69%
Миллий пул бирлиги	Мексика песоси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	173,5
-машиналар ва жиҳозлар, метал буюмлар	70%
-казиб олинган саноат маҳсулотлари	8%
-тўқимачилик ва тери маҳсулотлари	7%
-кимёвий маҳсулотлар	6%
-кофе, гўшт ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари	3%
-пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	2%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	

-АҚШ	89%
-Канада	2%
Мексиканинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	ФАО, ХМТ, ХВФ, Жаҳон Банки, АТЭС, ХТТБ, ЛАЭС, ОАГ, ИХТТ ва бошқалар

Чили

Миллий байрами	18 сентябрь
Пойтахти	Сантьяго
Майдони, минг.км ²	756,1
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	15,6
-метислар ва оқ танлилар	92,5
-мапуче, аймар, рапнуи ва бошқа идеецлар	7,5%
-христиан-католиклар	77%
-христиан-протестантлар	13%
Шаҳар аҳолисининг улуши	86%
Ўртача умр кўриш, йил	76 ёш
Тили	испан , индец
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	66,3
- саноат секторининг улуши	34%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	9%
- хизмат соҳаларининг улуши	57%
Миллий пул бирлиги	Чили песоси
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	22,3
-мис, темир ва бошқа тоғ-кон металлургия саноат маҳсулотлари	41%
-саноат товарлари	33%
-вино ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари	15%
-мевалар ва бошқа қишлоқ хўжалик товарлари	10%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	19%
-АҚШ	
-Япония	12%
-Буюк Британия, Хитой	6-7% дан
-Бразилия, Италия, Мексика	5% дан
Чилининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ОАГ (1981),ЛАЭС (1975), МЕРКОСУР(1994) ва бошқалар

Канада

Миллий байрами	1 июль
Пойтахти	Оттава
Майдони, минг.км ²	9984,7
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	31,4
-британ-канадаликлар	43%
-франко-канадаликлар	27%
-бошқа евроканадаликлар, осиеликлар	28%
-индеецлар, инуитлар	2%
-христианлар	75%
Шаҳар аҳолисининг улуши	79%
Ўртача умр кўриш, йил	79 ёш

Тили	инглиз, француз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	700,5
- саноат секторининг улуши	21%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	2%
- хизмат соҳаларининг улуши	77%
Миллий пул бирлиги	Канада доллари
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	301,3
-машинасозлик маҳсулотлари	47%
-рангли металллар, бошқа ишлаб чиқариш мўлжалланган маҳсулотлар	17%
-нефть, газ ва бошқа ёқилғи маҳсулотлари	12%
-ўрмон-қоғоз маҳсулотлари	9%
-буғдой, гўшт, сут, ёғ ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, балиқ	7%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	85%
-АҚШ	
-ЕИ мамлакатлари ва Япония	7%
Канада давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), НАТО (1949), ИХТТ (1961), ЕХХТ (1975), НАФТА (1994), ЖСТ, G8 (1990) ва бошқалар

Илова 3

III. Африка давлатлари Жазоир

Миллий байрами	28 ноябрь
Пойтахти	Жазоир
Майдони, минг.км ²	1238,7
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	31,3
-жазоир араблари	84%
-берберилар	16%
-мусулмон-сунийлари	100%
Шаҳар аҳолисининг улуши	58%
Ўртача умр кўриш, йил	71 ёш
Тили	араб, бербери, француз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	53,8
- саноат секторининг улуши	55%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	10%
- хизмат соҳаларининг улуши	35%
Миллий пул бирлиги	Жазоир динори
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	18,4
-нефть, табиий газ ва қайта ишланган маҳсулотлар	96%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	27%
-Италия	
-Испания, АҚШ	12% дан
-Франция	11%
-Бразилия	8%
-ГФР	7%

-Нидерландия	6%
Жазоир давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1992), ОАЕ (1963), АМЛ (1958) ва бошқалар

Миср

Миллий байрами	23 июль
Пойтахти	Қоҳира
Майдони, минг.км ²	1002,0
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	66,4
-миср араблари	99%
-мусулмонлар	90%
-христианлар	10%
Шаҳар аҳолисининг улуши	43%
Ўртача умр кўриш, йил	69 ёш
Тили	араб , нубия, бербер, инглиз, француз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	97,6
- саноат секторининг улуши	33%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	17%
- хизмат соҳаларининг улуши	50%
Миллий пул бирлиги	Миср фунти
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	16,4
-иссиқлик, техник мойлар	40%
-ярим фабрикатлар	18%
-ичимлик маҳсулотлари	9%
-тайёр буюмлар ва химикатлар	8% дан
-хом-ашё маҳсулотлари	8%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	8-9% дан
-Италия, АҚШ	
-Нидерландия, Ҳиндистон	6-7% дан
-Исроил, Франция, Испания	4-5% дан
-ГФР	3%
Миср давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ЖСТ (1995), АМЛ (1958), АХ (1963) ва бошқалар

Жанубий Африка Республикаси

Миллий байрами	27 апрель
Пойтахти	Претория
Майдони, минг.км ²	1219,1
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	45,3
-зулу, коса, тевана, педи, суто, тсонга, свази, ндебеле, венда ва бошқа банту тилида сўзлашувчи халқлар	77,8%
-бурлар ва бошқа евроафрикаликлар	10,2%
-метислар ва мулатлар	8,7%
-осиёафрикаликлар	2,5%
-христианлар	68%
-индуистлар, мусулмонлар	1-1,5% дан
Шаҳар аҳолисининг улуши	58%
Ўртача умр кўриш, йил	46 ёш
Тили	инглиз , африканс ва 9 тилда сўзлашувчи

	бенуз-конго халклари
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	113,5
- саноат секторининг улуши	31%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	66%
Миллий пул бирлиги	Ранд
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	35,6
-бриллиантлар, хом ашё, металлар	46%
-машинасозлик маҳсулотлари	17%
-озиқ-овқат маҳсулотлари	13%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	8% дан
-АҚШ ва Буюк Британия	
-ГФР, Франция	5,7% дан
-Япония, Италия, Нидерландия	3-4% дан
Жанубий Африка Республикасини халқаро ташкилотларга аъзолиги	52та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ (1946), АХ (2000), ва бошқалар

Ангола

Миллий байрами	11 ноябрь
Пойтахти	Луанда
Майдони, минг.км ²	1246,7
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	13,1
-овимбундулар	37%
-амбундулар	22%
-конголиклар	13%
-христиан-католиклар	70%
-христиан-протестантлар	20%
Шаҳар аҳолисининг улуши	35%
Ўртача умр кўриш, йил	47ёш
Тили	португал, умбунд, кимбунд, киконг
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	9,2
- саноат секторининг улуши	67%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	8%
- хизмат соҳаларининг улуши	25%
Миллий пул бирлиги	Кванза
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	8,57
-нефть ва нефть маҳсулотлари	88%
-олмос	10%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-АҚШ	60%
-Хитой ва Тайвань(Хитой)	6% дан
Анголанинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	36 та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ (1975), АХ (2000) ва бошқалар

Конго Республикаси

Миллий байрами	15 август
----------------	-----------

Пойтахти	Браззавиль
Майдони, минг.км ²	342,0
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	3,7
-ба-конголик ва вили-конголиклар	52%
-батеке ва бавиликлар	24%
-нбошилар	12%
-христианлар	92%
-махалий худодарга сизинувчилар	5%
-муслмонлар	2%
Шаҳар аҳолисининг улуши	67%
Ўртача умр кўриш, йил	52ёш
Тили	француз , линганла, киконго, моноқутуба, санго
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	2,2
- саноат секторининг улуши	66%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	6%
- хизмат соҳаларининг улуши	28%
Миллий пул бирлиги	Ғарбий Африка франки
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	2,4
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-АҚШ	25%
-Италия	15%
-Нидерландия	13%
-Франция	9%
Конго республикасининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1960), АХ (1963) ва бошқалар

Марокаш

Миллий байрами	30 июль
Пойтахти	Рабат
Майдони, минг.км ²	458,7
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	29,6
-марокаш арабалри	70%
-барбарлар	30%
-муслмонлар	99%
Шаҳар аҳолисининг улуши	57%
Ўртача умр кўриш, йил	68ёш
Тили	араб , барбар, француз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	35,4
- саноат секторининг улуши	31%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	16%
- хизмат соҳаларининг улуши	53%
Миллий пул бирлиги	Дирҳам
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	12,2
-тўқимачилик, пойафзал ва бошқа итеъмол	39%

товарлари	
-ярим фабрикатлар	21,9%
-балик консервалари, хурмо, анжир ва боқа истеъмол маҳсулотлаои	20,1%
-инвестиция товарлари	6,8%
-фосфатлар	6,4%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Франция	25%
-Испания	11%
Марокашнинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1956), АМЛ ва бошқалар

Илова 4

IV. Европа давлатлари Белоруссия

Миллий байрами	27 июль
Пойтахти	Минск
Майдони, минг.км ²	207,6
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	9,9
-беларуслар	81%
-руслар	11%
-поляклар	4%
-праваслав-христиан	60%
-христиан-католиклар	8%
Шаҳар аҳолисининг улуши	70%
Ўртача умр кўриш, йил	68 ёш
Тили	белорус, рус
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	13,5
- саноат секторининг улуши	39%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	11%
- хизмат соҳаларининг улуши	50%
Миллий пул бирлиги	Беларусь рубли
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	9,3
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Россия	50%
-Латвия, Буюк Британия	6% дан
-ГФР	4%
-Украина, Литва, Нидерландия	3% дан
Белоруссиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), МАГАТЭ, ХМТ, МДХ (1991), ХВФ (1992) ва бошқалар

Бельгия

Миллий байрами	27 июль
Пойтахти	Брюссель
Майдони, минг.км ²	32,5
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	10,3
-фламандлар	58%
-валлонлар	32%

-чет элликлар	9%
-христиан-католиклар	75%
Шаҳар аҳолисининг улуши	97%
Ўртача умр кўриш, йил	79 ёш
Тили	нидерланд, француз, немис
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	239,9
- саноат секторининг улуши	27%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	2%
- хизмат соҳаларининг улуши	71%
Миллий пул бирлиги	Евро
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	227,7
-кимёвий буюмлар	24,0%
-машиналар ва уларнинг қисмлари	15,5%
-металлар ва метал буюмлар	7,7%
- киммат-баҳо тошлар ва металлар	6,9%
-тўқимачилик	5,9%
-табiiий хом ашёлар	4,9%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-ГФР, Франция	17-18% дан
-Нидерландия	12%
-Буюк Британия	10%
-Италия, АҚШ	6% дан
Бельгиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	70 та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ(1945), ЕИ, НАТО, ЖСТ ва бошқалар

Буюк Британия

Миллий байрами	21 апрель
Пойтахти	Лондон
Майдони, минг.км ²	249,9
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	59,2
-инглизлар	80%
-шотландлар	10%
-ирландлар	4%
-уэльсликлар	2%
-христиан-протестантлар	44%
-христиан-католиклар	21%
Шаҳар аҳолисининг улуши	90%
Ўртача умр кўриш, йил	77 ёш
Тили	инглиз, уэльс, гэлс
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	1486,2
- саноат секторининг улуши	27%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	1%
- хизмат соҳаларининг улуши	72%
Миллий пул бирлиги	Фунт стерлинг
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	404,8
-машиналар ва жиҳозлар	45%
-қайта ишланган товарлар	24%
-кимё маҳсулотлари	15%

-табий ёқилғи ва мойлар	9%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-АҚШ	15%
-ГФР	12%
-Франция, Нидерландия	8-9% дан
Буюк Британиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ(1945), ХВФ Жаҳон Банки (1947), НАТО (1949), ИХТТ(1961), ЕИ (1973), G8 (1975), ЕТБ (1990),ЖСТ (1995) ва бошқалар

Германия(ГФР)

Миллий байрами	3 октябрь
Пойтахти	Берлин
Майдони, минг.км ²	307,0
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	82,5
-немислар, сордлар, данияликлар, фризлар, лулилар, бошқа мамлакатлар фуқароси	91%
-турклар ва бошқа чет элликлар	9%
-христиан-католик ва протестантлар	33% дан
-мусулмонлар	3,5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	88%
Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	немис , сорп, дат
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	1870,4
- саноат секторининг улуши	31%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	1%
- хизмат соҳаларининг улуши	68%
Миллий пул бирлиги	Евро
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	721,0
-машинасозлик маҳсулотлари	47%
-кимёвий маҳсулотлар	12%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	10-11% дан
-Франция, АҚШ	
-Буюк Британия	8%
-Италия, Нидерландия	6-7% дан
-Австрия, Бельгия, Испания	5% дан
-Швейцария	4%
Германиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	70 та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ (1973),ЕИ (1957),НАТО (1955),ХВФ, ИХТТ, ЖСТ, G8 ва бошқалар

Италия

Миллий байрами	25 апрель
Пойтахти	Рим
Майдони, минг.км ²	301,3
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	57,7
-италиянлар	94%
-сардиняликлар	2,7%
-христиан-католиклар	83%
Шаҳар аҳолисининг улуши	67%

Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	итальян , немис, француз, словен
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	1097,9
- саноат секторининг улуши	29%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	68%
Миллий пул бирлиги	Евро
Чет эллик туристлардан курган фойдаси(2002й.),млрд.АҚШ долларарида	26,9
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	313,9
-машиналар ва жиҳозлар	40,3%
-кийим-кечак ва тўқимачилик маҳсулотлари	10,3%
-кимёвий маҳсулотлар	10,1%
-озиқ-овқат товарлари	5,5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	14%
-Франция	12%
-АҚШ	10%
-Буюк Британия, Испания	6-7% дан
Италиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1955), ЕИ (1957),НАТО (1949), G8 ва бошқалар

Нидерландия

Миллий байрами	30 апрель
Пойтахти	Амстердам
Майдони, минг.км ²	41,5
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	16,1
-голландлар, фрамандлар, фризлар, немислар, суринамлар, яхудийлар ва бошқа мамлакатларнинг фуқароси	95%
-христиан-католиклар	33%
-христиан-протестантлар	25%
-муслмонлар	4,5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	90%
Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	нидерланд , француз
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларарида (2002 йил)	386,8
- саноат секторининг улуши	27%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	70%
Миллий пул бирлиги	Евро
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларарида	267,9
-машиналар ва жиҳозлар	33%
-кимёвий маҳсулотлар	16%
-ичимлик ва гўшт маҳсулотлари	13%
-нефть маҳсулотлари	8%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	25%
-Бельгия ва Люксембург, Буюк Британия	11% дан

-Италия, АҚШ	5-6% дан
Нидерландиянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ХВФ ва Жаҳон Банки (1947), НАТО (1949), ЕИ (1957), ИХТТ (1961) ЕХХТ (1973), ЕТТБ (1990), ЖСТ (1995) ва бошқалар

Польша

Миллий байрами	3 май
Пойтахти	Варшава
Майдони, минг.км ²	312,7
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	38,6
-поляклар	90%
-христиан-католик	90%
Шаҳар аҳолисининг улуши	63%
Ўртача умр кўриш, йил	74 ёш
Тили	Поляк
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	176,6
- саноат секторининг улуши	37%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	4%
- хизмат соҳаларининг улуши	59%
Миллий пул бирлиги	Злотий
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	56,8
-машиналар ва жиҳозлар	38,6%
-металл ва металл буюмлар	11,4%
-кимёвий маҳсулотлар	10,0%
-тўқимачилик ва кун-тери товарлари	8,6%
-озиқ-овқат ва гўшт маҳсулотлари	8,0%
-ўрмон-қоғоз маҳсулотлари	7,0%
-минерал маҳсулотлар	5,4%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	32,3%
-ГФР	
-Франция	6%
-Италия, Буюк Британия	5% дан
-Нидерландия	4,5%
-Чехия, Бельгия, Россия	3-4% дан

Россия

Миллий байрами	12 июнь
Пойтахти	Москва
Майдони, минг.км ²	17075,4
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	146,1
-руслар	80%
-татар ва бошқирдлар	4,7%
-украин ва беларуслар	3,8%
Шаҳар аҳолисининг улуши	73%
Ўртача умр кўриш, йил	66 ёш
Тили	рус , татар, чуваш ва бошқа мамлакатларнинг тилида сўзлашувчи халқлар
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	307,9
- саноат секторининг улуши	37%

- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	7%
- хизмат соҳаларининг улуши	56%
Миллий пул бирлиги	Рус рубли
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	121,2
-энергия узатишлар	51%
-металл ва металл буюмлар	11%
-машиналар ва жиҳозлар	9%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	7-8%
-ГФР, Италия	
-Нидерландия, Хитой	6,5% дан
-Белоруссия, Украина	5,5% дан
РФнинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ(1945), МДХ (1991) ва бошқалар.

Украина

Миллий байрами	24 август
Пойтахти	Киев
Майдони, минг.км ²	603,7
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	48,7
-украинлар	77,8%
-руслар	17,3%
Шаҳар аҳолисининг улуши	68%
Ўртача умр кўриш, йил	68 ёш
Тили	украин, рус
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	37,7
- саноат секторининг улуши	39%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	17%
- хизмат соҳаларининг улуши	44%
Миллий пул бирлиги	Гривна
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	23,3
-қора ва рангли металллар	36,7%
-табiiий хом ашё	12,5%
-қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	10,3%
-машиналар ва жиҳозлар	9,8%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	17,8%
-Россия	
-Туркия	6,9%
-Италия, ГФР, Хитой	4-5% дан
-Буюк Британия, Венгрия, АҚШ	3% дан
Украинанинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ЕХХТ, МДХ (1991), ИХТТ (1992) ва бошқалар

Франция

Миллий байрами	14 июль
Пойтахти	Париж
Майдони, минг.км ²	540,0
Аҳолиси (2004й.), млн. Киши	59,5
-французлар ва шунингдек эльзасликлар, бритонликлар, каталонликлар, мамлакатнинг бошқа фуқароси	93%
-жазоирликлар ва чет элликлар	7%

-христиан-католиклар	79%
-мусулмонлар	8%
Шаҳар аҳолисининг улуши	76%
Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	француз , минтақавий тиллар
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	1342,7
- саноат секторининг улуши	26%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	71%
Миллий пул бирлиги	Евро
Чет эллик туристлардан кўрган фойдаси(2002й.),млрд.АҚШ долларида	32,3
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	392,4
-ярим фабрикатлар	30%
-инвестицион товарлар	24%
-истеъмол товарлари	15%
-автомобиллар, қишлоқ хўжалик товарлари	12% дан
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	14%
-Буюк Британия, Испания	10% дан
-Италия, Бельгия, АҚШ	8-9% дан
Франциянинг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ХВФ ва ЖБ (1947), НАТО (1949-1966), ИХТТ (1961), ЕИ (1957),G8 (1975),ЕТТБ (1990), ЖСТ (1995) ва бошқалар

Чехия

Миллий байрами	28 октябрь
Пойтахти	Прага
Майдони, минг.км ²	78,9
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	10,2
-чехлар	94%
-словаклар	3%
-христиан-католиклар	27%
-христиан-протестантлар	14%
Шаҳар аҳолисининг улуши	75%
Ўртача умр кўриш, йил	75 ёш
Тили	чех , словак
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	56,7
- саноат секторининг улуши	41%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	4%
- хизмат соҳаларининг улуши	55%
Миллий пул бирлиги	Чех крона
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	45,6
-машиналар ва жиҳозлар	49,6%
-ярим фабрикатлар	23,3%
-тайёр буюмлар	12,1%
-киёвий маҳсулотлар	6,0%
-озиқ-овқат ва иссиқлик	3% дан

Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	36,5%
-Словакия	7,7%
Австрия, Польша, Франция, Буюк Британия	5-6% дан
Чехиянинг ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	59 та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ (1945), ЕХХТ (1975), ИХТТ (1995), ХВФ (1995), ЖСТ (1995), ЕИ (2004) ва бошқалар

Швейцария

Миллий байрами	1 август
Пойтахти	Берн
Майдони, минг.км ²	41,3
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	7,3
-герман-, франко-, итало-швейцарлар ва ретороманликлар	79%
-чет элликлар	21%
-христиан-католиклар	42%
-христиан-протестантлар	35%
-муслмонлар	5%
Шаҳар аҳолисининг улуши	67%
Ўртача умр кўриш, йил	80 ёш
Тили	немис, француз, италян, ретороман
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	274,2
- саноат секторининг улуши	34%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	4%
- хизмат соҳаларининг улуши	62%
Миллий пул бирлиги	Швейцар франки
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	129,8
-химикатлар ва дорилар	34,4%
-машиналар ва аппаратлар	21,1%
-соат ва аниқ инструментлар	15,0%
-тўқимачилик, кийим-кечак ва пойафзал	2,9%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан: -ГФР	29%
-АҚШ, Франция, Италия	8-11% дан
-Буюк Британия, Япония	4-5% дан
Швейцариянинг ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	67 та халқаро ташкилотларга аъзо. Жумладан, БМТ (2002), ЖСТ, ИХТТ ва бошқалар

Илова 5

V. Австралия ва Океания давлатлари

Австралия

Миллий байрами	26 январь
Пойтахти	Канберра
Майдони, минг.км ²	7692,5
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	19,7
-евро-австралияликлар	95%
-австралиялик-аборигенлар ва келиб чиқиши	2% дан

жиҳатидан осиеликлар	
-христианлар	68%
Шаҳар аҳолисининг улуши	91%
Ўртача умр кўриш, йил	79 ёш
Тили	инглиз, бошқа европаликлар, осие ва австралия тилида сўзлашувчилар
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	386,6
- саноат секторининг улуши	26%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	3%
- хизмат соҳаларининг улуши	71%
Миллий пул бирлиги	Австралия доллари
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	83,0
-кўмир, нефть ва газ	20,7%
-озиқ-овқат товарлари	17,9%
-металл рудалари	11,8%
-машина ва жиҳозлар	11,7%
-рангли металллар ва олтин	11,5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	19%
-Япония	
-АҚШ	10%
-Жанубий Корея	8%
-Хитой, Янги Зеландия	6% дан
Австралия давлатининг ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ХВФ(1965), ЖСТ(1948), ИХТТ (1971), АТЭС (1989) ва бошқалар

Янги Зеландия

Миллий байрами	6 февраль
Пойтахти	Веллингтон
Майдони, минг.км ²	270,5
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	3,9
-келиб чиқиши европаликлар	70%
-маори	7,9%
-келиб чиқиши осиеликлар	5,7%
Шаҳар аҳолисининг улуши	86%
Ўртача умр кўриш, йил	78 ёш
Тили	инглиз, маори
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	53,1
- саноат секторининг улуши	30%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	9%
- хизмат соҳаларининг улуши	61%
Миллий пул бирлиги	Янги Зеландия доллари
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	19,6
-сут маҳсулотлари	18,1%
-гўшт	12,6%
-урмон-коғоз маҳсулотлари	10,3%
-машиналар, полиз ва мевалар	5-6% дан
-денгиз маҳсулотлари, алюмин	4% дан
-жун	2,5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	

-Австралия	16,9%
-АҚШ	15,2%
-Буюкбритания, Жанубий Корея, Хитой	4-5% дан
Янги Зеландия давлатининг халқаро ташкилотларга аъзолиги	БМТ (1945), ХВФ (1982), ЖСТ (1948), АТЭС (1989) ва бошқалар

Папуа-Янги Гвинея

Миллий байрами	16 сентябрь
Пойтахти	Порт-Морсби
Майдони, минг.км ²	462,8
Аҳолиси (2004й.), млн. киши	5,4
-янгигвиниялик-папуаслар	84%
-меланезияликлар	15%
-христиан-протестантлар	58%
-христиан-католиклар	33%
Шаҳар аҳолисининг улуши	18%
Ўртача умр кўриш, йил	57ёш
Тили	инглиз, пижин, моту
Ялпи миллий даромад (ЯМД), млрд. АҚШ долларида (2002 йил)	2,8
- саноат секторининг улуши	42%
- қишлоқ хўжалик секторининг улуши	26%
- хизмат соҳаларининг улуши	32%
Миллий пул бирлиги	Кина
Экспорти (2003й.), млрд. АҚШ долларида	35%
-олтин	5,6
-нефть	31%
-мис	11%
-кофе	5%
Ташқи иқтисодий алоқада, асосан:	
-Австралия	29%
-Япония	11%

Илова 6

Ўзбекистоннинг жаҳон мамлакатлари ичида тутган ўрни (2002й.)

Аҳолиси	40
Майдони	55
Ўзлаштириладиган ери	8
Заҳираси:	
-олтин	4
-молибден ва уран	8
-мис	11
-уран	5
-вольфрам	7
Йиғиш:	
-олтин	9
-пахта	5
-томат	15
- узум	20

Ишлаб чиқариш:	
-курук мевалар	5
-томат пастаси	10
- пахта ип ғалтаги	14
-азот ўғити	24
Экспорт:	
-пахта	2
-уран	3

Илова 7

**Ўзбекистонда йирик ва ўртача корхоналарни ҳамкорликда (ҚК)
ташкил этган мамлакатлар (2003й.)**

ҚК лар сони		Барча ҚКларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришидаги улуши,%	
Жами	464	Жами	100
Шу жумладан:		Шу жумладан:	
Россия	56	Жанубий Корея	34,7
Туркия	50	АҚШ	27,5
АҚШ	49	Буюк Британия	5,5
Буюк Британия, Исроил,ГФР	40	Туркия	4,5
Жанубий Корея	23	Швейцария	3,0
Швейцария	18	ГФР	2,3
Хитой	12	Россия	2,2
		Италия, БАА	1,4

Илова 8

Жаҳон кўрсаткичларида Ўзбекистоннинг улуши, % (2002й.)

Аҳолиси	0,41
Майдони	0,33
Чучук сув ресурслари	0,2
Хайдаладиган ерлар	0,34
Ўзлаштирилган ерлар	1,5
Хақиқий захираси:	
-уран	6,3
-олтин	5
-табiiй газ	1,2
Қазиб олиш:	
-олтин	3,3
-суюлтирилган шипат	0,75
-мис	0,6
-рух	0,45
Йиғиш:	
-пахта	5,4
-помидор	1,0
-узум	0,9
-буғдой	0,8
Ишлаб чиқариш:	
-қора кўл	10
-ипак хом- ашёси	2
-азот ўғити	1

-пахта ип ғалтаги	1
-жун	0,7
-сут	0,6
-ип тўқимачилик	0,5
-молибден	0,4
-электро-энергия	0,3
Экспорт:	
-пахта толаси	15
-уран концентрати	15
-ип тўқимачилиги	0,2

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-боб. Жаҳон хўжалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар: асосий кўринишлари ва хусусиятлари	5
§ 1.1. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар фанинг предмети	5
§ 1.2. Жаҳон хўжалигини ривожланиш босқичлари ва тенденциялари	5
§ 1.3. Очиқ иқтисодиётнинг моҳияти.....	6
§ 1.4. Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш хусусиятлари.....	7
2-боб. Жаҳон хўжалигида инсон ресурслари ва халқаро меҳнат тақсимоти	10
§ 2.1. Жаҳон хўжалигида инсон ресурслари. Бандлик ва ишсизлик	10
§ 2.2. Халқаро ишчи кучи миграцияси.....	12
§ 2.3. Халқаро меҳнат тақсимотининг мазмуни ва моҳияти. Ишлаб чиқаришда нисбий харажатлар назарияси	15
§ 2.4. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишига таъсир қилувчи омиллар.....	16
§ 2.5. Халқаро меҳнат тақсимотини ривожланишининг замонавий ўзига хос томонлари. Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси	17
3-боб. Халқаро савдо. Ташқи савдо сиёсати	20
§ 3.1. Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида халқаро савдо. Халқаро савдо концепцияси	20
§ 3.2. Халқаро савдо динамикаси ва ўзгаришларининг хусусиятлари	21
§ 3.3. Халқаро савдони ривожланишида халқаро ташкилотларнинг роли.....	24
4-боб. Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдоси ва уни бошқарув механизми	27
§ 4.1. Республика ташқи савдосининг ҳозирги аҳволи	28
§ 4.2. Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиши.....	27
§ 4.3. Ташқи савдо сиёсати соҳасида олиб борилаётган концепциялар	30
5- боб. Халқаро капитал миграцияси	34
§ 5.1. Капитал экспорти - халқаро иқтисодий муносабатларнинг илғор шакли сифатида..	34
§ 5.2. Капитал экспортининг асосий шакллари ва унинг ўзига хос томонлари.....	35
§ 5.3. Жаҳон хўжалигида трансмиллий корпорациялар.....	38
§ 5.4. Эркин иқтисодий ҳудудлар	42
6-боб. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида чет эл инвестицияларининг роли	49
§ 6.1. Ўзбекистон Республикасининг инвестицион муҳити	49
§ 6.2. Миллий иқтисодиётда чет эл капиталининг аҳамияти.....	51
7-боб. Ривожланган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида	55
§ 7.1. Жаҳон хўжалигида ривожланган мамлакатларнинг тутган ўрни	55
§ 7.2. Ғарбий Европа давлатларинининг жаҳон хўжалигидаги ўрни	56
§ 7.3. Ривожланган мамлакатларнинг интеграцион бирлашмалари	56
§ 7.4. Жаҳон машинасозлик саноати ва унинг ривожланиш хусусиятлари	58
§ 7.5. Япония иқтисодиёти ва унинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни	59
8-боб. Ривожланаётган мамлакатлар – халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида	64
§ 8.1. Ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари	64
§ 8.2. Ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро товар алмашинувида тутган ўрни ва роли.....	66
§ 8.3. Хорижий сармоялар – ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида	68
§ 8.4.“Янги индустриал мамлакатлар”нинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни.....	70
9-боб. Халқаро валюта-молия ва кредит муносабатлар	78
§ 9.1. Халқаро валюта тизимининг моҳияти ва таркиби.....	78
§ 9.2. Халқаро валюта тизимининг ривожланиш босқичлари	79
§ 9.3. Халқаро резерв валюта бирликлари	82

§ 9.4. Европа валюта тизими	83
§ 9.5. Халқаро валюта ва молия-кредит бозорлари	85
10-боб. Халқаро иқтисодий интеграция ва унинг миллий хўжаликлар ривожланишига таъсири	90
§ 10.1. Иқтисодий интеграциянинг объектив асослари ва босқичлари	90
§ 10.2. Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг ўзига хос томонлари	90
§ 10.3. Минтақавий иқтисодий интеграциянинг асосий белгилари.....	93
11-боб. Жаҳон интеграцион жараёнларида Ўзбекистоннинг иштироки	96
§ 11.1. Ўзбекистон Республикаси билан жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлари	96
§ 11.2. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлиги	101
§ 11.3. Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши ва унинг муаммолари.....	106
Изоҳли луғат (Глоссарий)	110
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	121
ИЛОВАЛАР	122